

„A TÖRTÉNELEMNEK NINCS FANTÁZIÁJA”¹

- ESSZÉ -

2019-et írunk, és ma már bizton állítható, hogy a magyar lakosság társadalmi kérdések iránt érdeklődő része is egyre kevésbé érti azt, ami a legutóbbi rendszerváltásunk okán, címén és ürügyén az elmúlt harminc évben hazánkban történt. Így, ha feltennénk azt az egyszerű kérdést, hogy mi végre is történt a rendszerváltás Magyarországon, a tapasztalatok alapján valószínűsíthetően sokféle megnyilvánulásra – közönyös vagy indulatos reakciókra; az ismeretek, a vágyak és az ígéreték zavaros egyvelegére; el-lentmondó, akár egymást kizáró vélemények sokaságára – számíthatnánk.

Lennének, akik csodálkozva néznének a kérdezőre, állítván, hogy ők nem is tudnak ilyen eseményről, illetve – rövidebb-hosszabb „rávezetés” után – jeleznék, hogy valami rémlik, de hát „az már régen volt”. Aztán lennének, akik azonnal és lelkesülten az ország „függetlenségéről”, „a szovjet csapatok kivonásáról”, „a kommunista diktatúra felszámolásáról”, „a szocializmus megszűnéséről” beszélnének. Netán szóba kerülne a „köztársaság kikiáltása”, a „többpártrendszer” vagy a „szabad választások”. Megint másoknak a „demokrácia”, a „szólás-, a sajtó-, a gyülekezés és a szervezkedés szabadsága”, „a hatalmi ágak szétválasztása”, a „bírói-ügyészi függetlenség” vagy az „alkotmánybíróság” jutna az eszébe, alkalmasint elégedetlenkedve, kiábrándultan nyilatkozva ezen intézmények állapotáról, működéséről. Avagy ellenkezőleg: meggyőződéssel fejtegetve, hogy ezekre nincs is (akkora) szükség, ha „egy gondoskodó, rátermett vezetője van az országnak”. Természetesen sokan szóbahoznák „a piacgazdaság bevezetését”, „a vállalkozás szabadságát”, a „magántulajdonon” alapuló gazdaság előnyeit, a „vagyonhoz jutás és gazdagodás” lehetőségeit, vagy a „jövedelmek, a fogyasztás és életminőség” gyors javulásának korabeli politikai ígervényeit és személyes vágyait. Ezek kapcsán minden bizonnyal számosan indulatosan vagy csalódottan emlékeztetnének arra, hogy a kezdet kezdetén a politikusok említést sem tettek az új rendszer olyan működési jellemzőiről, mint a tömeges (millió) és tartós munkanélküliség, a szegénység ugrásszerű növekedése, a létbizonytalanság állandósulása, netán a

¹ Márai Sándor: *Napló 1943-44*. Akadémia Kiadó - Helikon Kiadó, 1990, 40. o. Az írás először Gázso Ferenc: *Iskola, társadalom, rendszerváltás* című kötetében jelent meg (Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2019, 275-383 o.). Itt az írás kiegészített és részben átdolgozott változata olvasható.

közösségi szolgáltatások (pl. oktatás, egészségügy) tartós romlása. Röviden: a politikában „szó sem volt” arról, hogy a „piacgazdaságra” való áttérésnek léptékekkel több lesz a „vesztése”, mint a „nyertese”. Persze mások jóval megértőbben foglalnának állást ezen ügyekben, elmagyarázva, hogy egy társadalomban „természetes módon mindig is voltak szegények meg gazdagok”, és „természetes módon” most is a tehetésesek, a rátermettek, a szorgalmasok „viszik valamire” – és ezt „úgy kell elfogadni, ahogy van”. Aztán sokan egykedvűen, rezignáltan vagy fásultan azzal próbálnák elhárítani a kérdést, hogy: „tudja, volt itt már szocializmus is, meg kapitalizmus is, volt diktatúra meg demokrácia is, azonban ezek az életem menetén mit sem változtattak. Szóval, a magamfajta ember számára az egyik rendszer olyan, mint a másik”. Persze nem kevesen emlékeznének még a „vasfüggöny lebontása”, a „NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás” – jobb- és baloldali pártok által akkor még lelkesen képviselt – céljaira, továbbá a „nyugati utazás, tanulás és munkavállalás” sokakat megmozgató személyes vágyaira-törekvéseire. Hasonlóképpen előkerülnének az emlékezetből a „történelmi igazságtétel”, a „kárpótlás”, az „eliticsere”, vagy a „Horthy-korszak”, a „Nagy-Magyarország” felidézésének-megkísértésének erkölcsi magasságokba emelt, de a politikai propaganda szintjét meg nem haladó, indulatgazdag hívószavai, melyekhez napjainkban inkább a kiábrándultság, az illúzióvesztés, a meghasonlás reakciói társulnak, mint a felhőtlen lelkesedés.

És hát lennének néhányan, akik a politikusok és pártjaik páfordulásaira-cinizmusára figyelemmel – például, hogy jogtalan és erkölcstelen a politikai hatalmat vagyonszerzésre felhasználni, kivéve, ha mi vagyunk hatalmon – maguk is cinikusan kijelentenék: a rendszerváltás arra volt jó, hogy az „egypárti államszocializmusból” az „egypárti államkapitalizmusba” jussunk, ahol az állam kedvezményezettje nem az „állami vállalat” és működtetői, a „munkások”, hanem a „politikai vállalkozók” és a cégeiket működtető család, rokonok, barátok, ismerősök; a klientúra gazdaság.

Nyilván egyesek csak egy-egy rendszerváltó célt-ígéretet tudnának felidézni, mások többet, megint mások összefüggéseiben próbálnák megragadni a jelenséget. A még felkészültebbek pedig figyelmeztetnének, hogy egy-két politikai lózung felettébb kevés egy ilyen horderejű és összetett társadalmi problémakör leírására. Sőt, a „rendszerváltás” kifejezés – és az általa előhívott ismeretek-vélekedések-reakciók – akár félrevezetők is lehetnek. Ugyanis azt az érzetet kelthetik-keltik, mintha a társadalomban is olyan egyszerűen ki lehetne „cserélni” az alacsony hatékonysággal vagy diszfunkcionálisan működő intézményeket (pl. tudajdonforma, piac) mint az autójavítókban a hibás alkatrészeket. Aligha véletlen, hogy az első demokratikusan megválasztott magyar miniszterelnök, Antall József is inkább a „rendszerváltoztatás” kifejezést használta a kormányzási tapasztalatai alapján valóban leegyszerűsítőnek bizonyuló „rendszerváltás” helyett, mondván: „a rendszert nem lehet váltani, mint a lovat”. Szintén a folyamatok bonyolultságát gondolta

jelezni a szociológus Andorka Rudolf a „rendszerátalakulás” szóval², mint ahogy a közgazdász Kornai János is tanulmányt³ szentelt a rendszerváltásnak, a „szocializmus versus kapitalizmus” összefüggésben jelölve ki az értelmezés kereteit.

Úgy gondoljuk, hogy már a vázoltak is viszonylag egyértelműen utalnak a zavar, a tanácstalanság, a türelmetlenség, a lelkesültség, avagy a közöny-cinizmus okaira és körülményeire, kétséget sem hagyva aziránt, hogy a máig kialakult-kialakított félperifériás „újkapitalizmus”⁴ realviszonyai jelentősen eltérnek mind a politikai-ideológiai ígéretektől-jövendölésektől, mind a lakossági várakozásoktól-reménykedésektől, mind pedig a tudományos – vagy ilyen jelmezbe öltöztetett – előrejelzésektől. Írásunk a továbbiakban e szerteágazó kérdéskör bizonyos társadalmi és politikai vonatkozásaival kíván foglalkozni, előre bocsájtva, hogy meggyőződésünk szerint nem kizárólag a rendszerváltó politikai csoportok-személyek okolhatók a hazánkat uraló félperifériás állapotokért, hiszen nem tehetnek mindenről, ami balul ütött ki, visszájára fordult vagy sikertelennek bizonyult a rendszerváltás folyamatában. Vagyis semmiképpen nem tehetők meg bűnbaknak – és ez még akkor is így van, ha maguk a politikusok és pártjaik közel sem ilyen elnézőek egymással szemben, a többieket a rendszerváltás „elárulójának”, vagy csak úgy egyszerűen „hazaárulónak” titulálva – azonban sem az érintettek személy szerint, sem a politikai szféra egésze nem bújhat ki a „ráeső” felelősség alól. Elsősorban is azért, mert a modernitás előrehaladtával általánosan elfogadottá vált az a felfogás, miszerint a politika szakma és a politikus szakember, akitől az adott ország lakossága elvárja hivatása jog- és szakszerű, felelősségteljes művelését. Az elvárás része – sok más mellett –, hogy ne csupán egy szűk csoport-réteg érdekei szerint járjon el, mert van „közjó” is; aztán, hogy az országnak vannak távlatos érdekei is a neki megszavazott négy-nyolcéves mandátumon túl; vagy, hogy alternatívákat kínáljon a társadalomnak diktátumok, manipulációk és propaganda helyett; és persze, hogy a politikai szférát funkcionálisan használja: ez az érdekütköztetés terepe és nem az uralkodása, mint a középkorban. Továbbá azért sem bújhat ki a felelősség alól, mert a fentieket a rendszerváltó politikusok maguk is elfogadták és alkalmazták az előző, az „államszocialista” rendszer politikusai ideológiáját, tetteit és felelősségét firtatva-számonkérve, és miután hatalomra kerülésükkel a történelem nem ért véget, így e szempontok alapján az ő politikai teljesítményük-felelősségük is firtatható és megítélhető. Aztán, mert ez a politikai garnitúra – tisztelet az egy-két kivételnek – nem

² Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, 1996/1. (nyár)

³ Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, 2007/7. sz.

⁴ Az „újkapitalizmus” kifejezést Szalai Erzsébettől vettük át, és azt értjük alatta, hogy hazánkban több kapitalizmusvariáns is volt, amíg azonban a „rég” a 19. század végi és a 20. század eleji szabadverseny és államkapitalista formák kortársa volt, addig az „új”, az 1989/90-es rendszerváltás utáni, a globálkapitalizmus szülötte.

csupán „felkészült és tudatos”, de „tévedhetetlen”, „mindentudó és mindenható”, mi több, erkölcsileg is „magasabbrendű” történelem-alakítóként jelenítette és jeleníti meg magát, következésképpen illetően szerepvállalásából adódóan is szembesíthetők nézetei, értékválasztásai, ígéretei és tettei a saját korábbi-későbbi megnyilvánulásaival, páfordulásaival és a rendszerváltás valós menetével. Ezek az egyéni és/vagy csoportos politikai, ideológiai, érték- és érdekbeli következetességek, avagy vargabetűk, politikai kiállások, avagy meghunyászkodások-kihátrálások, a hatalommal, a politikai ellenfelekkel, vagy a társadalommal és annak problémáival való bánásmód stb. ugyanis messze túlmutatnak az érintettek politikai tisztességén vagy ügyességén, mert fontos történelem- és társadalomalakító tényezők. Így a politika-politikus tényleges teljesítménye és felelőssége alapvetően a makacs magyar valósággal összevetve minősíthető, semmint azzal, hogy hány politikai ellenfelet győzött le, hogy képes volt-e a politikai szférát kisajátítani, avagy mennyire tudta a társadalmat manipulálni.

*

Ha egy ország elérkezik egy olyan történelmi fordulóponthoz – és ez hazánkban így történt –, amikor a gazdasági, a társadalmi és a politikai folyamatok szétfeszítik az adott rendszer működésmódjának kereteit és egyértelműen jelzik egy új fejlődési pálya kidolgozásának elkerülhetetlenségét, továbbá egyidejűleg lehetőség nyílik a fordulat békés körülmények közti realizálására, akkor joggal vetődik fel az a kérdés, hogy e teendők végrehajtására rendelkezésre áll-e egy „felkészült és felelősségteljes” politikai garnitúra. Önjelölt politikai szereplők és szervezkedők – ellenállók, lázadók, sértettek és revánsra törekvők, világmegváltók, hatalomvágyók, karrieristák, harácsolók, igazlatók, országmentők stb. – nyilvánvalóan tömegével tódulnak a politikai szféra irányába, azonban ők több ok miatt sem „illenek” a fenti képbe. Egyrészt azért, mert az általuk megjelenített politikai szerepek és tevékenységek nem igényelnek sem különösebb „felkészültséget”, sem „felelősségteljes” magatartást, hiszen a lázítás, az indulatkeltés, uszítás jóval inkább a politikai propaganda szintje, mint államférfiúi magatartásé. Márpedig a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveinek kihívásai – másrészt – történelmi léptékű változások-változtatások kidolgozását-levezénylését, olyan ismeretek-tudások-viselkedésmódok megszerzését és mozgósítását igényelték a politikai szféra szereplőitől, amelyek messze túlmutatnak néhány divatos lózung – pl. függetlenség, piacgazdaság, demokrácia, nemzet, többpártrendszer – szajkózásán. Továbbá, mert az ország a 20. században többször is került olyan szituációba, amikor hatalmi megszállottak, honmentők és gyűlölködők, fosztogatók stb. ültek ott, ahol „politikuskoknak” kellett volna, és már csak ezért is illett volna mélyebben átgondolni a teendőket. Aztán minta sem volt, amelyet a siker reményében valamiféle útmutatóul lehetett volna használni a „szocialista-kapitalista” rendszerváltás ellentmondásos folyamataiban, így a sok munkával járó és alapos felkészülés elvileg sem volt

elkerülhető. Ellenkező esetben egyértelmű volt, hogy a történelem „megismétli” önmagát „igazságosztók”, „fosztogatók”, „pártkatonák”, „politikai bugrisok”⁵ formájában, egyszersmind azt is világossá téve, hogy a magyar politikai garnitúra nem tanult semmit sem saját történelméből, sem a hivatás szakszerűsége és felelőssége vonatkozó követelményei alól való kibúvás elkerülhetetlenségéből.

Az sem vitatható, hogy hazánkban ekkor – történelmünkben ritka kivételként – olyan kegyelmi állapotok uralkodtak, amelyek rendkívül kedvező külső és belső körülményeket kínáltak a rendszerváltás történelmi fordulata kimunkálásához és végrehajtásához. Gondoljunk arra, hogy a volt Szovjetunió háború nélkül feladta közép-kelet-európai befolyási övezetét, katonáit kivonta a megszállt országokból, a „piacgazdaságra” való áttérést sem akadályozta, mivel maga is ezt az utat választotta, az ország nyugati orientálódását sem volt képes befolyásolni, illetve más külső hatalmak sem avatkoztak be a hazai folyamatokba. A „gulyáskommunizmus” és a „puha diktatúra” korabeli állapotai szintén támogatónak bizonyultak e folyamat előkészítésére: erről még a politikai ellenfelei sem állították, hogy azonos lenne Rákosi padláslesöprésekkel, letartóztatásokkal, kitelepítésekkel vagy a tömeges nyomorral jellemezhető, szovjet típusú totalitárius kommunista rendszerével. Annál is kevésbé, mert az állampárt már a hatvanas évektől kinyilvánítottan is nyitni kezdett a piac irányába, a nyolcvanas évek elejétől pedig az ország tagja lett az IMF-nek, és a szocialista ötéves tervek és más programok az ő tanácsait is igényelve kezdtek hozzá a gazdaság piacformátum átalakításához. Aztán az állampárt gyökeres reformokat támogató platformjai nem csupán a gazdasági változások gyorsítását (pl. vállalkozások, magántulajdon, külföldi tőke) szorgalmazták, de a politikai szféra demokratizálását is, melyek ösztönzőleg hatottak a különféle indíttatású szervezkedések, pártcsírák és pártok kialakulására, hogy aztán az évtized végén elvileg már önálló politikai tényezőkként készüljenek a kilencvenes szabad választásokra.

Továbbá helyzetelemzések és tanulmányok⁶ sora látott napvilágot, melyek megkísérelték körbejárni a rendszerváltó körülmények-problémák-célok-feladatok szövevényét, valamiféle fonalat adni az azokban történő eligazodáshoz, eszközöket és eljárásokat ajánlani ezek kezeléséhez és az átmenet meggyorsításához – vagyis ezek a politikusok munkáját jelentősen megkönnyítették (volna) felhasználásuk esetén.

⁵ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon Kiadó, 2013., 53-55. o.

⁶ Pl.: Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar valóság*, Magvető Kiadó, Bp., 1986.; Fordulat és reform. *Medvetánc-melléklet*, 1987/2. sz. (5-128. o.); Válság és reform, *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*, Bp., 1987.; Bihari Mihály: Reform és demokrácia, *Medvetánc-melléklet*, 1987/2. sz., 165-225. o.; Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10. sz.; Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1989.; Laki Mihály: *Alternatívák és alternatívok, Az új politikai szervezetek gazdasági nézetei*, Közgazdasági Információs Szolgálat, 1989; Lengyel László: *Végkifejlet*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.; Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Rt., Bp., 1989.

Mindezzel azt kívántuk jelezni, hogy nem volt különösebb akadály a politikai garnitúra alapos és körültekintő felkészülésének e történelmi fordulatra, hozzátevé, hogy ennek sikerre vitele véleményünk szerint nem nélkülözhetett egyfajta vezérfonalat: egy távlatos „nemzeti programot” és ennek konszenzusos támogatását. Emellett szólt az, hogy a társadalmi alapintézmények (pl. tulajdon, állam, piac), struktúrák, alrendszerek (oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer stb.) vagy nemzetközi piaci, munkamegosztási és politikai beágyazottságok gyökeres átalakítására való törekvés még kedvező körülmények közt is évtizedeken át tartó, ellentmondásokkal, kompromisszumokkal és konfliktusokkal teli folyamat, amely az ország jövőjére nézve távlatos célok nélkül rövid időn belül „kiürülhet”. Másként fogalmazva: egy középkori parasztfelkelés szintjére süllyedhet ugyanis, ha a politikai tényezők minimálisan sem képesek kiegyezni abban, hogy milyen társadalmat is szeretnének, és ott mi a nemzet, a demokrácia, a piacgazdaság, a szabadságjogok stb. tartalma, akkor bennük csupán a megdöntendő rendszer elleni „lázadás” a közös, vagyis a jövő az aktuális hatalmi nyomulásaik függvényében megrekedhet akár azon a ponton is, amit elitcserének, „bozótharcnak”, fosztogató hatalomváltásnak stb. neveznek. Következésképpen az is nyilvánvaló, hogy a négyévenkénti alkalmi (választási) párt- és kormányprogramok sem képesek kiváltani vagy helyettesíteni egy átfogó „nemzeti programot”, hiszen – a fenti korlátokon túl –, nem ez a funkciójuk. Jó esetben is csupán néhány évet fognak át, alkalmasint merőben eltérő gazdasági helyzetekre (pl.: válság, gyors növekedés) készülvén korrigálhatják a távlatos program bizonyos elemeit-eljárásait-eszközeit stb., meg hát – a pártok nyerési esélyeit növelendő – hemzsegnek a teljesíthetetlen ígervényektől. Aztán emellett szólt az is, hogy Magyarországon a 20. században több rendszerváltásra (kísérletre) is sor került – a kifejezés alatt a fennálló „kapitalistának” vagy „szocialistának” nevezett újratermelődési modellek azonnali és totális megváltoztatására irányuló politikai elhatározást-gyakorlatot értjük – melyek a társadalomban, a gazdaságban, a kultúrában vagy a politikában súlyos veszteségeket okoztak. Ezek kiküszöbölése, elkerülhető hordalékainak a minimalizálása politikusi feladat, melyek az előző rendszerváltások tapasztalatainak az ismeretét igényelték (volna), tekintve, hogy az országnak elemi érdekei fűződtek ezeknek a „nemzeti programban” történő hasznosításához. Hasonlóképpen fontos nemzeti érdekek fűződtek a magyar modernizáció évszázados vargabetűinek, sikereinek és kudarcainak a tanulmányozásához. Annak a feltárásához, hogy a hazai politikai élitek miért viszonyulnak máig alapvetően idegenkedve, ellenségesen – „magyar átok”, „külső beavatkozás”, „idegen érdekek” stb. – a mindenkori modernizációs kihívásokhoz, holott azok a világ minden országát érintik, és – ha tetszik, ha nem – a világrendbe való beilleszkedésre készítetik-kényszerítik azokat.

Nem kívánunk még csak vázlatosan sem foglalkozni a modernizáció jelenségkörével, csupán utalnánk rá, hogy a 16. századtól nekilendülő kapitalizálódás nyugat-európai folyamatai előbb Európát alakították, majd a „kettős – a francia politikai és az angol ipari – forradalom” időszakától azon is túllépve a világgazdaság meghatározó irányzatává nőttek ki magukat. Gondoljunk arra, hogy azóta több ipari forradalomra is

sor került, a nemzetállamok sokasága szerveződött meg, a világkereskedelem sokszorosára bővült, vagy a gazdasági munkamegosztás és a nemzetközi integráció jelentősen előrehaladt. Egyidejűleg a világgazdaság „centruma” többször is áthelyeződött, illetve többpólusúvá vált, a nemzetközi versenyképesség – „lemaradás” vagy „felzárkózás” – pedig az egyes országok teljesítményeinek megkerülhetetlen „mércejévé” lépett elő. Mindezek egyben azt is jelentik, hogy a modernizáció kihívásai egyetemesek, alkalmazkodásra, beilleszkedésre és versenyre kényszerítő erejük pedig akkora, hogy a korábban elzárkózó olyan országok-birodalmak, mint Japán, Oroszország-Szovjetunió, India vagy Kína is kénytelenek voltak nyitni, erőfeszítéseket téve társadalmi-gazdaságaik felzárkóztatására, versenyképessé tételére. Fontos jellemzője e történelmileg változó viszonyrendszernek, hogy abban időről időre korszakváltások, válságok és gazdasági-hatalmi átrendeződések történnek – ilyen volt például az I. és a II. világháború, vagy az 1980-as évekbeli globálkapitalista átrendeződés – melyek a gazdaságilag fejlett országokat csakúgy alkalmazkodásra kényszerítik, mint a kevésbé fejletteket vagy fejletlenekeket. Továbbá, hogy e viszonyrendszerben nincsenek „bérelt helyek”: fel is lehet zárkózni (pl.: Japán, Svédország, Kína), de le is lehet maradni (pl.: Nagy-Britannia), és ennek megfelelően a „centrumba” avagy a „félperifériára-perifériára”, illetve az ezekhez kötődő „domináns” vagy „függő” pozícióba kerülni. Aligha vitatható, hogy mindezek fontos és hasznosítható ismeretek egy olyan ország politikai elitje számára, amely nem túl sok sikert tud felmutatni a modernizáció évszázadai során.

Kérdés tehát, hogy a rendszerváltók erőfeszítéseket tettek-e a globalizációs korszak kihívásainak reálviszonyokkal adekvát értelmezésére – melyek a 20. század utolsó évtizedeiben az államszocializmus válságához és egy új modernizációs pálya kimunkálásának lehetőségéhez-kényszeréhez vezettek – avagy nem alaptalanul gondolták, hogy Magyarországon ilyen ismeretek-tudások és felkészültség mellőzésével is politikai karriert lehet csinálni és uralmi helyzetbe lehet kerülni.

*

Magyarország ugyan nem tartozott az európai fejlődés centrumát alkotó országok közé, mégis már a 18. században szembesült a modernizációval a korra jellemző kihívásaival. Ugyanis a Habsburg Birodalom részeként a dinasztia érdekszűrőjén-törekvésein át közvetítődtek azok a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. változásokat-változtatásokat ösztönző és kényszerítő irányzatok, amelyek az európai gazdasági-hatalmi vetélkedést meghatározták. Bár a magyar politikai tényezőket ekkor sokkal jobban érdekelte a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni helyfoglalása, a tartós béke, a mezőgazdasági konjunktúra, mint a nyugat-európai történések, a Mária Terézia trónra lépése utáni örökösödési háborúval visszavonhatatlanul a játszma sűrűjébe csöppent. Tekintettel arra, hogy a háborúban a Habsburg-ház elvesztette legiparosodottabb tartományát (Szilézia), nem tehetett mást, mint birodalma

gazdasági-hatalmi versenyhelyzete megtartása-növelése érdekében új erőforrások után kellett néznie. Külső hódítás – a korban bevett gyakorlat – pénz hiányában szóba sem jöhetett, ily módon a felvilágosult abszolutizmus elgondolásait valló uralkodó olyan belső tényezők feltárására-mozgósítására kényszerült, melyek hosszabb távon és tartósan is hasznot hajtónak látszottak. Az európai államok fejlődési trendjeit és más tartományai példáit is alapul véve – sok más mellett – öt terület tűnt kézenfekvőnek: a jól adózó-adóztatható alattvalók – majdani polgárok – számának gyors növelése, egyfelől a nemesség adómentességének eltörlésével, másfelől a földesúr-jobbágy viszony gyökeres átrendezése (jobbágyfelszabadítás) útján. Továbbá az iparosítás is hasznos befektetésnek látszott, melyhez Magyarországon is jelen voltak az erőforrások, csupán azt kellett volna „elérni”, hogy a nemesi felhalmozások ne (csak) kastélyok, hanem gyárak formájában (is) realizálódjanak. Az oktatás fejlesztésének hasznosságáról a dinasztíának már voltak kedvező tapasztalatai, és miután hazánk e területen is számottevő elmaradást mutatott a birodalom fejlettebb tartományaihoz képest is, ez a beavatkozás nagyon is indokolt volt. A rendelet (*Ratio Educationis 1777*) – többek közt – háromszintű iskolarendszert kívánt kialakítani, egységes tanterv szerinti kötelező elemi iskolát tervezett, az oktatás ellenőrzését az egyház helyett az államra bízta, és egyetem alapítására is sor került. Az ötödik terület, ahol a dinasztia beavatkozása nem tűrt halasztást, a birodalom egységesítésének kívánalma, pontosabban követelménye az európai versenyhelyzetét fenntartandó.

A II. József uralkodása idején is folytatódó reformok súlyos konfliktusokat generáltak – a király a katonaság bevetésétől sem riadt vissza – azonban ezek megtörték nemességünk ellenállását. Ez utóbbiak egyértelművé tették, hogy nem kívánnak lemondani ősi szabadságjogaikról, így az adómentességükről sem, továbbá még vitatkozni sem voltak hajlandók a jobbágyságot 1514 óta sújtó „örökös szolgaság” megszüntetéséről. Miután a gyáralapítás (iparosítás) ezen középkori érdekkörön kívül esett, ekkor egyáltalán nem érdekelte – netán „sérelemzte” –, hogy a kincstár a nemesi adók elmaradásából adódó kiesést a magyar iparosodást sújtó vámbevételekkel ellentételezte. A kialakult helyzetet Szekefű Gyula szerint az alábbiak jellemezték:

„A vámtarifa tehát úgy volt berendezve, hogy Magyarország nyersterményei: gabona, bor, szarvasmarha, gyapjú, olcsó pénzen adattak el az örökös tartományokban, viszont ezeknek ipari termékei verseny nélkül jöttek Magyarországra, és áraikat saját magok állapíthatták meg. Az egész gondolatot legvilágosabban az udvari kereskedelmi tanács elnöke, Kollowrat fejezte ki: «Általában véve mindaddig, míg Magyarország vonakodik az osztrák örökös tartományokhoz hasonlóan a közös államterheket viselni, nem szabad megengedni, hogy Magyarországon az örökös tartományokkal versenyző gyárak létesüljenek, mert ezek tulajdonosai olyan földbirtokosok volnának, kik maguk sem adót, sem vámot nem fizetnek.»⁷

⁷ Szekefű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Maccenas Könyvkiadó, Budapest, 1988., 2008., 163. o.

Nem csodálható tehát, hogy amikor 1782-ben II. József a Magyar Udvari Kancelláriától a hazai gyárak listáját kérte, azt a választ kapta, hogy az országban gyakorlatilag nincsenek gyárak, szemben Ausztriával, ahol 280 gyár működött. Az uralkodó hajlott az egyezkedésre és 1785-ben jelezte a magyar kancellárnak, hogy hajlandó eltörölni a diszkriminatív vámokat, ha cserébe a nemesség lemond az adómentességről, azonban Pálffy gróf emlékeztette, hogy ilyen egyezséget lehetetlen megkötni.

„Hogy ez a nemesség az új idők szavát megértette volna, azt éppen nem állíthatjuk. A rendiség egykoron az állam érdekeit befelé és kifelé erőteljesen képviselte, de ezek az idők már rég elmúltak, magas célok és állami ideálok már nemigen háborították a vidéki nemesség életét, amely nagyon meg volt elégedve, ha földjét a jobbágy megmunkálta, s az állam a jobbágyokat az úri szolgálattól túlságos adóköveteléssel és katonáskodással el nem vonta. A rendi állam konzerválásán kívül még nemzeti irányban sem voltak különös kívánságai.”⁸ – írja Szekfű, a korabeli nemesség gondolkodását-érdekeit bemutatva.

Az aligha vitatható, hogy a jelzett uralkodói törekvések radikális modernizációs lépések voltak, hiszen a magyar rendi társadalom alapintézményeihez nyúltak hozzá: az úr és jobbágy közti évszázados személyi függőséghez; a tulajdon-, a rendelkezési és a naturális-pénzbeli szolgáltatási viszonyokhoz; a termelés, az adózás és az érdekelttség szokásos rendjéhez; az állam és az alattvalók kölcsönkapcsolatához; a közigazgatáshoz és igazságszolgáltatáshoz vagy a nemesség előjogaihoz. Csupa olyan terület, amely a magyar társadalom középkori szokásrendjét, berendezkedését és társadalmi szerkezetét megbolygatja és a kor kívánalmai szerint a polgárosodás irányába nyitja. Modernizációs lépések, mert indítékaik nem vezethetők vissza sem hatalmi önkényre, sem személyes bosszúra, sem a magyarság elnyomását vagy az ország intézményes megbüntetését célzó „birodalmi összeesküvésre”. Az érintett uralkodók egyértelműen kinyilvánították, hogy a dinasztia túl az állam, az alattvalók, a közjó stb. iránt is elkötelezettek: abszolút hatalmukat akár a „nép” érdekei védelmében is hajlandók bevetni, ha azt az állam és a dinasztia érdekei megkívánják.

Amikor 1764-ben az országgyűlés elutasította a jobbágykérdés megvitatását, Mária-Terézia megjegyezte: „Igazságot kell szolgáltatnom szegénynek, gazdagnak egyaránt. Eleget kell tennem lelkiismeretemnek, nem akarok egypár mágnás és nemes miatt elkárhozni.”⁹ II. József más szempontok figyelembe vételével közelít a kérdéshez, és még világosabban fogalmaz: „Tetteinket két elvnek kell irányítania: az első az abszolút hatalommal olyan pozícióba jutni, amelyből minden lehetséges jót meg lehet tenni az állam javára, és másodsorban elő kell teremteni az eszközöket,

⁸ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i.m. 166. o.

⁹ Bryan Cartledge: *Megmaradni (A magyar történelem egy angol szemével)*, Officina Kiadó, Budapest, 2011, 149. o.

hogy idegen segítség nélkül megtarthassuk ezt az államot.”¹⁰ Ebben a megfogalmazásban a királyi hatalom eszköz, de nem egyszerűen az alattvalók feletti uralomé, hanem egy fejlődő-, verseny- és ütőképes állam megteremtésének eszköze, ennek megfelelő polgárokkal.

Mindezekkel nem azt állítjuk, hogy a Habsburgoknak ne lettek volna magyarellenes kijelentései, döntései és intézkedései ebben az időszakban is, vagy, hogy II. József ne lépett volna fel erőszakosan és önkényesen korszerűsítési eljárásainak érvényt szerzendő, azonban a „magyar-” vagy „nemzetellenesség” jól hangzó vádjai nem innen eredeztethetők. Sokkal inkább a magyar nemességnek a középkori rendiségben gyökeredző társadalmi-gazdasági-politikai pozícióiból és érdekérvényesítő képességéből.

Témánk szempontjából ennek néhány elemét érdemes feleleveníteni. Egyfelől azt, hogy nemességünk a rendi hagyományokat ébren tartva meggyőződéssel vallotta, hogy ő a „nemzet”, a „magyar nemzet”. Ezt a feudális gyökerű politikai-társadalmi világgépet néhány évtizeddel korábban Rákóczi az Emlékirataiban így írta le: „Az egész világ tudja, hogy a magyar nemzetet a törvények négy rendre osztják. ... Az ország rendjei közt első a klérus ... A második rend a főuraké ... A harmadik rend ... a nemesség és az egész katonaság ... Az ország negyedik rendje – a királyi városok.”¹¹ Tehát mindazok, akik nem tartoztak bele a felsorolt négy rend egyikébe sem – márpedig az ország lakosságának többségét kitevő „nép” (pl.: jobbágyok, szabadosok, a nem-királyi városok polgárai-lakói) ide sorolódott –, azok nem voltak tagjai a „magyar nemzetnek”. Röviden: a rendi hovatartozás döntötte el, hogy ki tagja a nemzetnek és ki nem. Másfelől az a tény, hogy a nemesi kiváltságok az élet minden fontos területére kiterjedtek – a személyes kapcsolatoktól és a tulajdonlástól kezdve, a gazdasági tevékenységen, bíraskodáson és adózáson át egészen a hivatalviselésig – vitathatatlan előnyöket és domináns szerepet biztosítva számára, így a társadalom hagyományos rendjét érintő bármely változás-változtatás akaratlanul is érintette érdekeit. Márpedig a megadóztatására vagy a jobbágyság helyzetének a gyökeres megváltoztatására irányuló dinasztikus törekvések nagyon is érzékeny pontokat érintettek, hiszen a mezőgazdasági termékek iránt aktuálisan megnövekedett birodalmi és európai keresletből származó jövedelmeit a nemesség nem a gazdálkodás javításával-modernizálásával gondolta növelni, hanem a robot és a földterületek bővítésével. A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc bukása után gőzerővel folyt a nemesi „birtokrendezés” – amelynek részét képezte a szabad földterületek elfoglalása, a jobbágybirtokok, legelők, erdőirtások stb. kisajátítása – továbbá a roboton alapuló jövedelemnövelés-gyapodás-építkezés, vagyis a jobbágyhelyzetnek a dinasztia javaslatai szerinti rendezésében a nemesség nem

¹⁰ Bryan Cartledge: *Megmaradni (A magyar történelem egy angol szemével)*, i. m., 157. o.

¹¹ Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc és a nemzetiségek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. (Összeállította és szerk.: Glatz Ferenc), Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, História könyvek, Budapest, 1988., 106. o.

egyszerűen érdekérintett, hanem kimondottan ellenérdekelte volt. Bár a vázoltakból következik, de külön is kiemelnénk, hogy a nemesség a társadalom egyik kitüntetett szféráját, a politikát is egyértelműen a kezében tartotta: az országgyűlésben például a szabad királyi városok mindössze egyetlen szavazattal bírtak, a vármegyei közigazgatásban pedig egyeduralma volt. Másként fogalmazva a társadalomban zajló folyamatok politikai szelektálásában, átpolitizálásában, képviselésében és az érdekérvényesítésben a nemesség monopolhelyzetet élvezett. Továbbá, a politikai elit (osztály) funkcióját betöltve, a társadalomra, a gazdaságra, a politikára, az ország jelenére és jövőjére stb. vonatkozó elképzelések, megfontolások, nézetek, ideológiák és vélekedések alakításában és a közgondolkodás formálásában is kizárólagos szereppel bírt: ha valakit vagy valamit „jogsértőnek” vagy „nemzetellenesnek” minősített, akkor az nem volt – lehetett – vita tárgya.

Miután tehát nem volt olyan kérdés az országban, amelyben a nemesség megkezdhető, vagy amelyből kihagyható lett volna, mely jogosultságát a rendi alkotmányból eredeztette, így a Habsburg-házhoz való viszonyát is ez határozta meg, melynek szűrőjén számos, a mai fogalmaink szerint egyértelműnek látszó jelenség, probléma, vita, konfliktus stb. a korra jellemző fogalomhasználatnak megfelelően átértelmeződik. Heckenast Gusztáv a Rákóczi-szabadságharcról írt egyik tanulmányában fontos összefüggésre hívja fel a figyelmet a témakör kapcsán.

„Amikor Rákóczi Ferenc 1703. május 6-án breznai kiáltványában „minden igaz hazaszerető, országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos, egyszóval minden rendű igaz magyarokat” harcba szólított, az ellenséget háromféleképpen nevezte meg: először „törvénytelenül, Isten és igazság ellen hatalmaskodó és minden rendet képtelenül sanyargató idegen nemzet”-nek, majd „országunkat eddig sanyargató német nemzet”-nek, végül „becsületünket tagadó, sónkat, kenyereinket elvevő, életünkön uralkodó és kegyetlenkedő birodalom”-nak. Nyilvánvalóan szinonimákról van szó, de ezek értelmezik is egymást. A „német nemzet” egyúttal „idegen nemzet” és „birodalom”, s e három kifejezés egyértelműen a Habsburg birodalmat jelöli. Nem tartoznak Rákóczi szemében a német nemzethez ebben az összefüggésben sem a magyarországi és erdélyi németek, akik nem idegenek, sem a német birodalomnak azok a tartományai, amelyek nem állnak Habsburg uralom alatt, hiszen Rákóczi négy magyar királyjelöltje közül három – a bajor, a szász választófejedelem és a porosz trónörökös – német birodalmi fejedelem volt. Úgy látszik tehát, hogy a szabadságharc célja a Habsburg uralom lerázása volt, Rákóczi Emlékiratainak szavai szerint: a haza „felszabadítása az idegen járom alól”, vagyis a nemzeti függetlenség visszaszerzése, és nem valamiféle németellenes „nemzeti” harc. De vajon azt értették-e az idegen járom alóli felszabadulás, a függetlenség visszaszerzése alatt, amit mi ma értünk? [...] Lord Stepney, Anglia bécsi nagykövete, aki közvetítőként vett részt a császáriak és a kurucok selmecbányai béketárgyalásán, 1704. november 12-én azt jelentette miniszterének: „... a magyarok ... azt állítják,

hogy királyságuk ugyanolyan viszonyban van az Ausztriai Házzal, mint Skócia az Angol koronával, ti. hogy nekik saját törvényeiken alapuló független kormányzatuk van, tisztségviselőik, hadseregük, kincstáruk stb.; míg a bécsi udvar önkényesen Írország helyzetébe kívánja juttatni őket, és úgy bánik velük, mint meghódított néppel, ami nem felel meg eddigi állapotuknak ...” A Skóciához hasonló, saját törvényeiken alapuló, független kormányzatra stb. való magyar hivatkozás arról tanúskodik, hogy a szabadságharc vezetői Magyarország függetlenségét ekkor még összeegyeztethetőnek tartották az Ausztriai Ház magyar királyságával, ha szabadon érvényesülhet a rendi alkotmány, s az országot csak az uralkodó személyének közössége kapcsolja a Habsburg birodalomhoz. Ez volt a magyar álláspont egészen az ónodi trónfosztásig (1707), és erre az álláspontra tér majd vissza Rákóczi 1711 elején, a szatmári békét megelőző tárgyalások kezdetén. Magyarország függetlensége nem jelentette volna tehát – a magyar álláspont szerint – szükségképpen a Habsburg birodalomtól való elszakadást,¹²

Témánk vonatkozásában az idézet tisztázza, hogy a Habsburgok elleni fegyveres felkelés nem a dinasztia „német” vagy „idegen” voltával, és nem az „életünkön uralkodó és kegyetlenkedő birodalom”-mal volt kapcsolatos csak, hanem mert az nem tartotta be azt a középkori rendi alkotmányt, amelyből nemességünk a kiváltságait, az országgláshoz, a társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedése meghatározásához való jogait eredeztette. Miután e felfogásban ő volt a „nemzet”, ezért ezen alkotmány „megsértése” automatikusan „nemzeti sérelemmé” magasztosult, és ellenálló jogositvánnyá bármely eredetű magyar király ellen, aki erre „vetemedik”, hiszen a király feladata a törvények betartása-betartatása és nem megváltoztatása. Következésképpen, amikor Rákóczi az „országunkat eddig sanyargató” „idegen járom alóli” felszabadításról beszélt, akkor a leginkább sanyargatható jobbágyság felszabadítására egyáltalán nem gondol(hat)ott, hiszen az a felkelést kiobbantó rendi alkotmánnyal éppen ellentétes volt, mint ahogy a Habsburg ház maradását sem tartotta ördög-től valónak, ha betartja a hivatkozott alkotmányt.

A nemesi politikai elit a 18. század második felében is változatlanul tartotta magát a számára irányadó középkori törvényekhez-elvekhez-megfontolásokhoz-érdekekhez, függetlenül az országban, a birodalomban és Európában zajló folyamatoktól, mely szituáció, számtalan máig ható valós vagy vélt probléma, félreértés, csúsztatás, politikai érzelmek, indulat és mintázat forrása. Például az a tény, hogy az európai gazdasági-hatalmi kihívások a birodalom szintjén jelentkeztek, és csak áttételesen, a dinasztia modernizációs intézkedéseiként közvetítődték a hazai politikába, így azok elvesztették eredeti politikai tartalmukat és súlyukat, és csupán Bécs magyar ügyekbe történő önkényes és illetéktelen beavatkozásaiként definiálódtak. Ha illetéktelen volt, és egyszersmind „nemzetellenes” is, akkor a „magyarok ellensége”

¹² Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc és a nemzetiségek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 105. o.

is, vagyis e politikai képletben a Habsburgokra osztották az ellenség szerepét, akikből ily módon kiváló bűnbak lett, hiszen minden bajért-problémáért-sérelemért őket lehetett hibáztatni. Az eljárás a hazai politikai manipuláció és propaganda sikeres eszközeként funkcionált, egészen a dinasztia trónfosztásáig – aztán más ellenség megnevezésével máig – ugyanis ily módon az uralkodó ház valóban az ország érdekében tett, de a nemességet „sértő” modernizációs, és a ténylegesen magyarellenes intézkedései minden gond nélkül összemoshatókká váltak. Hasonlóképpen figyelmet érdemel, hogy a rendi alkotmány a nemességnek a dinasztiahoz való viszonyán túl a magyar társadalom berendezkedésével és jövőjével kapcsolatos elképzeléseit is meghatározta. E mintázatból azt szokták kiemelni, hogy ez garantálta a magyar államiság Habsburgok alatti függetlensége megóvását, arról azonban nem, vagy alig esik szó, miszerint a hazai polgárosodás európaiktól történő elmaradása is erre vezethető vissza. Míg a modernizációs kihívások okán a dinasztia az iparosodás, a közhelyviselés, a jobbágyfelszabadítás stb., vagyis az európai polgárosodás irányába tájékozódva gondolta a birodalom és egyben a „magyar nemzet” érdekét képviselni, addig nemességünk a középkori rendi társadalom megóvása és az aktuális gazdasági konjunktúrabeli nyomulása mentén a mezőgazdaság, a saját birtok növelése, az ingyenes jobbágy munka, az előjogai megtartása stb. által vélte megjeleníteni a „nemzeti érdekét”. Aztán – mint szó volt róla – nemességünk ezen alkotmányban megfogalmazott társadalmat és viszonyrendszerét hagyományos módon akarta meghagyni, azon nem kívánt változtatni, és maga sem gondolt alkalmazkodni bármely belső vagy külső változáshoz, minthogy az teljes megelégedésére érkei szerint működött. A korabeli öntetszelgő szállóige ezt így foglalta össze: „Extra Hungariam non est vita – si est vita, non est ita”. – (Magyarországon kívül nincs élet – ha van élet, nem ilyen élet.) Továbbá figyelmet érdemel, hogy mivel a rendi berendezkedést sajátjának, őseitől ráhagyományozódnak és ezáltal is „magyarnak” tekintette, minden ezt megbolygató, változtatni gondoló elképzelést, törekvést, intézkedést, kihívást stb. a hagyományai ellen valónak minősített, és mint „nemzetellenest”, „idegent”, „magyartalant” stb. elítélt, megbélyegzett és kirekesztett.

Mindent egybevéve, a dinasztia korszerűsítési törekvései azon túl, hogy aktuálisan elhaltak nemességünk érdekérvényesítő képességén – II. József visszavonta rendeleteit – távlatosan is súlyosan megterhelték a hazai modernizáció következő évszázadait. Szekfü Gyula az 1917-ben megjelent, A magyar állam életrajza című művében számos olyan problémakört jelez, amely az ország sorsának-fejlődésének alakulását alapvetően befolyásolta a későbbiekben.

Az egyik, és mellékesnek egyáltalán nem mondható jelenségkör a korabeli európai fejlődéstől való eltérésben-elkanyarodásban jelöli meg. „A 18. század más országokban a merkantilizmus kora volt, mikor a nemzetek későbbi kereskedelmi és pénzügyi állásuk alapjait, polgári jólétük feltételeit megszerezték, Magyarország azonban mint agrár állam, azoktól elválasztva, középkori gazdasági formákban maradt.

Polgári osztálya semmiképpen nem fejlődhetett: a bécsi vámrendszer nyomása alatt a német városok, főként a szepesiek jóléte alábbszállott, az ipar és kereskedelem virágzó ágai, mint a német vászon- és szövetipara, valamint a Felsőmagyarország borkereskedelme áldozatul estek egyrészt a nemesi adómentességnek, másrészt a bécsi pénzügyi kormány rövidlátó bosszúállásának.”¹³

Úgy látja tehát, hogy amíg a kapitalizmus irányába történő átalakulás Európa fejlett országaiban a 18. századi merkantilizmuson alapozódott meg, addig ez a modernizációs periódus hazánk életéből kimaradt. Következésképpen a kapitalizmus hordozó rétegei közül a „polgári osztály” sem fejlődhetett ki, jóllehet ennek előfeltételei úgy a tevékenységek (pl.: vászon- és szövetipar, szőlőtermelés, borkereskedelem), mint az ezeket végző emberek, és e tevékenységek üzéséhez szükséges szakismeretek, felhalmozások, habitusok és kapcsolatok formájában jelen voltak az ország egyes vidékein-vároisaiban. További következmény, hogy a kapitalizálódó országokhoz képest „agrár állam” maradt, és mint ilyen tagolódott be a birodalmi, és ezáltal az európai munkamegosztásba, amelynek számos hátrányát említi. A fentiekben a „középkori gazdasági formákban” visszamaradt állapotokra utal – ideértve, hogy a betagolódás az agrárium kapitalizálódására sem volt hatással, hiszen a nemesség uralta mezőgazdaság továbbra is a jobbágymunkán alapult –, emellett azonban „szinte gyarmati függésről”, „kereskedelmi-politikai alárendeltségről” vagy a „gazdasági önrendelkezés” hiányáról is szól.

Ez utóbbi kifejezések egyértelműen arra a merőben új jelenségre utalnak, amely a karakteressé váló modernizációs betagolódás kapcsán jelent meg Európában: a fejletlen magyar agrárállam gazdasági függősége az iparosodottabb tartományoktól és országoktól. Hatásos fegyverként mutatja be Szekfű, amennyiben a „szinte gyarmati függés” a magyar szuverenitás kérdését veti fel úgy, hogy ez a korabeli nemesi politikai elitet nem is érdekelte.

Mindez már átvezet a dinasztia és a magyar nemesség politikai egyezsége, pontosabban politikai egymásra utaltságuk problémaköréhez. Nevezetesen: amíg a dinasztia európai hatalmi státuszának fenntartásához Magyarország gazdasági, katonai és politikai erőforrásai szükségeltettek, addig a magyar királyság sem nélkülözhetette „területi épsége” és „függetlensége” biztosításához a birodalom erőforrásait. A két politikai elit – a Habsburg-ház és nemességünk – egyezsége jutott e kérdésben, azonban tisztázatlan maradt a modernizációs alapprobléma; így aztán az egyezés megfelelt mindkét fél érdekeinek, de nem felelt meg a korszak magyar, birodalmi és európai realitásainak.

„A rendek munkájukat az alkotmány formális fenntartására irányították, szívésen ragaszkodván azon álláspontjukhoz, hogy a magyar állam megszakítatlan és csorbítatlan alkotmányossággal rendelkezik, holott a való élet lépten-nyomon tényeket

¹³ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 164. o.

mutatott fel, melyek az ellenkezőnek igazságát bizonyították. Az ősi alkotmány öszszegzését a Corpus Jurisban és Verböczi Hármis könyvében látták, ... A fő dolog az volt, hogy a törvénykönyv betűje érintetlenül fennmaradjon, az államélet modernebb kérdéseit azonban, melyekre a Corpus Juris semminemű rendelkezést nem tartalmazott, hallgatólagosan vagy jogfenntartásokkal, de egészében véve hatástalan tiltakozással átengedték a kormány és a bécsi hatóságok kezébe. Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok dolgában még előzékenységet is tanúsított, szent volt a békesség, a rendek meglegedetten élvezték privilegizált jogállásaikat, és keveset törődtek a nemzeti államiság tényleges érvénysülésével.”¹⁴

„Azon modus vivendit, amely úgy a magyar rendiséget, mint a kormányt kielégítve, az ügyeknek nyugodt, zavartalan lefolyást biztosított: forma szerint a magyar törvénykönyv betűjének megfelelően független rendi alkotmány, a valóságban pedig szinte gyarmati függés, kereskedelmi-politikai alárendeltség és az államélet legfontosabb terein: had- és külügy és a gazdaság terén az önrendelkezésnek, ha nem is jog szerinti, de tényleges korlátozása. Ez a kétértelmű rendszer azóta, hogy a rendek végképp visszautasították az alkotmányreform gondolatát, állandóan érvényben volt, és a kormányzat rajta mint alapkövön nyugodott. Közben a napóleoni háborúk, különösen 1809 a nemesi előjogok létjogosultságát külsőleg is megsemmisítették: a nemesi felkelés tanulatlan és rosszul felfegyverzett tömegeivel szomorú nevezetességhez jutott, és immár végképp kiderült, hogy a kiváltságok egyetlen alapja, a nemesi hadkötelezettség nem illik be a világ új rendjébe. Vele egyidejűleg roppant össze a szent római birodalom is. Ferenc császár 1804-ben örökös tartományaiból új államot alapított, az osztrák császárságot, és 1806-ban letette a tartalmatlanná vált német-római császári méltóságot. Az ezen az alkalomból a magyar hatóságokhoz intézett pátensek világosan biztosították az országot, hogy az új császárság semmiben nem érinti a magyar királyság szuverenitását, ami azonban kifelé éppen nem lőn hangsúlyozva, sőt ellenkezőleg: a most már osztrák császárnak nevezett bécsi hatóságok továbbra is kezükben tartották a Magyarországgal közös ügyek vezetését és ezzel feltétlenül azt a látszatot keltették, mintha Magyarország, Erdély és a határőrvidék is az új osztrák császárság alkotó részei volnának. A bécsi kormánykörök felfogása csakugyan az volt, hogy az 1804. évben új szuverenitás született meg, az osztrák császári szuverenitás, és hogy ennek a magyar királyi szuverenitás tényleg alárendeltetett.”¹⁵

Az idézet ismeretében tovább pontosíthatjuk a dinasztia és a magyar rendek közti egyezés valóságtartalmát: ugyanis az ténylegesen csak a két fél politikai akaratának felelt meg, az érdekeiknek – akár aktuális, akár távlatos érdekeiket nézzük – már nem, mindenekelőtt a 18. század végi és a 19. század eleji gyors hazai, birodalmi és európai realitások fényében.

¹⁴ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 160. o.

¹⁵ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 185-186. o.

Ami az ország belső realitásait illeti, Szekfű kétséget sem hagy aziránt, hogy a rendi kiváltságok „külsőleg” is elvesztették mindennemű hivatkozási alapjukat, amennyiben a napóleoni háborúk bizonyították, hogy „a nemesi hadkötelezettség nem illik be a világ új rendjébe”. Kimondja, hogy a Corpus Jurison és Verbőczy Hármaskönyvén nyugvó „ősi alkotmány” a 18.-19. század fordulója magyar államiségának-társadalmának szükségleteire és működésére vonatkozóan semmiféle érvényes iránymutatást nem tartalmazott, amit a nemesség sem vitatott, ezért hagyta, hogy a Habsburgok megtegyék a szükséges modernizációs intézkedéseiket addig a pontig, amíg azok nem sértették előjogaikat. Mindezek azt is jelentik, hogy az egyezség tartalma a magyar politikai elit értelmezésében is rendkívül szűk volt: a nemesi kiváltságokra korlátozódtak, míg a „nemzeti államiség”, a társadalom stb. kérdései láthatóan érdeklődésének és érdekeinek körén kívül maradtak.

Persze a dinasztianak is akadtak gondjai, hiszen a rendi alkotmány szerinti ország nem volt kompatibilis a modern gazdasági alapokon, megfontolásokon és elveken szerveződő, továbbá folytonos átalakulásokra kényszerülő birodalma gazdasági-politikai szükségleteivel. Míg Magyarországon középkori elvek szerint próbálták rendezni az ügyeket, addig a fejlettebb tartományok kapitalizálódó-polgárosodó társadalmi már korszerűbb intézmények; személyes, gazdasági, érdekeltségi és politikai viszonyok; állami szolgáltatások stb. alkotmányos keretei közt élték mindennapjaikat. A zavarokat fokozta, hogy a dinasztia – az idézet tanúsága szerint – az érdek-egyezés látszatának fenntartása és a békesség okán mind az előjogok, mind az ország korszerűsítése ügyeiben csak óvatos lépéseket tett, így aztán idővel azzal a nagyhatalmi ténnyel szembesült, hogy saját távlatos érdekei ellen cselekszik. Ugyanis a rendi Magyarország jelentősen rontotta a császárság európai versenyképességét, mivel e berendezkedésben a gazdasági, technikai-technológiai, katonai stb. erőforrások növekedése messze elmaradt a kontinens modernizálódó hatalmaitól.

A problémával – mármint Magyarországgal és erőforrásaival – ekkor még európai szinten számoltak, mint ahogy erre Szekfű egy történet erejéig ki is tér. „Egy alkalommal Metternich Napóleonnal beszélgetvén ez utóbbi azt tanácsolta neki, hogy Magyarországot meg kell reformálni, „Magyarország reformja nélkül soha nem fogtok igazán megerősödni”, mire Metternich Ferenc császárra hivatkozott, mint aki ilyen mélyreható szabályozást az eszközök és módok körültekintő mérlegelése nélkül nem fog elhatározni.”¹⁶

Szekfű „kétértelmű rendszernek” minősíti a vázolt egyezséget és berendezkedést, melynek számos súlyos ellentmondására mutat rá. Például arra, hogy ennek bizonyos elemei fikción nyugodtak, melyeket a nemesség és a dinasztia is valóságosként fogadott el, vagy legalább is ilyenként kezelte. Ilyen fikció volt, „...hogy a magyar állam megszakítatlan és csorbítatlan alkotmányossággal rendelkezik, holott a való élet

16 Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 188. o.

lépten-nyomon tényeket mutat fel, melyek az ellenkezőnek az igazságát bizonyítják”. Aztán ilyen a magyar állami szuverenitás kérdése, mint az, hogy ennek letéteményese-biztosítéka a nemességünk, vagy az, hogy e nemesség azonos a „magyar nemzettel”. Nyilvánvaló a fikciók, az érdekkülönbségek, a kihívások, az eltérő megközelítések és jövőképek, a realitások stb. sokrétű valóságának szorításában működtetett rendszer „kétértelműsége”, amely ebben a formában csak az égető problémák elkenésére, lát-szat- vagy félmegoldásokra adott módot, így egyik felet sem elégítette ki, állandósult feszültségeket és visszasságokat generálva. Tekintettel arra, hogy a konfliktusokért és a kudarcokért (szinte mindenért) a két fél egymást hibáztatta – a másik rossz szándékának, bosszúállásának, összeesküvésének stb. a tétélezése kézenfekvőbb volt, mint ezeket az európai, birodalmi és hazai realitásokkal egybevetve elemezni-értelmezni – így a korábban jelzett politikai ellenségkép és bűnbakképzés működtetéséhez nélkülözhetetlen muníció folyamatosan nemességünk rendelkezésére állt.

Persze a „kettős forradalom” nyomán felgyorsuló európai átalakulási folyamatok elől a magyar nemesség sem volt képes elzárkózni, illetve az országot előle elzárni. A mind karakteresebbé váló modernizációs kihívások a nyugati változásokat figyelemmel kísérő hazánkfiai – diákok, papok, utazók, katonák, főurak, nemesek stb. – által most már közvetlenül (Bécstől függetlenül) és súlyuknak megfelelően kerültek be a magyar politikába a reformkorban, és mint megkerülhetetlen „nemzeti” problémák definiálódtak. Munkásságuknak köszönhetően – elsősorban is Széchenyire gondolunk – általánosan is elfogadottakká váltak azok a felismerések, melyek az országon belüli állapotokat olyan „elmaradottságként” fogták fel – a lemaradás a császárság más tartományaihoz képest is számottevő volt –, amelyen változtatni lehet és kell a „felzárkózás” és „utolérés” reményében, és persze a „haza érdekében”.

Bár a nemzeti öntudatra ébredés a 19. század elején jelentős modernizációs erőket mozgatott meg, talán nem felesleges újra hangsúlyozni, hogy nemességünk a jobbágyfelszabadítást és előjogai eltörlését egy évszázaddal késleltetni tudta Mária Terézia korabeli törekvéseihez képest; az ipar, a kereskedelem, a közigazgatás stb. fejlesztését-fejlődését hasonlóképpen gátolta, saját politikai monopolhelyzetét pedig a 20. század első harmadáig bebiztosította. Az elmondottakból az is egyértelmű, hogy itt nem egyszerűen egy „időbeli” lemaradásról van szó, hiszen a „merkantilista korszak” kimaradása és ezzel a korabeli „polgári osztály” elmaradása történelmünk-ből messze más és több az „időnél”. Annál is inkább, mert a polgárság és az általa hordozott gazdasági ügyletek, felhalmozások, habitusok, kapcsolathálóok stb. hiánya a gazdaságot és a társadalmat is „hiányossá” tették – mint ahogy a szabad parasztság hiánya is –, az általuk megjelenített érdekek hiánya pedig a politikai szféra középkori működését konzerválta: a rendek kegyétől látszott függeni az érintettek érdekeinek a beszámítása, vagy, hogy a modernizációs kihívásokból mit vesz komolyan, mikor és hogyan. Tény, hogy a hazai politikában a dinasztia és a nemesség alkupoziói közti hatalmi harc mellé-mögé a modernizáció kérdései is felzárkóztak, hiszen ezek

megkerülhetetlenségét és kényszerítő erejét a mérvadó nemesi politikai csoportok is elismerték. Közülük a leghaladóbbak elképzeléseiben a „nemzeti” és a „polgári” a legtermészetesebb módon összekapcsolódott, ők ezt értették „haladás” alatt, hangsúlyozandó azonban, hogy felfogásukkal kisebbségben voltak.

*

Az 1867-es kiegyezésről – a hazai modernizáció egyik fontos mérföldkövéről – a fenti összefüggésekre is figyelemmel beszél Bibó István úgy, mint amely magán viseli a „zsákutcás” egyezkedés-megoldás jegyeit. Úgy látja, hogy „... a dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, és ebben tévedett, ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy a saját erejéből nem tudja megőrizni a helyzetét, és ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki mentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok a birodalmukat, a magyarok az államukat.”¹⁷

Bibó szerint a korabeli kihívás „hibás” (inadekvát) értelmezése három kérdés köré szerveződött. Először is: „akarnak-e független, alkotmányos és szabadon kormányzott Magyarországot”, amelyre „igen” volt a válasz. Másodsor: „az alkotmányos monarchia hívei-e, avagy republikánusok”, amelyre a válasz „alkotmányos monarchia”, bár a Habsburgokért láthatóan nem lelkesedtek. Harmadszor: „akarják-e a történeti Magyarország történeti épségének” a megtartását, melyre szintén „igen” volt a válasz. A három „igen” azonban kibékíthetetlen ellentétben állt egymással, mivel a Monarchia a Habsburg Birodalom formájában „öt történelmi nemzetről, s ezen felül még hat önállóságra törő népből tevődött össze”, így a független és alkotmányos Magyarország kívánalma a Monarchia „felrobbantását” követelte volna meg. „A magyar vezető réteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történelmi határoknak Magyarország számára kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától.”¹⁸

Bibó elemzéséből és az 1867-es egyezés minősítéséből – „zsákutca” – úgy tűnik, mintha a reformkor és a kiegyezés közti mintegy harminc esztendőben semmi sem történt volna hazánkban és Európában, jóllehet ennek éppen az ellenkezője az igaz. 1848-ban az utolsó rendi országgyűlés jelentős modernizációs lépésre szánta el magát, amikor rendelkezett az ösiség eltörléséről, az úriszék és a papi tized megszüntetéséről, a köztelhiviselésről, az évenként összehívandó népképviselői országgyűlésről, a független felelős magyar minisztérium felállításáról stb., melyeket a király

17 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem* (1948). In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949.*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986., 583. o.

18 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem*, i. m., 589. o.

1848 áprilisában szentesített is. Ezek a polgárosodás irányába tett visszavonhatatlan elkötelezettségként értelmezhetők nemességünk részéről, azzal együtt is, hogy a történészek a törvények gyors elfogadásában-szentesítésében a forradalmaknak nem lebecsülhető szerepet tulajdonítanak. A nemzeti függetlenség és a szuverenitás kérdései is új megközelítést kívántak, hiszen a szabadságharc alatt Béctől független magyar kormány intézte az ügyeket, továbbá 1849-ben – mintegy feleletül az olasz alkotmányra – a magyar országgyűlés kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. A szabadságharc leverése után viszont a dinasztia új szuverenitás-elve érvényesült: a királyukra fegyvert fogó magyarok úgymond „eljátszották” évszázados alkotmányukat és történeti különállásukat, következőképpen az uralkodó szabad kezet nyert egy egységes német nyelvű állam kiépítésére bécsi központtal. A birodalmi centralizációs politikát az abszolutista államhatalom képviselte, amelyben a nemesi politikai elitet megfosztották a hatalomgyakorlás és vélemény-nyilvánítás minden legális intézményétől, fórumától.

Aztán nemességünk megtapasztalhatta a nemzeti öntudatra ébredés (nacionalizmus) szervező-mozgósító erejét, és egyfelől bizonyosságot szerezhett arról, hogy a magyar nemzetállami létre való törekvés beleillik az európai átalakulás – olasz, német egyesítés – korabeli folyamataiba. Másfelől az ország területén élő nemzetiségek – pl.: szerbek, románok, szlovákok – övékéhez hasonló nyelvi, kulturális, politikai elismertségükért, önrendelkezési jogaikért stb. folytatott kezdeményezéseiről is sokféle tapasztalatot szerezhett, amelyek fegyveres összecsapások formájában jelentősen rontották a szabadságharc esélyeit a dinasztia ellenében. Pontosan felmérhette azt is, hogy az általa hangoztatott-képviselt nemzeti sérelmek-törekvések messze túlmutatnak Bécs nemzetiségeket és magyarokat egymás ellen hergelő, összeugrasztó és egymást sakkban tartó hatalomtechnikai játékán. Aligha véletlen, hogy Teleki László, az ország párizsi nagykövete Kossuthhoz írt levelében javasolja Magyarország föderalizálását 1849-ben, amely ily módon egy nagyobb konföderáció központja lehetne. „Nem csak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországja is. Nőttünk az eseményekkel, most már a kérdés nem az, hogy Ausztria és Magyarország elváljanak-e vagy egy országot alkossanak, hanem az: a két harcban lévő elem közül melyik abszorbeálja a másikat. Frankhon 89. évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott, s szerintem nincs választásunk: vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy bukunk. ... Szabadság, egyenlőség, testvériség, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni.”¹⁹

Teleki – Párizsból és nyugat-európai szemlélettel közelítve a magyarországi valósághoz – már 1849-ben olyan jelenségekre, trendekre és összefüggésekre hívta fel a hazai politikusok figyelmét, amelyek nem fértek bele nemességünk rendi, majd a

¹⁹ In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerkesztette: Glatz Ferenc, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, História könyvek, Budapest, 1988., 155-156. o.

kiegyezés után e rendi hagyományok mentén „modernizálódó” politika- és társadalomszemléletébe, a hatalmi monopolhelyzet fenntartásának törekvései pedig eleve kizárták azokat. Például arra, hogy a francia forradalom az európai népek emancipációjának az irányzatát is elindította, így nem elég a „szabadság, egyenlőség, testvériség” szellemében történő politikai munkálkodás, mert a „népek nemzetiségi életet is kívánnak élni”. Vagy arra, hogy saját kora kihívásaira adekvát választ csak az a politika-politikus képes adni, amely-aki fel tud nőni az eseményekhez, és egy adott összefüggésben nemcsak azt meri kimondani, hogy Ausztria „halott”, hanem, hogy „Szent István Magyarországa” ugyanerre a sorsra jutott.

A szabadságharc bukásának tanulságaként a nemesi elitnek tudomásul kellett vennie, hogy az európai nagyhatalmak továbbra is a Habsburg dinasztiával számolnak, és így a független Magyarországnak nincs helye a térségben, továbbá bármely hatalmi-befolyási-területi-függetlenségi módosítás-módosulás szentesítése nagyhatalmi hatáskörbe tartozik, kivéve, ha az érintett ország katonai ereje elégséges ennek felülírásához. Mindenesetre tény, hogy a kiegyezésre azért kerülhetett sor, mert a dinasztia sorozatos katonai vereségei nyomán az addig passzív ellenállást tanúsító nemesi elit ismét hatalmi alkuhelyzetbe került, és a két egyezségre jutó fél ismét csak valamiféle „kétértelmű”, „zsákutcás” rendszer elfogadása árán próbálta a számára fontosat megtartani-menteni. A dinasztia lemondott a hatalomgyakorlás abszolutista formájáról és az egységes birodalom kiépítésének tervéről, a magyar nemesi elit pedig tudomásul vette a függetlenség feladását és a Bach korszakban megindított modernizáció folytatásának elkerülhetetlenségét, jóllehet ennek a nemesség, köztük a reformkori haladó nemesség számottevő része már „áldozatul” esett: elvesztette gazdasági-politikai pozícióit, elszegényedett, külföldre távozott stb.. Sőt, látható volt a nemesi „áldozatok” számának további növekedése (a dzsentrizáció) azonban a kiegyező nemesi elit azt is felmérte, hogy csak ezt vállalva képes megtartani politikai monopolhelyzetét, hiszen a modernizáció vele vagy nélküle is, de folytatódik illetve folytatható.

Nos, Bibó nyilvánvalóan nem túloz, amikor „zsákutcás” egyezségről beszél, hiszen azt nem a nemességünk (az ország) gazdasági-katonai ereje kényszerítette ki, hanem a dinasztia európai veszteségei tették szükségessé-lehetővé. Így a kényszer szülte megállapodás a korábbiakhoz hasonlóan a két fél politikai akaratán nyugodott alapvetően, ismételten a látszat- és félmegoldások irányába terelve a politikát: a gazdasági modernizációt vállalta a nemesi elit, de a politikait nem. Nemzetállami létre törekedett, de a monarchia területén élő más népektől elvitatva a nemzetállami berendezkedéshez való jogukat. Önálló országot akart, de nem köztársasági formát, mert politikai monopolhelyzete fenntartásához a monarchia adta az adekvát legitimációs keretet, kizárva vagy szűk keretek közé szorítva a társadalom más osztályaival-rétegeivel történő érdekegyeztetés szükségességét. Független Magyarországról beszélt, de a szuverenitáshoz nélkülözhetetlen erővel nem rendelkezvén nem nélkülözhetette a dinasztit, és hát a kvázi-függetlenség a

monarchia piacainak összes előnyét biztosította számára. Hangoztatta a szabadság fontosságát a dinasztia ellenében, vagyis egy olyan szabad országot akart, amelyben csak ő diktálhat. Itt a nemesi elit érdekeinek-akarátának függvényében értelmeződik a szabadság: minden lakos – emancipálódó alattvaló – szabadnak tekintheti-érezheti magát, ha a politikai berendezkedésnek ezt a rendjét elfogadja. A szabadság itt rendet jelent, a rend pedig engedelmességet – mint a rendiségben. Ez persze a döntő többség – a volt jobbágyság – számára különösebb gondot nem okozott-okozhatott, ugyanis csupán addigi élete folytatását jelentette: ha jogi értelemben változott is társadalmi-politikai helyzete, valóságosan alig vagy nem. Szekfű Gyula az alábbi megállapításra jut a kérdéskört áttekintve:

„A 48-as törvényhozás papíros szabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbági osztályok közt társadalmi téren inkább csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többé, de mágnás, dzsenti és pór, azaz kisgazda és zsellér továbbra is külön egyéniségek, melyeket az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig köt össze valami. Átmeneti formák vannak, de egészében véve e három típus éles határotságban vehető szemügyre.”²⁰

Ránki György, aki behatóan foglalkozott a magyar modernizáció problematikájával²¹, ennek a kiegyezés és az első világháború kitörése közti első időszakát (1867-1913) a „Haladás és kudarc” összefoglaló elnevezéssel jelölte, mivel Bibóhoz hasonló következtetésre jutott az önellentmondó („zsákutca”) megoldásokat áttekintve. Véleménye szerint ekkor tudatos modernizáció folyt, amelyben a korabeli liberalizmus ideológiájára és politikájára építve a gazdasági szabadverseny alapján szerveződő világrendszerhez kívánt igazodni és abba beilleszkedni úgy, hogy közben „óvta” a tradicionális társadalmi vezető réteg és intézményrendszer struktúráját. Óvta, mert ugyan parlamentet működtetett, törvényhozással, pártokkal, választásokkal, adózó vitákkal, de ... Ebben a parlamentáris rendszerben a törvényhozás korlátozottan működött az uralkodó vétőjoga okán is. Pártok voltak, de ezek nem a magyar társadalom különféle osztályai-rétegei érdekei, égető problémái átpolitizálása, parlamenti képviselők mentén szerveződtek, hanem a kiegyezéshez való támogató vagy bíráló viszony volt a rendező elv. Választások voltak, de a végeredményt előre lehetett tudni: a választókerületek határait a kormánypárt javára húzták meg, vidéken nyílt szavazás folyt és a választási csalás a politikai élet „normális” rendjéhez tartozott. Az, hogy a választókerületek fele a kormánypárt előnyére volt „megbundázva”, egyfelől a minősített parlamenti többséget évtizedeken át biztosította számára, másfelől lehetőséget nyújtott a képviselői helyek bizalmi embereknek

²⁰ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, ÁKV - Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989., 308. o.

²¹ Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, XXVIII. évfolyam, 10. sz., 611-621. o.

történő adományozására, akik aztán vakon engedelmeskedtek a pártvezérnek. A kortársak ezért „mamelukoknak” nevezték őket, hiszen láthatóan megfogadták a párt elnökének (Podmaniczky Frigyes) a tanácsát, aki azt mondta nekik: „Fiaim nektek szavaznotok kell, és nem szabad gondolkodnotok. A gondolkodás árt nektek, és a nemzet sem fog hasznot húzni belőle.”²²

A kormánypárt elnöke természetesen viszonzta „mamelukjai” hűségét, amennyiben lehetőséget kaptak arra, hogy a kiépülő ipari-kereskedelmi-pénzügyi világban képviselői befolyásukat áruba bocsássák és vagyonosodjanak-gazdagodjanak. Elsősorban is a gyorsan bővülő vasúthálózat kínált alkalmat „tisztességtelen mellékkeresetre”. Sajátos politikai klientúra rendszer kiépítésének vagyunk a tanúi, ahol személyi függőség alakul ki a pártvezér és a képviselő között. Az előbbi egy biztosan nyerhető, jól fizető és nagy presztízzsel bíró képviselői állást garantált-adományozott a „mameluknak”, kiegészítve a képviselői befolyás gazdasági célú felhasználhatóságával és akár a korrupciós „mellékkeresetek” jogkövetkezmény nélküli elsikálásával – cserébe személyes hűséget követelt és politikájának gondolkodás nélküli kiszolgálását a parlamentben és azon kívül.

A politikai szféra továbbra is zárt, exkluzív világ maradt, ahol a politikai eljárások, ügyintézés, kölcsönkapcsolatok és döntések alapvetően nem intézmény-, hanem személykötöttek voltak, mint ahogy az ügyek fontossága-sorrendje is ilyen megfontolások alapján határozódott meg. A társadalom „alsóbb” osztályainak-rétegeinek a feszítő megoldatlan problémái megtárgyalására döntően csak akkor került sor, amikor már nem lehetett kitérni előlük: kényszerből és megkésve. Nem arról van szó, hogy ezek esetenként ne érték volna el a politika ingerküszöbét, csupán arról, hogy hivatalosan megtagadták tőlük a politikai rangra emelést és képviselést, így aztán azok valóságalkító erejüknel fogva a társadalom más szféráiban keringve kerestek, netán találtak maguknak megjelenítést és nyilvánosságot. A sajtó és az irodalom ennek is „köszönhetően” jelentősen felértékelődött a 19-20. század fordulóján, ugyanis az újságírók, költők, tudósok, írók stb. vállalkoztak (pl.: Nyugat) arra, hogy a hivatalos politikán kívül rekedt, de súlyos társadalmi problémáknak hangot adjanak, az olvasó elé tárják és vitára bocsássák ezeket: mintegy „új” vagy „második” politikai színteret nyitva. A viszonylag gyors kapitalizálódás nyomán kialakuló polgárosodó közvélemény ily módon képes volt nyomást gyakorolni a hivatalos politikára, hogy bizonyos megkerülhetetlen kérdések mégis visszakérüljenek ezen adekvát szférába, és ott politikai „rangra” emelkedjenek. Továbbá ezáltal arra is befolyással volt, hogy végre – a gazdasági-társadalmi modernizációt „követve” – a századforduló táján a politikai szféra is elinduljon ezen az úton, és a társadalmi osztályok-rétegek érdekei, állapotai, törekvései, ideológiái stb. mentén pártok szerveződjenek és a hivatalos politika részévé váljanak (Magyarországi

²² Bryan Cartledge: *Megmaradni (A magyar történelem egy angol szemével)*, i. m., 268. o.

Szociáldemokrata Párt – 1890, Katolikus Néppárt – 1895, Demokrata Párt – 1900, a későbbi Kisgazdapárt – 1909, Polgári Radikális Párt – 1914.)

A fentiek ismeretében aligha csodálkozhatunk, hogy a látszólag korszerű intézményekkel – pártokkal, programokkal, választásokkal, parlamenttel, „nemzeti vitákkal” stb. – felruházott politikának miért lett „rossz” híre és megítélése az alattvalók-polgárok körében: miért társítottak hozzá olyan jelentéseket, mint korrupció, szolgalelkűség, manipuláció, hazudozás vagy színjáték. És miért vélekedtek úgy, hogy e tőlük messze eső és számukra elérhetetlen, átláthatatlan és általuk befolyásolhatatlan világ végül is „úri huncutság”.

Ugyanakkor bepillantást nyerhetünk abba is, hogy a szabadságharc leverése, a megtorlás, a Bach-korszak nemesi elit nélküli visszavonhatatlan modernizációja, a nemzeti függetlenség megoldatlansága, a hatalmi pozícióba visszakerülő nemesiség rendi(es) alapú kiegyezése és a gyors polgárosodás bevándorlással, asszimilációval, átstrukturálódással, gyarapodással és emancipációval stb. jellemezhető időszak a magyar nacionalizmus miként töltődött fel sajátos jelentéstartományokkal, miért vált megosztottá és megosztóvá, és máig dezintegráló tényezővé. Glatz Ferenc egy tanulmányában e jelenségkör számos fontos összefüggésére hívja fel a figyelmet. Egyfelől arra, hogy a reformkorban is erős magyar nacionalizmus a szabadságharc alatt – mint jeleztük – szembekerült az ország más népeinek nacionalizmusával, amelyet a függetlenségért harcoló politikai elitünk „alábecsült”, és velük csak a bukás pillanatában akart egyezkedni. Ez a „szembenállás-tudat”, továbbá a dinasztia által akadályozott nemzetállami lét 1849 után azt eredményezte, hogy „... a magyar nacionalizmus újratöltődik osztrákellenes, ún. ”függetlenségi elemekkel”, és a magyar történelemből az idegen betolakodók elleni küzdelem válik a nemzeti történelem tengelyévé. A nemzeti gondolat majdhogynem azonossá válik az idegenek elleni küzdelemmel.”²³

Másfelől arra, hogy az 1840-es évek legműveltebb köznemessége – amely ekkor a „nemzetit” és a „polgárit” természetes módon összekapcsolta egymással – a szabadságharc utáni fejlemények nyomán elvesztette korábbi pozícióit, és társadalmi lejtőre kerülve eme tapasztalatait-életérzéseit beépítette a még mindig hangadó közvélemény-formáló nacionalizmusába. Ez a nemesség részben külföldre távozott, részben visszavonult a birtokára, részben a centralizált politika szorította ki korábbi politikai pozícióiból, vagyis így vagy úgy szembekerülve a „nemzetet elnyomó” dinasztival ellenállást tanúsított, mely „tartást” nem egyszerűen a „jó hazafiak” által követhető egyik viselkedésformának tartotta, de a rendi hagyományoknak megfelelően az egyedülnek, így azonosította a „nemzeti tartással”. A társadalmi lejtőre kerülése fontos eleme volt, hogy a politikai szférából történt kiszorulása okán a Bach-korszak

²³ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988., 183-184. o.

modernizálódásába sem tudott – nem volt képes, vagy nem akart – bekapcsolódni, a jobbágyfelszabadítás pedig rontotta gazdálkodási, birtokai korszerűsítési lehetőségeit, így pár évtized alatt átélte birtoka, rangja, befolyása, fontossága stb. elvesztését. Bár 1867-ben ismét „erőre” kapott és kilépett az elzárkózásból, azonban nem a kapitalizáló gazdaság irányába kereste-találta a kiutat, hanem az állami, de elsősorban is a vármegyei közigazgatás hatalmi pozícióit célozta meg: azt a szférát, amely rokonsága-összeköttetései révén ismerős volt számára, ahol „ő az úr”.

Tekintettel arra, hogy a modernizáció megindításával az iparban, a kereskedelemben, a hiteléletben vagy a bürokráciában az új állások sokasága jött létre az 1849 utáni évtizedekben – melyek szervezésére-ellátására alkalmas képzett, felkészült és mozgékony vállalkozó-munkavállaló kibocsátására a zárt rendi berendezkedés nem volt-lehetett felkészülve – így a gazdasági-társadalmi élet leginkább kapitalisztikus szférái népességének többsége egy soknemzetiségű, részben a rendi társadalom peremén élő, abba a legkevésbé integrált, részben külföldről bevándorolt, e rendiségen kívül szocializálódott és asszimilálódott népelemekből verbuválódott. Miután a köznemesség a modernizáció társadalomalakító folyamatainak a „vesztése”, míg ez, a számára alattvalókból-kívülállókból – „nem nemesekből” – vagyis ebben az értelemben is idegenekből álló népesség a „nyertese” lett, aligha csodálható, hogy meglehetősen ellenszenvvel viseltetett ezen új, gazdagodó, öntudatosodó stb. polgári rétegekkel szemben.

„Ez vezet oda, hogy amíg a köznemesség néhány évtizeddel korábban lelkesedik a „nemzeti” és a „polgári” összekapcsolásáért, politikai programjában ez az alaphang, addig a század utolsó évtizedeiben felfogásában a „nemzeti érdek” és a polgárosulás egymással szembekerül. E felfogásban ötvöződik egybe vagy legalábbis kerül egymás mellé az idegenellenes, függetlenségi nemzeti tradíció és a friss polgárosulással szembeni ellenvetés: ez a polgárság nem magyar, nem nemzeti jellegű, hanem idegen.”²⁴

Glatz ettől megkülönbözteti a polgár, a polgárosult hivatalnok és értelmiség nacionalizmusát, mely rétegeket-csoportokat megélhetése, karrierje, jövője stb. a modernizáló gazdasághoz, államhoz és a szakszerűség szempontjai szerint szerveződő bürokráciához köt, következésképpen érdekei és a magyar valóságról alkotott nézetei alapvetően eltérnek a vármegyét uraló dzsentriétől. Támogatja a kiegyezést, mert ez biztosítja az általa sokra tartott alkotmányos életet is, érdekelt a polgárosulás sikerében, továbbá az ország gazdasági-társadalmi fejlődésében-átalakulásában. Felfogása szerint „... Magyarországon egy nemzet, a történelmi magyar nemzet él, s ennek tagja az itt élő, de más nyelvet beszélő „nemzetiségek” is”. Liberális felfogása szerint az ország minden állampolgára, mint egyén, szabadon használhatja nyelvét, de elutasítja a nemzetiségeknek az autonómia megadását, mert ebben – s így pl. a más nyelv hivatalos használatában is – a magyar nemzeti egység megsértését látja.

²⁴ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 184. o.

Ez a liberális nacionalizmus hirdeti a magyarság szupremációját a Kárpát-medencében, de Magyarország soknemzeti jellegével számolva elítéli a nemzetiségek erőszakos magyarosítását, azt az állampolgári jogok megsértésének tartja. E koncepcióban, mivel 1867 talaján áll, természetesen elhalkul az osztrák ellenesség is, noha Magyarország külön érdekeire mindig hangsúly esik.”²⁵

Ezek mellett megjelenik a magyar sovinizmus is, amely elegyíti magában a nacionalizmusok – rendi-magyaros és polgárosodó-magyaros – történelem szemléletét és világképét a gyors modernizáció gazdasági sikereire „építhető” képzelt hatalmi státusz megváltoztathatóságával. Tekintve, hogy egyes rétegek-csoportok képesek voltak a monarchia szintjén szerveződő gazdaságba – annak előnyeit kihasználva – sikeresen beilleszkedni, úgy fogadták el a dinasztia védernyőjét és a kvázi-függetlenséget, és úgy sütkéreztek a monarchia nagyhatalmi státuszában, a dinasztia „egyenrangú” társaként tekintve magukra, hogy közben a térség önálló hatalmi státuszának a megszerzéséről ábrándoztak.

A kortárs Szekfű Gyula így ír erről: „Az egyik programpont, amelyre ki-ki emlékezhetik, harminc, de legalább húsz millió magyart követelt, s a publikumot egy legalább is Francia- vagy Olaszországhoz hasonló nagyságú zárt magyar nemzet ködképével csalogatta akkor, midőn az imperialisztikus húsz milliós vezércikk után ugyanazon lapban józanabb magyarok azon törték a fejüket, hogyan irtsák ki az egyke-rendszert, amely e tíz milliányi magyarságban pusztít és még a természetes szaporodást is gátolja. ... Néha a Balkánt akarták ötszáz évvel visszamagyarosítani, máskor Nagy-magyarországról álmodoztak, melynek határait három tenger mossa – mintha már valamikor mosta volna.”²⁶

Szekfű mindezekén túl emlékeztet rá, hogy a magyarságról, a faji (rendi) kiválóságról és küldetéstudatról alkotott korabeli elképzelések-képzeltégek szinte nem ismertek határt. „A Turáni Társaság 1910-ben alakult meg, célja akkor, amint ez lelkes alapítójának Paikert Alajosnak szemei előtt lerajzolódott, a pánszlávizmushoz hasonló mozgalom kialakítása volt: „ránk, ez óriási ébredező hatalomnak (a turánságnak) nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy a hatszázmilliós turánságnak szellemi és gazdasági vezérei legyünk” – mondotta 1914-ben az alapító.”²⁷

A „magyar gazdasági csoda” és a kulturális felsőbbrendűség is részét képezte a korabeli rendi-nemesi propagandának. „... kulturális, gazdasági-társadalmi viszonyainkban hibát alig találtunk, de annál inkább észleltük büszkeségtől dagadó kebellet a „haladást”, mellyel a külföldet már-már elértük, sőt íme, oh, dicsőség! már meg is

²⁵ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 185. o.

²⁶ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 305. o.

²⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 479. o.

előztük. Hivatalos beszédek és vezércikkekből összeállíthatnók, mi mindenben hittük el magunkról, hogy vezető helyen állunk az európai kultúrában.”²⁸ – írja Szekfű.

A vázoltak fényében aligha meglepő az a hasonlóképpen abszurdnak tűnő jelenség, miszerint az 1867 utáni korszak nem a reálpolitikus Deák nevével-tevékenységével kötődik össze, hanem a rendi-nemesi történelmi kánon két egymást kizáró alakjával: Kossuthéval és Ferenc Józsefével. Mert hát abszurd, hogy a kiegyezés haszonélvezői, a gazdagodó-polgárosuló rétegek-csoportok is egyfelől a magyar függetlenséget „megjelenítő” Kossuthot éltetve és szellemét megidézve mintegy szimbolikusan folytatták a lázadást a szabadságharcot „eltipró” Ferenc József ellen – a városok sorra díszpolgárrá avatták Kossuthot ezidőben – miközben ugyanezen „elnyomó” királyuknak tulajdonították a gyarapodást és emancipálódást biztosító „boldog békeidőket”. E két történelmi személy az érintettek felfogásában harmóniában megfér egymás mellett: Kossuth irányába lelkesültség irányult, hiszen ő a „szabadsághős”, az uralkodó irányába pedig hála, mert „atyai gondoskodásának” köszönhető a békét és gazdasági fellendülést hozó hosszú századforduló.

Figyelmet érdemel, hogy e történelemben a magyar modernizáció politikusainak alig vagy egyáltalán nincs helye. Széchenyi, akinek érdemei elvitathatatlanok a 19. század eleji modernizáció elindításában-ösztönzésében, nem hagyható ki történelmünkéből, mint ahogy Deák sem, aki a kiegyezéskori polgári fejlődés előtti akadályok leépítésében vállalt kulcsszerepet. Mégis, ők csak mellékszereplők e történelemben: az előbbi ugyan a „legnagyobb magyar”, az utóbbi a „haza bölcse”, de semmi több. A többiekéről, például Eötvösről és másokról szinte szó sem esik. Kossuth a főszereplő, de ő sem azért, amit a modern Magyarország kialakításáért tett – jöllehet Széchenyiről emiatt szólt elismerően-tisztelettel – hanem a rendi-nemesi magyar függetlenség átszellemített heroszaként, mint a dinasztia kérlelhetetlen ellenfele.

Mindent egybevéve, a dzsentri nemesi és a polgári nacionalizmus a dolgok természetéből következően konfrontálódtak is egymással. Ugyanis amíg a feltörekvő polgári a kapitalizálódás európai-birodalmi trendjeibe igyekezvén bekapcsolódni, azokkal adekvát gazdasági ügyletek, megfontolások, habitusok, értékek, életvitelek, kulturális törekvések, ideológiák stb. irányába tájékozódott, addig a lecsúszó dzsentri – felmervén, hogy e polgári rétegek-csoportok részben az átalakuló társadalomban az ő rendiségben elfoglalt „középosztályi” pozícióit próbálják elfoglalni – változatlanul kivételezett helyzete átmentésén-stabilizálásán munkálkodott. A kiegyezéssel látszólag megszilárdította helyzetét a politikai szférában: továbbra is önmagát tartotta a „nemzetnek”, az „ezeréves” és ismét sikeres magyar államiság hordozójának, a magyar hagyományok egyedüli őrzőjének, a „nemzeti érdek” kizárólagos megfogalmazójának és képviselőjének. Ebből a pozícióból, érdektartományból és fogalmi mezőből értelmezett, értékelt, minősített és ítélte meg – aktuális érdekei szerint ítélte el és bélyegzett meg

²⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 302. o.

– minden társadalmi, politikai, kulturális, ideológiai stb. folyamatot, törekvést és jelenléteget. Ő mondta meg, hogy a társadalomban mely osztálynak-rétegnek hol a helye, mi az elismertsége, milyen teljesítménnyel-vagyonnal-címmel lehet valaki az elit tagja, vagy, hogy ki a „vérbeli” és ki a „felkapaszkodott”. Ő gondolta definiálni a „magyar nemzeti kultúrát” is – melyet „... egyfajta bezárkózó, álkuruc, árvalányhajás ideál számára kívánták lefoglalni”²⁹ – így ebből a századforduló művészetének sok képviselője mint „magyartalan” vagy „idegen” kirekesztődött és hátrányos megkülönböztetésben részesült. Például Bartók és Kodály, akik a magyar zenei élet újjászervezésére, műveik bemutatására és népzenei gyűjtőútjaik támogatására kértek támogatást a hivatalos kultúrpolitikától, a jelzett szempontok okán elutasításban részesültek. Bartók így ír a kudarcokról anyjának: „... a magyar marhákkal – illetve közönséggel nem fogok többet veszödni. Helyesen írja Kodály: „szamárnak nem való fácánpecsenye, ha bele is tömjük, megárt neki”. Hagyjuk a szamarakat szamaraknak lenni, és menjünk minden komoly szellemi produkcióval külföldre. Füljanak meg az itteniek a János vitézbe, meg a Víg özvegybe, semmi közöm hozzá.”³⁰

A magyar próza és költészet megújítására törekvő írók és költők is hasonló megítélésben és elutasításban részesültek: közülük az ország, a társadalom és a politika modernizálása mellett harcosan kiállókat pedig a dzsentrí nacionalizmus – logikájának megfelelően – előbb figyelmeztetve „megbíralt”, aztán gyalázott, majd kiközösített, végül gyűlölködve kiátkozott. Szekfű Gyula kortársként élte meg az Ady „magyarsága” elleni támadásokat is, így e jelenségkör leírásának a „Három nemzedékben” oldalakat szentel.

„Az én magyarságom: mindennél keserűbb, mindennél igazabb, Az én magyarságom: véres és fekete, véres és szomorú ...” – idézi Adyt, majd ezt írja: „Mindez nem használt, mert véres és fekete és szomorú magyarságra, nagy siratóra semmi szükségünk sem volt a katasztrófát jelző öntömjenezés korszakában. S jól meghalt az, akiről egyszer kimondottuk a szentenciát, hogy nemzetellenes”.³¹

A dzsentrí nemesi-rendi(es) felfogás még a 20. század elején is érvényesíteni tudta abbéli meggyőződését, hogy a magyar történelem azonos a saját történelmével, ami nyilvánvalóan utal a korabeli történelemtudomány – és általában a társadalomtudományok – „lemaradására” a nyugat-európaihoz képest. És természetesen arra is, hogy az ezek által megszerezhető modern tudásokra, illetve a „nemzet érdekében” történő felhasználásukra a hivatalos politikának nem is volt szüksége; ellenkező esetben ösztönözte volna diákok és fiatal kutatók külföldi egyetemekre-intézetekbe történő küldését. Szekfű – mint érdekelt – a problémakört fejtegetve a következőket

²⁹ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 185. o.

³⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 94. o. (idézi).

³¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 368. o.

írja Szilágyi Sándor történészre emlékezve, aki fiatal munkatársait még elküldte berlini vagy párizsi „munkaközpontokba” tanulmányútra. Halálával – mondja – „... mindez megszűnt, – elzárkóztunk, lebecsültük a sorompókat, a nyugatit hagytuk nyugatinak, s eleinte büszkén és megelégedetten, később keserű lemondással mondogattuk, hogy „nálunk mások a viszonyok”. ... A nagyközönség pedig továbbra is megmaradt a negyvenes éveknek immár végképp antikvitált, szinte gyermekesnek tetsző, színpadias történelemszemléletében, meg lévén a szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, melyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége. Ez a hiedelem merőben téves, és a nemzeti felfogásra, a magyar nemzet szellemibirtok tömegére határozottan káros és ártalmas.”³²

Nos, remélhetően sikerült érzékeltetni – bár a korabeli társadalom számos alapvető kérdéséről (pl.: a jobbágy-paraszság, a zsellérek, a munkásság, a polgárság helyzetetörekvései) szó sem esett – a dzsentri-nemesi és a polgári nacionalizmusok jelentősen eltérő viszonyát a modernizációhoz és ezek társadalmi méretű konfrontálódását. Továbbá, hogy a nemesi-rendi(es) felfogás miként sajátította ki – politikai monopolhelyzetét felhasználva – továbbra is a maga számára az ország történelmét, államiságát, politikai képviselőit, nemzeti érdekeit, nemzettudatát, jövőképét stb. – egyszóval a „magyar nemzetet” –, és ebből a pozícióból milyen kirekesztő, kiközösítő és megbélyegző módon bánt még a 20. század elején is azokkal az új és emancipálódó társadalmi osztályokkalrétegekkel, azok érdekeivel, törekvéseivel és kultúrájával, amelyek egy modern Európába integrálódni képes modern Magyarország képviselőire szerveződtek. Persze ekkor még nem dőlt el semmi, minden nyitott volt a jövő irányába: a fordulópontot a vesztes háború és az erre adott ellenforradalmi-nemesi politikai válasz jelentette.

(Megjegyezzük, hogy ez a modernizációs korszak a maga ellentmondásos megoldatlanságaival, abszurditásaival olyan politikai mintázatokat produkált, amelyekből a következő időszakok politikai elitjei – jobb- és baloldali rendszerektől függetlenül – érdekeik, felkészültségük, ízlésviláguk szerint merítettek. A mindenkor hatalomra kerülők azóta is politikai kincsesbányaként tekintenek rá: személyek, magatartások, szerepek, események, szituációk, megfontolások, megoldások, kiválasztottságok, küldetések stb. hivatkozási alapként-mintaként szolgálnak számukra. Azt is megtanulták, hogy a történelmet nem szabad tudósokra bízni, – azt az aktuális propagandagépezet részévé kell tenni – mi több, a társadalom-, de általában a tudományok modern eredményeinek megítélése feletti illetékesség is az aktuális politikai elit hatókörébe tartozik.)

*

Pedig már a huszadik század eleji magyar társadalomtudomány a kiegyezés utáni modernizációs korszak társadalmi, gazdasági és politikai átalakulásának

³² Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 13. o.

következményeiről-állapotáról adekvát szempontok szerint olyan megállapításokra jutott, amelyeket a politika használni tudott volna. Például Leopold Lajos az 1917-ben megjelent könyvében a századforduló utáni hazai viszonyokat „színlelt kapitalizmusként” definiálja. Véleménye szerint: „Azok az országok, amelyekről Marx törvényeit levetítette, a tőkés szellem és jogrend párhuzamosságát mutatják. (...) Ámde vannak olyan államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlítanak ugyan a tőkés-rendben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek kapitalisztikusan, s ha a jogi kategória kifejlődött is bennük, üres és idegen marad és gazdasági gyökere alig van. A magántulajdon szabadsága uralkodik a termelt javak uralma nélkül. Az ilyen államok gazdasági rendjét nevezzük, szemben a tőkés termelés tulajdonképpeni rendjével: színlelt kapitalizmusnak. Sem az egyik, sem a másik változat nem tölti ki tisztán egyetlen társadalom életét sem. Vannak színlelt kapitalizmus darabjai a londoni Citynek is. S Magyarországon meg a tőkés-rend egyes medencéi szervesen alakultak ki, belső szükségyszerűség erejéből és kényszere folytán, hogy utóbb jogi és erkölcsi környezetüket is alakjukhoz hasonlítsák. Az igazi és a színlelt kapitalizmus megkülönböztetésére annyit s nem többet akarunk mondani, hogy az egyik országban igazi, a másikban színlelt kapitalizmus uralkodik. (...) A színlelt kapitalizmusból hiányzik az igazinak a belső logikája. ... Az a diszparitás terheli, hogy kívülről erőltették s nem belülről nőtt ki.”³³

Leopold egyértelmű kritériumok alapján tesz különbséget az „igazi” – a korabeli gazdaságilag fejlett – és a „színlelt” – a korabeli fejletlen – kapitalizmusok (országok) között, és egyúttal alapvető társadalmi összefüggéseket boncolgat. Például a fenti megfontolások figyelembevételével elkülöníti egymástól a „szerves” és a „szervetlen” társadalmi fejlődés útjait: amíg a mintaként megjelölt Angliában „szervesen” alakult ki a kapitalizmus – ettől „igazi” – addig a magyar „elmaradottság” oka éppen az, hogy hazánkban nem, vagy csak bizonyos „medencékben” jönnek létre a „tőkés-rend” szerves fejlődésének feltételei. Jelzi, hogy e „fejlettségbeli különbség” megkerülhetetlen kihívás hazánk számára, olyan külső kényszer, amely politikai beavatkozást követelt az „elmaradottság” leküzdésében, hiszen külső erőforrásokat vett igénybe az ország (szervetlen fejlődés). Ebben az összefüggésben a tanulmány későbbi részében arra a következtetésre jut, hogy a külföldi tőkére való ráutaltság az országot „függő” helyzetbe hozza. Egyfelől politikai függésbe, amennyiben az európai hatalmi játszmákban viszonzásul a hitelezőket illik (kell) támogatni: ez esetben döntően osztrák és német forrásokról volt szó. Másfelől gazdasági függésbe: a hiteleket vissza is kell fizetni, és a „színlelt kapitalizmus” működés-módjából következően további hitelekre lesz szükség a „lemaradás” csökkentésére és a „felzárkózás” finanszírozására. Legalábbis addig, amíg a tőkés rend belső logikája szerinti működés-mód ki nem alakul, (ha egyáltalán kialakul). Továbbá

³³ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus (1914-1917). In: (u.ő.) *Elmélet nélkül, Gazdaságpolitikai tanulmányok*, Budapest-Szekszárd, 1917., Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 96-97. o.

„függés”, amely az országot a nemzetközi munkamegosztásba betagozza, tekintettel arra, hogy a „fejlettek” védik piacaikat és olyan területek irányába orientálják-szorítják a felzárkózni törekvőket, ahol gazdasági pozícióikat nem veszélyeztetik. A „színlelt kapitalizmus” útjára kényszerülő Magyarország tehát olyan helyzetbe került, amikor azokat a „fejlett” kapitalista országokat szeretné utolérni, amelyekről egyúttal politikai-gazdasági-pénzügyi „függésbe” is került. Ha valami komoly politikusi feladat, akkor ez bizonyára az, főként, ha a „követő” modernizációból adódó hazai problémák felhalmozódását is ide számítjuk. Ilyenként említi az állam jelentős gazdasági tevékenységét-súlyát, ami szerinte kiiktatja a versenyt, az innovációt, az üzem- és termelészervezést, a fogyasztóhoz való alkalmazkodást, a munkásokkal való egyezkedést stb., vagyis rombolja-akadályozza az „igazi kapitalizmus” működési logikájának uralkodóvá válását. Ennek fő megjelenítői azok a „vállalkozói” csoportok, amelyek az állam által jegyzett-garantált kül- és belföldi források megszerzésére és lefölözésére „szakosodtak” politikai-gazdasági kapcsolataik révén, aminek inkább a politikai korrupcióhoz van köze, mint a vállalkozáshoz, innen a „politikai vállalkozás” elnevezés. Leopold azt is jelzi, hogy csak bizonyos földrajzi, gazdasági, társadalmi terekben, mintegy „szigetszerűen” indult meg a tőkés-rend szerinti fejlődés, míg az ország nagyobb részét érintetlenül hagyva ott változatlanul a természetes önellátás és csereügyletek dominálnak. Ennek kapcsán utal rá, hogy hazánk csupán néhány „kapuvároson” – Budapest, Pozsony, Fiume – keresztül kapcsolódik az európai tőkés termeléshez. Lejegyzí, hogy az alakuló ipari munkásság egyik jellemzője a „kétlakiság”, a „félparaszti” vagy „félproletár” állapot, és nem ritka, hogy „nyaratszaka” a munkásság nagy tömegei cserélik el új szerszámaikat kaszával s nem egy ipari üzem bénul meg”.³⁴ (Megjegyezzük, hogy ez a jelenség végigkíséri a 20. századot, és még a nyolcvanas években is előfordult, hogy a szocialista „második” gazdaság betakarítási munkálatai okán szabadságra vagy betegállományba menő munkások tömegei miatt ipari üzemek álltak le napokra.)

Leopold tehát „kétféle tőkés rendről” beszél, világossá téve, hogy a „színlelt kapitalizmus” más – más módon jön létre, mások a működési jellemzői, a fejlődés más útját járja stb. –, mint az „igazi”, továbbá köztük nem csupán „fejlettségbeli” eltérés van, hanem sajátos „függőségi” viszony is a fejlettek előnyére. Úgy vélte, hogy „... Smith Ádám, Széchenyi István, Marx Károly nem ezt a kapitalizmust sürgette”³⁵, mint ami a 20. század elejéig létrejött Magyarországon. Ugyanakkor azt is hozzáteszi: „A kétféle tőkés-rendhez kétféle tagadás illenék: két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus”³⁶.

³⁴ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus, i. m., 118. o.

³⁵ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus, i. m., 110. o.

³⁶ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus, i. m., 97. o.

Ez utóbbi megállapítást – kritikai széljegyzetet – azért idézzük, mert a tanulmány megjelenését követően mintegy másfél évvel hazánkban sor került egy „szocialista” rendszerváltási kísérletre is, és ha komolyan vesszük Leopoldnak a korabeli magyar kapitalista társadalom állapotáról felvázolt képét és az ő Marx olvasatát, akkor csak egyetérthetünk a szerzővel: ilyen történelmi léptékű váltás nem volt „benn” társadalmunkban. Az ő fogalmait és megfontolásait követve: ha az „igazi” kapitalizmus „tagadása” a „szocializmus” – mármint az „igazi” – akkor a magyar „színlelt kapitalizmusból” sem következhet „igazi szocializmus”, csupán annak valamilye „színlelt” változata; persze, ha egyáltalán ilyen törekvés felmerül. Egy ilyen kísérletnek – mint Leopold jelzi – nem voltak meg a gazdasági alapjai-feltételei egy szerves fejlődés nyomán kifejtett kapitalizmus formájában; annak viszont igen, hogy a „színlelt kapitalizmusunk” idővel „igazibbá” váljék, már, ha a polgári fejlődés előtti gátak elhárulnak. Aztán az „előírt” társadalmi hordozója, a munkásosztály éppen csak megjelent a rendszerben, még csupán sokadik mellékszereplő – hasonlóképpen az őt megelőző és a „színlelt kapitalizmust” megjelenítő polgársághoz – ugyanis társadalmi elismertségük – a nemesi címet vagy birtokot vásárló nagypolgárság kivételével – alacsony (rendies). Jóllehet mindkét osztálykezdemény hallatja hangját, igényeket-törekvéseket, követeléseket fogalmaznak meg és saját társadalmi intézményeik szervezése is megindul – integrálódni akarván a társadalomba – politikai súlyuk és érdekérvényesítő képességük azonban alárendelt. Továbbá figyelemmel arra, hogy a munkásság egy része jobbágyi-zselléri-paraszti gyökereit éppen elhagyó „félproletár”, és még jelentősebb része a földművelést sem nélkülözheti családja ellátásában – vagyis megélhetésében, életmódjában, személyes elképzeléseiben-vágyaiban stb. még ezernyi szállal kötődik a földhöz (pl.: mint felhalmozási formához) – így a szó eredeti értelmében vett szocialista-kommunista ideológiai megalapozottsággal sem rendelkezhetett, legfeljebb egy elenyésző kisebbségük. Az kimutatható, hogy „... az agrárszocialista mozgalmak messianisztikus egalitarizmusa és a szociáldemokraták korábban távlati célként kezelt víziója a magántulajdon- és kizsákmányolásmentes társadalomról”³⁷ vonzó lehetett körükben, annál is inkább, mert ezek belesimultak a vallásideológiákból is táplálkozó évszázados hitvilágukba, hagyományaikba-várakozásaikba. Egy 1908-09-ben a vidéki városok szervezett munkássága életmódját és életkörülményeit feltáró szociológiai kutatásból – ahol az olvasási szokások és a könyvvásárlások iránt is kérdezősködtek – az derült ki, hogy a vizsgált 300 család közül 130 nem rendelkezett könyvvel, 37-nél csak imakönyv, 47-nél Biblia, 22-nél Petőfi költemények voltak; Arany Toldija viszont egyetlen családnál sem volt található. A kutató tapasztalatai szerint a Biblia a református vallásúak körében volt elterjedtebb. A biblia utáni kérdezősködére különféle válaszokat kapott, melyek közül az egyik furcsának tűnő felelet – miszerint „Van, mert az uram ugyan szocialista,

³⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 122. o.

de én református vagyok.”³⁸ – arra enged következtetni, hogy a korban sokaknál a politikai ideológia elfogadásában a hitnek, az erkölcsi megfontolásoknak és az utópiának legalább akkora szerepe lehetett, mint a vallási ideológiák esetében.

Nos, mint a fentiek is utalnak rá – kissé megelőlegezve mondandónkat – rengeteg félreértés, zavar és bonyodalom forrásává vált az, amikor mozgalmár-politikusok egy, a „színlelt kapitalizmus” körülményei közt újratermelődjő fejlődő ország viszonyaira gondolták átültetni és alkalmazni az „igazi kapitalizmus” viszonyrendszerében az „igazi szocializmus” kialakítására-megvalósítására kidolgozott marxi elképzeléseket. Ugyanis ezek az elképzelések olyan gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. előfeltételeket írtak elő egy ilyen léptékű formációváltáshoz, melyekkel egy „színlelt kapitalizmus” fejlettségi szintjén álló ország – amilyen hazánk és a környezetünkben lévők is voltak – nem rendelkezett. Pontosabban nem rendelkezhetett, mert egyfelől volt a gazdasági „elmaradottság”, amely azonban csak részben írható le egy dominánsan a naturális önellátás és maradék-elvű piacosodás szintjén álló földműves-falusias társadalomként. Ugyanis ebből a korabeli „lemaradás” számos meghatározó jellemzője hiányzik: például a kapitalista tömegtermelés irányába szerveződő gyáripar; a vas- és acélipar és az infrastruktúra iránti igények gyors felfutása; saját erős tőkefelhalmozás; az innováció beépülése a vállalkozásokba, vagy a motorizáció előtérbe kerülése és általában a technikai-technológiai fejlesztések felgyorsulása stb. Másfelől volt a társadalmi „elmaradottság”, hiszen maga a polgárosodás is mindössze néhány évtizedes múltra nyúlt vissza – (szinte) nélkülözve a középkori városfejlődés polgári előzményeit –, és bár e rétegek-csoportok gyarapodtak-gazdagodtak, öntudatosodtak, azonban csupán a társadalmi szerveződés kezdeti stádiumában voltak. Megjelent a munkás-ság is – az országban „szigetszerűen” egy-egy nagyvárosban folyt modern gyáripari áruterelés is, és az itteni munkások szintén szervezkedtek érdekeiket-törekvéseiket kifejezendő – de a társadalmi-politikai feszültségek döntően az agrárproletárok és a falusi szegények megélhetési és földproblémái köré szerveződtek. Értelmiség ugyan volt, de a kapitalizálódás működtetésére, felgyorsítására alkalmas műszaki, gazdasági és pénzügyi, vagy a polgárosuló társadalom oktatási, egészségügyi, bürokratikus stb. szükségleteit kielégíteni képes szakember-gárdák hasonlóképpen hiányoztak. Aztán volt a politikai-ideológiai „elmaradottság” a nemesi elit politikai monopolhelyzetével; rendi(es) ideológiája dominanciájával és a „nemzet” kisajátításával, illetve minden más kirekesztésével; a nemzeti függetlenség fontosságával (nálunk ambivalenciájával), vagy a polgárosuló társadalom osztályai-rétegei érdekei-ideológiái szerinti pártosodás hiányával. Ez utóbbi pártok csak a 19.-20. század fordulóján jelentek meg, vagyis az átalakuló új társadalom hordozói politikailag is szervezetlenek – helyzetük az uralkodó nemesi elit érdekbiszámítási hajlandóságától függő – és felkészületlenek

³⁸ Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. In: *A szociológia első magyar műhelye*, II. kötet, Gondolat, Budapest, 1973., 123-124. o. (Első megjelenés: *Huszadik Század*, 1909., I. kötet, 513-527. o.)

mind a hatalom építő jellegű átvételére, mind az ország jövőjére vonatkozó politikai-gazdasági alternatívák kidolgozására.

Továbbá az „elmaradottságok” egyben az „igazi kapitalizmusoktól” való függőséggel is együtt jártak, ami az adott korban a nemzetállami lét veszélyeztetettségét vagy kiépítésének akadályoztatását jelenthette sok esetben: katonai megszállást, katonai-gazdasági nyomás kombinálását (pl.: Kína, Japán), előnytelen nemzetközi szerződések kicsikarását, vagy „csak” piaci, tőke- és technikai-technológiai függőséget.

És mindezeket tetézte, hogy mindazon országok, amelyek eltökélték „elmaradottságuk” leküzdését és „függőségük” elkerülését vagy függetlenségük kivívását, sajátos stratégiák-programok kidolgozására-követésére kényszerültek, és a kapitalizmus nemzetköziesedésének trendjével ellentétben a részleges, de akár a teljes „elzárkózás” (autarchia) irányába tájékozódhattak. Ezeknek fontos jellemzője volt a saját erőforrásokra történő támaszkodás kényszere, a felhalmozások-beruházások erőn felüli vállalása, a katonai-ipari szükségletek-fejlesztések kielégítésének az elsőbbsége – akár a lakossági fogyasztás rovására, netán a jövő terhére. És persze a legfejlettebb országokkal szembeni gazdasági-katonai versenyhelyzet folyamatos fenntartásának az elkerülhetlensége.

Nyilvánvaló tehát, hogy Leopold alapvető társadalomelméleti összefüggésekről szólt, amikor jelezte a Marx által leírt kapitalizmus és 20. század eleji magyar „színelvelt kapitalizmus” közti lényegi eltéréseket – melyek a dél- és kelet-európai térségre, a Balkánra, a Közel-Keletre, Ázsiára stb. is igazak voltak – és azt, hogy ezek okán az utóbbiból a „szocializmusra” – mármint az „igazira” – való áttérés a marxi elméletből nem vezethető le. Lenin egy ettől merőben eltérő Marx-olvasattal állt elő, és az általa ismert marxizmust a kor kapitalizmusának-imperializmusának jellemzőivel, továbbá a hazánkénál is „fejletlenebb” orosz viszonyok javításának, modernizálásának törekvéseivel ötvözve meghirdette a „szocializmusra” történő áttérés politikai programját. Itt a „szocializmusra” való áttérés alatt egy gazdaságilag „elmaradott”, agrárius falusias, az iparosodás kezdetén (sok térségben még ott sem) álló, polgárságtól-parasztpolgárságtól „hiányos”, nagyipari munkásságtól „mentes”, külföldi tőkétől függő stb. ország társadalmának évszázados gondjai leküzdését és modernizációs versenyhelyzetbe hozását értette a mozgalmár-politikus. Természetesen ehhez a marxi elméletet át kellett dolgozni: például felülírták azt a tételt, miszerint – mint jeleztük – a „szocialista” rendszerváltásnak is vannak gazdasági, társadalmi stb. előfeltételei, hasonlóképpen a polgári átalakuláshoz. Itt egyfelől a hatalmi mozzanat vált a központi elemmé, és ezzel mintegy megfordították az eljárást: előbb a hatalmat kell megragadni, és majd ennek birtokában az „előfeltételeket” megteremteni. Így az sem gond, ha polgárság sem volt és polgári átalakulás sem, vagy, ha ipar sincs és persze az ipari munkásság is „hiányzik”. Másfelől a politikai akarat (az általa képviselt program) lépett elő meghatározó mozzanattá, vagyis a „szocializmus” megvalósítására a felkészült forradalmár vezetők akár „tudományos” kvalitásai; nemes szándékai; hazájuk, népük és az ügy iránti

elkötelezettségük; erkölcsös-gondoskodó hatalomgyakorlásuk; szavahihetőségük stb. nyújtanak garanciát. Ha ugyanis egy szűk dinasztikus-nemesi elit a hatalom birtokában képes megakadályozni a különféle társadalmi osztályok-rétegek „jogos” érdekeinek az érvényesülését, a demokratizálódást, a szabadságjogok realizálását stb., akkor a kommunista forradalmár elit ugyanezen hatalom megszerzését követően mindezeknek érvényt tud szerezni, az elnyomást meg tudja szüntetni, a modernizációt képes felgyorsítani stb., csak „akarni” kell.

A társadalmi bázis nem egyszerűen a munkásosztály, hanem mindenki: mert mindenki szegény, elnyomott, kizsákmányolt, kiszolgáltatott, elégedetlen, indulatos, lázadó, és régóta reménykedik egy „jobb világ” eljövételében. Innen nézve, ezen elképzelések inkább emlékeztetnek egy indulatgazdag középkori parasztfelkelésre, semmint egy modern forradalomra, hiszen a korabeli elemi erejű lázadás nagyjából ugyanazt ígérte, mint itt a „szocialista” fordulat: mindenféle „kiszolgáltatottság, igazságtalanság, erkölcstelenség, kizsákmányolás” stb. „végleges” megszüntetését az ígért „jobb világ” megteremtésével. Ezt a „szocialista” világot azonban a modernitás iránti nyitottság jellemzi, amelyre egy folyamatosan megújulni-fejlődni képes modern szocialista ipari gazdaság kiépítése nyújt garanciát: az elmaradottság, az egyenlőtlenségek, a szegénység stb. felszámolására, a javak bőségének előállítására és persze a kapitalizmus „legyőzésére” a gazdasági versenyben.

Jóllehet az 1919-es szocialista rendszerváltási kísérlet sem a magyar gazdaság és társadalom „fejlettségéből”, sem a marxi történetfilozófiai formációelméletből nem vezethető le, viszont nagyon is következhetett a „zsákutcás” kiegyezés utáni felemás modernizáció felhalmozott félmegoldásaiból, kihordatlan feszültségeiből, azonosítatlan indulataiból, melyek aztán forradalmakban találtak maguknak kifejezési formát. Láthatuk, hogy a dinasztikus-nemesi politikai monopóliumhelyzet miként gátolta a polgárosuló társadalom tagoltságai, érdekei, ideológiai mentén szerveződő pártrendszer kialakulását, amely új politikai erők kihordására, új elképzelések-megoldások kidolgozására nyújtott volna lehetőséget a nemzet jelenét-jövőjét illetően. Aztán gátolta a gazdasági-társadalmi átalakulásból következő ellentmondások-konfliktusok átpolitikálását és az adekvát szférában történő megjelenését: így azok kibeszéletlenül-eltorzulva csúszkálni kezdtek a társadalom különféle intézményei között a megoldás esélye nélkül, míg végül összetorlódva – lefojtott indulatként – a robbanás időszerű pillanatára vártak.

A háború megpróbáltatásai – a mezőgazdasági termelés visszaesése, a kényszerbeszolgáltatás, a jegyrendszer és hadigazdálkodás, a reálbérek drasztikus csökkenése, a magas infláció, a halottak-sebesültek nagy száma, az általános elszegényedés, kiábrándultság stb. – csak növelték a feszültségeket, melyek a háború utolsó éveiben gyakran spontán lázongás-elégtétel formájában nyilvánultak meg. A háború elvesztésével aztán az események olyan sora zúdult az országra – a nemzetiségek elszakadási lépései; a dinasztia „előremenekülése” szövetségi állammá nyilvánítva Ausztriát; a király lemondása; magyar területek katonai megszállása a megalakult új

államok által; az innen menekülő tömegek valósága; a győztes nagyhatalmak területmódosítási követelődzései stb. – amelyek kaotikus állapotokat idéztek elő a politikai szférában. Ez logikusan következett a kiegyezés után kialakított politikai-hatalmi berendezésből, hiszen oly hatékonyan akadályozta a magyar társadalom történelmi alternatíváinak a kihordását, hogy a hagyományos hatalmi hierarchia összeomlásával hatalmi vákuum keletkezett. Másként fogalmazva: amikor a „lefojtott” világ „felrobbant” – maga alá temetve a dinasztiát és nemesi politikai elitjét –, és a Monarchiáról való leválás, a nemzeti függetlenség, a nemzetállammá alakulás, a polgári berendezkedés, a köztársaság, a demokrácia stb. halasztást nem tűrő aktuálpolitikai realitássá váltak, szinte minden hiányzott. Hiányoztak a társadalomba-politikába integrált és érdekeikért kiállni képes-hajlandó új osztályok-rétegek; a szervezett-alkuképes-együttműködő pártok; kiépült-bejártott polgári intézmények; adekvát társadalmi-politikai célok és kielégtethető megvalósítható programok, vagy az európai hatalmi térben kapcsolatokkal bíró és eligazodni képes politikusok. Helyettük felelősség-elhárítással, sérelmekkel, agresszióval, gyűlöletbe és bűnbakképzésbe csapó indulatokkal, illúziókkal és képzelgésekkel, események utáni kullogással, tanácsstalansággal, ötleteléssel stb. találkozhatunk, amelyek egyértelműen politikai benuhátra utalnak: az országot sodródó pályára állítva.

Nyilvánvaló, hogy e hatalmi vákuumba beözönlő önjelölt bal- és jobboldali politikai szereplők közül azoknak volt nagyobb esélye a hatalomra, akik a leggyorsabban reagáltak az események nyújtotta lehetőségekre: akik valamiféle szervezethez, konkrét elképzelésekkel és társadalmi támogatottsággal csak rendelkeztek a változásokat illetően; akik erőt tudtak felmutatni és/vagy az indulatokkal, az elkeseredett elégedetlenséggel, a „jobb jövőre” vonatkozó illúziókkal-vágyakozásokkal a legjobban bántak. A kedvezőtlen külső körülmények (az ország jelentős területeinek elcsatolása, a katonai fenyegetettség és megszállás stb.) és a belső állapotok romlásának felgyorsulása (elszegényedés, áruhiány, élelmezési problémák, politikai bizonytalanság stb.) adta keretben folyó sodródásnak kezdetben a polgári forradalom adott egyfajta irányt-karaktert. Azonban nem tudván sem úrrá lenni a problémákon, sem felgyorsítani a változásokat, sem erőt felmutatni a jobb- és baloldali támadásokkal szemben elbizonytalanodott, kifulladt, majd egy puccsszerű megegyezéssel átadta helyét az „importált forradalomnak”. Aligha meglepő, hogy a szovjet-országi hadifogolytáborokból hazatérő kommunista agitátorok versenyképes szereplőnek bizonyultak e sodródó benuhátraiban, hiszen nem csupán az orosz „színelte kapitalizmus” viszonyaira kidolgozott lenini „szocialista” jövőkép hirdetésében bírtak jártassággal, de konkrét mintával, sőt sokan tapasztalatokkal is a hatalom megszerzéséremegtartására a proletárdiktatúra formájában. Ez utóbbi uralmi forma azonban a magántulajdon-ellenes és államosító eljárásaival, az ellene szót emelőket halálbüntetést is kilátásba helyező fenyegetéseivel sokkal inkább elidegenítően hatott egy, a középkorból kilépő és a polgárosulás kezdetén tartó világban: ahol a saját erős

felhalmozások-tulajdonok főként az emancipáció és a szabadság érzetével kapcsolódtak össze, és erénynek számítottak, semmint elítélendő, büntetendő cselekvésnek.

Mindent egybevéve a „jobb jövőt” illető hosszú várakozásban és az egyre romló viszonyokat produkáló sodródásban mindenki elfáradt és valamiféle kapaszkodóra, bizonyosságra vágyott, úgy, ahogy ezt Szerb Antal megfigyelte: „1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még az előző nap az internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-bergert. [...] A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallásosságának és a nemzeti érzésnek embereket mozgó hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket, és azok is csak csendben, mint az ókeresztények a katakombákban. Most a forradalom után bevallhatóvá, sőt, csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus.”³⁹

Nos, a sodródásban a végső szót természetesen ez esetben sem az ország lakossága mondta ki, hanem ismét a térségben domináló európai nagyhatalmak. És miután egyik céljuk a kommunista-szocialista hatalomátvételre törő baloldali erők visszaszorítása volt a kontinensen, választásuk – mérvadó polgári pártok hiányában – csak „rendies” jobboldali politikai csoportosulásokra eshetett, ami tovább szűkült a politikai monopóliumhelyzetet eddig is uraló szereplők irányába.

*

A világháborút – és a két forradalmat – lezáró békediktátumot követően alapvetően megváltoztak az európai és benne a magyar hatalmi, gazdasági, politikai stb. körülmények, melyek nem túl sok jót ígértek a kiegyezés után először meglóduló és komoly sikereket is felmutató hazai modernizáció folytatásához. A győztes hatalmak – sok más mellett – elvetették az európai „hatalmi egyensúlyt” addig meghatározó dinasztikus elvet, és helyette a dominánssá váló nacionalizmusokon-sovinizmusokon alapuló nemzetállami törekvéseket támogatták az új államszerveződések kialakításánál. Természetesen ügyelve arra, hogy ezen új területi-nemzeti szerveződések tőlük függőségi-szövetségi helyzetbe kerülve érdekeltek maradjanak a vesztesek „fékentarásában-megbüntetésében”, elejét véve mindenféle hatalmi-gazdasági újrendeződésnek vagy határmódosításnak.

Tekintettel arra, hogy a háború kirobbantásában az Osztrák-Magyar Monarchia részeként szerepet vállaló Magyarország a vesztesek közé sorolódott, a jelzett új

³⁹ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 2. kötet. Kolozsvár, 1934., Erdélyi Szépművészeti Céh, 506. o.; Idézi: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m. 133-134. o.

európai rendező elvek alapján sokkal többet veszített, mint magát a háborút. Közvetlen „büntetesként” jóvátétel fizetésére kötelezték az általa okozott károkért, ami nem kis megterhelést jelentett a gazdaságilag amúgy is kimerült és szétzilált ország számára: jelentős erőforrásokat kötött le, korlátozva a beruházásokat, a lakosság „normális” ellátását, a veszteségek pótlását és a társadalom konszolidálódását. Emellett az ország szuverenitása – jóllehet független állammá vált – is zárójelbe került: politikai elitjét, irányultságát, berendezkedését stb. a nagyhatalmak hagyták jóvá; hadseregét és a magyar állam vagyonát külső ellenőrzés alá helyezték, vagy megtiltották, hogy az ország „lemondjon” függetlenségéről elejét veendő egy esetleges (újra) egyesülésnek Ausztriával. Röviden: az ország európai gyámság alá kerülvén lett ismét „önálló, független” és „nemzetállam”.

A háborún túl az ország elvesztette a királyait hosszú időn át adó Habsburg dinasztiát is, amely az évszázadok során ugyan ellentmondásosan – változó érdekei szerint – viszonyult a rendi és rendies Magyarországhoz, az azonban nem állítható, hogy ő lett volna a magyar modernizáció fő kerékkötője; már ami a társadalom és a gazdaság modernizációját illeti. Mi több, bizonyos időszakokban kezdeményezője volt e folyamatoknak éppen nemességünk ellenében; a kiegyezés utáni látványos gazdasági-társadalmi átalakulást produkáló és a nemesi politikai monopolhelyzetet töréseket hozó modernizációban pedig fontos szerepet vállalt. Úgy gondoljuk tehát, hogy a dinasztia trónfosztásával sokat veszített a hazai modernizáció.

Ugyanis hazánk a dinasztiával együtt elvesztette a birodalmat is. A birodalom „szétzedése” tárgyunk szempontjából azt jelentette, hogy az ország számára megszűntek azok az addig „természetesként” működő gazdasági-politikai keretek, melyek modernizálódó gazdasága szerveződését ösztönözték és orientálták. A birodalom tartományai – mint szó volt róla – egymás számára piacként is funkcionáltak, köztük egyfajta munkamegosztás jött létre a vámrendszeren keresztül, közös érdekeltségeken nyugvó kölcsönkapcsolatokat létesítve és információkat szolgáltatva a gazdasági fejlesztések lehetőségeiről. A századvégi nagyberuházások (pl.: a vasúthálózat kiépítése) azon túl, hogy a megrendeléseken keresztül más tartományok ipari teljesítményére is hatással voltak, hazánkat bekapcsolták a birodalom gazdasági vérkeringésébe; kereskedelmi és pénzügyi hálózatok szerveződésére nyújtottak módot; szakképzett munkaerőt vonzottak az országba; közvetlen tőkeforrásokat mozgósítottak vagy technikai-technológiai piacokat nyitottak meg. Mindent egybevéve a külföldi tőkén kapitalizálódó Magyarország a birodalmon keresztül kapcsolódott be a 19. század utolsó harmadában dinamikus modernizálódó európai gazdaságba is, így aztán a Monarchia felbomlásával az általa nyújtott szerveződési formák-kölcsönkapcsolatok is szétestek, jelentőségüket veszítve.

Tekintettel arra, hogy ezzel egyidejűleg Magyarország addigi területének kétharmadát is elvesztette, így gazdasági potenciálja is számottevően megcsappant. Fontos bányá- és iparvidékek kerültek az utódállamokhoz, a nyersanyagforrások és a feldolgozóipari kapacitások közti „természetes” kapcsolatok bomlottak fel az új

államhatárokkal – ettől kezdve külkereskedelmi és vámproblémákként tételeződve – következőképpen a gazdasági potenciálok ilyen elvesztése és szerkezeti torzulása nem egyszerűen új beruházásokat tett szükségessé, de egyszer már kiépült iparágak-kapacitások újratelepítését. A gondokat súlyosbította az új államalakulatok és Magyarország közti ellenséges viszony, a mesterségesen létrehozott – azóta már felbomlott – új államok saját gazdasága kiépítésének kényszere, ami állami beavatkozással és autarch gazdaságpolitikával, az import saját országon belüli kiváltásának igényével párosult. Az együttműködést persze nem segítette elő, hogy a környező országok zömének gazdasági fejlettsége nem haladta meg vagy alatta maradt a magyarénak, így a kölcsönös előnyökön nyugvó munkamegosztás lehetősége csakúgy korlátozott volt, mint a hazai tőkehiány innen történő pótlásáé, vagy az új technikai technológiai eredmények közös fejlesztéseken alapuló megszerzéséé.

A vázoltak ismeretében aligha meglepő, hogy az ország elveszítette azokat a tájékozódási-igazodási pontjait is, amelyekre politikai elitje valós vagy vélt mozgásterét felmérni-viszonyítani, távlatos elképzeléseit-törekvéseit – ha voltak ilyenek – alapozni gondolta. A Habsburg-ház és a birodalom hatalma, presztízse és gazdasága mindenképpen ide sorolhatók, mint ahogy a velük való huzakodó-gyűlölködő együttműködés bejártatott intézménye is, ami persze azt is jelenti, hogy a dinasztiaival az ország nem csupán a „patronusát” veszítette el, de – és erről sok szó esett – „ellenségképét” is. Új „barátokon-szövetségeken” túl tehát szükség mutatkozott új „ellenségre” is, ami adta magát egyfelől a Szovjet-Orosz importált kommunista forradalom, másfelől a trianoni békediktátumot megjelenítő „hálátlan Európa” képében. A harmincas évek második felében ezekhez csatlakozott a náci Németország, és ezzel visszaálltak a monarchiabeli „boldog békeidők”, minthogy a trianoni revízióhoz nélkülözhetetlen új „szövetséges patronusunk” katonai védernyőt biztosítva, és az ország belügyeibe alaposan beavatkozva, majd megszállva egyben „ellenségként” is funkcionált.

A háború elvesztése és a forradalmak a politikai monopolhelyzetet uraló nemesi elit addig vitathatatlanak tűnő tekintélyét is megtépázták, és ezzel mintha önbizalmát is kikezdték volna, hiszen a maga számára is egyértelművé vált az, amit korábban el sem tudott képzelni: nem ura a helyzetnek. Kiderült, hogy elvesztette az ellenőrzését a történések felett, azok mind belföldön, mind Európában rajta kívül – az ő megkérdéze nélkül, sőt mellőzésével, mi több érdekei és uralmi pozíciói ellenében – zajlottak. Szertefoszlott az a mítosz, hogy a „magyar faj” kiválóságát magába sűrítő nemesség alkalmas csak a „vezetésre” és „államszervezésre” a Kárpát-medencében, ahol sorra alakultak az új nemzetállamok saját vezetőikkel. Szembesülnie kellett azzal is, hogy a magyar kormányok is működhetnek nemesi elit nélkül, és hogy a „magyar nemzet” mégiscsak több, mint a nemessége. Nyilvánvaló lett, hogy évezredes politikai szakértelméhez, uralmi képességeihez és profizmusához kapcsolódó képzeteket is felülírta a valóság: a hatalmas királyságból egyik napról a másikra a magyar népességének harmadát is elvesztítő „kisállam” lett az ő

uralma alatt, méghozzá akkor, amikor a fejlett Európa „utoléréséről-lehagyásáról” és a térség feletti hatalom megszerzéséről szőtt álmokat a propagandája. Joggal merült fel a politikai felelősség kérdése, mint ahogy a korszak reálfolyamataival való szembesülés szükséglete is, vagy a hogyan tovább, a jövő újragondolásának az igénye is.

Mindezek azonban meg is rekedtek a történelem által felvetett problémák szintjén, ugyanis az 1918 ősztől politikai szervezkedésbe kezdett régi-új nemesi csoportok már ekkor egyértelművé tették, hogy továbbra is kizárólagos jogot formálnak a hatalomra, és változatlanul ebből a pozícióból ítélnék meg mindent. A változások főbb témái-irányai is kirajzolódni látszottak, részben a dzsentri-nemesi nacionalizmus alapján: a liberalizmusnak „véget” kell vetni; erős (diktatórikus) központi kormányzat szükséges; a történelmi középosztály „kárára” történt „vagyonmegosztás” tarthatatlan, melyet az „idegenek” (főként zsidók) kezén felhalmozódott vagyonok megdézsmálásával gondoltak „rendezni”; a földbirtokviszonyok túlságos bolygatása szükségtelen, mint ahogy a választójogé is. A régi politikusi garnitúra tapasztaltabb (liberálisabb) tényezői – pl.: Bethlen István – azonban az „erő” helyzetéből politizálókhöz képest belátták, hogy bizonyos fokú reformok elkerülhetetlenek a munkásság és a parasztság helyzetét némileg rendezendő – sőt, a jómódú parasztság „nemzetbe emelésének” ötlete is felvetődött – mivel a hagyományos rendi(es) szemléletbe „... az alsóbb és a felsőbb néprétegek közös harmóniába”⁴⁰ olvadó együttélése erőfitogtatás nélkül is lehetséges, ez esetben a „nemzeti érzés” közösségére is alapozva. Mindenesetre ezek az elképzelések messze elmaradtak mind a kiegyezést követő társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. változásokhoz, mind a két forradalom követeléseikhez képest, és ismételt hatalomra kerülésük esetére egy rendies visszarendeződés képét vetítették előre.

A polgárosodó, emancipálódó, társadalmi elismerésre, érdekeik-elképzeléseik megjelenítésére és politikai szerepre törő új osztályok-rétegek szintén sokat veszítettek a két forradalmat és a békediktátumot követően. Csalódván a polgári forradalomban, amely törekvéseikhez-várakozásaikhoz képest túl keveset hozott; csalódván a kommunista hatalomátvételben, amely alkalmasint őket is meghurcolván még azt a keveset is veszélyeztette, amit addig elértek; csalódván az ellenforradalomban, amely semmit sem tanulván a történelemből ugyanazt a rendi(es) berendezkedést kínálta, amit meghaladni kívántak – zömében elvesztették a politikába és a demokratikus változásokban vetett hitüket. Közülük azok a politikusok és értelmiségiek, akik valamilyen szerepet vállaltak a forradalmakban, de belátták, hogy a gyorsan romló gazdasági állapotokon, a politikai káoszon, az ország területi szétesésén, katonai megszállásán stb. nem tudnak úrrá lenni realizálandó elképzeléseiket, vagy ráébredtek, hogy őket csak színpadi figuraként használja a politika, többnyire kiábrándultan és meghasonlottan visszavonultak a közéletből. Mindezek – a békediktátummal kiegészülve – a felelősen

⁴⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 119. o.

gondolkodók körében önvizsgálati hullámot indítottak el: vajon miben és hol tévedtek értékeikben, eszméikben, várakozásaikban, szerepvállalásaikban és tetteikben; vajon ők „hibáztak”-e, avagy csak a történelem űzött csúfot belőlük; egyáltalán volt-e a megoldása a felvetődött problémáknak. Ezzel párhuzamosan új orientációs pontokat, új megközelítéseket és értelmezési lehetőségeket kerestek, hogy a vélt vagy valós egyéni „zsákutcából” kijussanak, továbbá az ellenforradalmi rendszer által megvádoltak, megaláztatottak és kiközösítettek közül sokan önigazoló gesztusokra kényszerültek. És ezek már messze túlmutattak az egyéni zavarodottságokon és illúzióvesztéseken: a polgári átalakulás irányába tájékozódó értelmiségiek-szakemberek egy jelentős része külföldre távozott, míg egy másik számottevő részük, kényszerből vagy önként elhagyva a közéletet, elhallgatott. Ez már az ország, a propagandák által oly sokat hivatkozott „nemzet” vagy „magyarság” vesztesége, amely sokkalta súlyosabb, mint az a mindenkor hatalmon lévő politikusok ünnepi beszédeiből – pl. 1956-ban hányan hagyták el az országot – kiderül. Ugyanis itt egy évszázadokon át tartó folyamatról van szó, amelynek hátrányos következményei ellen maga a nemesi politikai elit is szót emelt, jelezvén „veszteségeit”, amikor a szabadságharc leverését követően a dinasztia ellenében a reformkor nemesi kiválóságainak sora emigrált vagy vonult ki a közéletből. Most pedig az ő ellenforradalmi rendszere ellenében került sor tömeges országhagyásra és a magánéletbe történő visszavonulásra. (Megjegyeznénk: ez a működésmód-eljárás aztán azóta számos rendszer- vagy rezsimváltás során újra és újra megisméltódott hazánkban egyértelművé téve, hogy a mindenkori politikai harcok időleges győztese számára a „másként gondolkodók” és a „másként élni akarók” elhallgattatása vagy kivándorlásra készítése-kényszerítése sokkal inkább „nyereségnek” minősült, mint „veszteségnek”. E mintázatban tehát az aktuális uralmi érdekek vitathatatlanul felülírnak mindennemű „nemzeti érdeket”, mivel az általuk működtetni kívánt egypólusú politikai aréna – legyen az jobb- vagy baloldali – nem felel meg egy modernizálódó társadalom szükségleteinek.)

Remélhetően a vázoltakkal sikerült érzékeltetni, hogy egy válságba került ország válságtársadalmáról beszélünk, melynek egyik fontos jellemzője, hogy az 1867 utáni gyors modernizáció generálta gazdasági, társadalmi, politikai stb. változások-átstrukturálódások a vesztes háborút és a két kudarcos forradalmat követően megrekedtek, befejezetlenek maradtak. Vagyis nem hoztak áttörést a polgárosodás irányába: így nem csupán a merkantilista korszak polgársága hiányzott társadalmunkból a 20. század elején, de a késve és külföldi tőkén megindult 19. század végi modernizáció polgársága – ideértve a paraszt- és a munkáspolgárt is – torzó maradt szervezettségét, társadalmi elismertségét és integráltságát, identitását, politikai súlyát tekintve. A válság másik lényeges jellemzője a gazdasági ellehetetlenülés volt, amelyről ugyan tudták, hogy évtizedes erőfeszítéseket igényel a kezelése, de ezt politikailag egy egyszeri beavatkozásként fogták fel, és nem kalkuláltak a világpiacra hirtelen kikerült feudálkapitalista „kisállam” modernizációs kényszerének-teljesítményének folyamatos

fennállásával, vagy a világgazdasági válságok és modernizációs törekvek ismétlődő állandósulásával. További jellemzőként tarthatjuk számon a lakosság kimerültségét és frusztráltságát, ami aligha meglepő, ha az elszegényedő, eszméikben csalódott, törekvéseibe-várakozásaiba belefáradt, a politikai-ideológiai káoszt-sodródást követni és a trianoni döntést felfogni képtelen, a tehetetlenségét indulatokban, gyűlölködésben, bűnbakképzésben stb. elfojtó-kiélő tömegek lelkiállapotára, hangulatváltozásaira gondolunk. Ahogy Szerb Antal szemléletesen érzékeltette – mint idéztük –, ez a megfáradt társadalom megnyugvásra, biztonságra, kiszámíthatóságra – ha úgy tetszik, rendre – vágyott, ettől remélve legfőbb gondja, a megélhetési viszonyai tartós romlásának megállítását. E problémahalmaz része, hogy bár a különféle ideológiákban már korábban is megjelent a modernizáció és hordozó rétegei-csoportjai, törekvései, ideológiái, kultúrája stb. elmarasztalása-elutasítása, mint a „nemzeti” társadalmat felforgató, „magyartól idegen”, mi több, „idegenek” – németek, zsidók stb. – által képviselt „nemzetietlen” irányzat-habitus, a válság azonban felerősítette e nézetek hivatalos politika rangjára emelésének esélyét. Márpedig – Szekfűt idézve – „... jól meghalt az”, akiről, vagy amiről kimondták, hogy „nemzetellenes”: lett légyen az a „modernizáció”, vagy maga a „polgár”. És a válságelemek közé sorolható az ország európai nagyhatalmi játszmáknak való közvetlen – birodalmi védernyő nélküli – kitettsége. Ez messze többet jelentett, mint aktuálisan Horthy Miklós személyének, vagy a Bethlen István által kiépített politikai-gazdasági berendezkedésnek az antikommunizmus nevében történő jóváhagyása, hiszen jó másfél évtizeddel később e politikusok nem csupán a náci Németország növekvő befolyása miatt aggódhattak, hanem saját hatalmuk Magyarországon belüli megroppanásán is.

Témánk szempontjából fontos tény, hogy a külföld által támogatott Horthy a Tanácsköztársaság bukását követően a három politikai tényező – a paraszt, munkás és polgári demokraták, a jobboldali radikálisok és a konzervatívok – közül a nemesi liberális felfogást valló konzervatív Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnöknek. Ő elfogadta a különféle feudális előjogok megszüntetését, a kapitalista termelést és a polgári átalakulást, a parlamentáris rendszert stb., vagyis az 1867 után kiépült politikai berendezkedés örökségét. Ezt alapul véve elutasította a kommunizmust, a magántulajdon megszüntetését, a szabadságjogok radikális kiterjesztését, de a fasiszta áramlatokat, a parlamentarizmus felszámolását és a diktatúrát csakúgy, mint a tömegdemokráciát. Az „irányított demokrácia” híve volt. Elismerte, hogy a fejlett országokban a parlamentáris demokrácia adekvát kormányzati berendezkedés lehet, azonban az elmaradottabb országokban – így hazánkban is – hiányoznak az ehhez szükséges feltételek.

Az általa kiépített politikai berendezkedés tehát követte a monarchiabeli mintázatot úgy az intézményrendszer (pl.: többpártrendszer, parlament, a parlamentnek felelős kormány, a bíraskodás függetlensége), mint annak a kormánypárt kizárólagos hatalma biztosítására történő működtetése (pl.: a szavazásra jogosultak alacsony száma; a nyílt szavazás intézménye 1938-ig; a pártok egyenlőtlen versenyhelyzete)

vonatkozásában. Ez hasonlóképpen garantálta a kormánypárt mindenkori minősített többségét a parlamentben és az azt uraló politikai elit monopolhelyzetét, hiszen az ellenzék érdekmegjelenítő képessége nem haladhatta meg a kormányzati bíráló szintjét, leszavazástól aligha kellett tartani. Emellett a főrendiház és a kormányzó jogosítványai is ellenőrzés alatt tarthatták a Parlament és/vagy az ellenzék esetleges engedetlenségi kísérleteit. Figyelemmel a kommunista hatalomátvételre törvényt hoztak az „állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására” és „valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának” létesítésére irányuló mozgalmak-pártok szerveződésének betiltására, így kockázat nélkül beengedhették a parlamentbe a jó esetben is csupán az 5-10 százaléknyi súlyt képviselő bal- és jobboldali pártokat. Annál is inkább, mert a jobbosokat a kormánypárt a maga konzervativizmusa-revizionizmusa okán kezelhetőnek, beépíthetőnek gondolta, és mert a munkásságot megjelenítő szociáldemokratákkal előzőleg megegyezett a játékszabályokban. Mindezek azt is jelentették, hogy a nemesi elit továbbra is politikai monopolhelyzete kiépítésén-megtartásán dolgozott; hogy továbbra is ő akarta meghatározni azon társadalmi-gazdasági problémák, feszültségek, konfliktusok stb. körét, amelyeket a politikai arénába enged, illetve, hogy mely érdekeket és milyen mértékben hajlandó számításba venni. A válságtársadalom bünbakképző közhangulatában felerősödő zsidóellenességet a hatalmuk stabilizálására kihasználó jobboldali politikai erők 1920-ban törvénybe iktatták az úgynevezett numerus clausust, ezzel a hivatalos politika rangjára emelték az antiszemitizmust.

Jóllehet e politikai berendezkedést sokkal inkább a fennálló állapotok konzerválására, semmint modernizálására alakították ki, néhány tényező nagyon is indokolta volna az utóbbi felgyorsítását. Nevezetesen, hogy az új rendszer rövidtávon konszolidációs, távlatosan legitimációs kényszerbe került; továbbá az alaposan megváltozott körülmények a nemzeti azonosságtudat megújításának szükségességét is felvetették.

Aktuálisan konszolidálni kellett a gazdaságot és a társadalmat, hogy a háború óta tartó elszegényedési-lecsúszási folyamatokat és az akut bizonytalanságot-elégedetlenséget kezelni lehessen, így hozzáálltak a pénzügyek rendezéséhez, vagy – az érintetteket elcsendesítendő – házhelyeket, néhány hold földet osztogattak; az utód országokból menekült középrétegeknek lakásokat szereztek, állásokat kreáltak stb.. Hosszabb távon olyan rendszer kiépítésén kellett volna dolgozni, amely a gazdasági, foglalkoztatási, mobilitási, jövedelmi stb. teljesítményével képes bizonyítani (legitimálni) támogatásra érdemesültségét és azt, hogy a „nemzet” javára – mármint amit az érintettek ezalatt értettek – működik. Az előbbi gyors és határozott intézkedéseket, a meglévő erőforrások újraelosztását-átcsoportosítását igényelte elsősorban, az utóbbi átfogó-távlatos modernizációs politikát, és a magánberuházások ösztönzésén túl állami beruházásokat is.

Az első világháborút lezáró békeszerződések olyannyira nem kiérlelt elveken és a realitásokon alapuló hatalmi viszonyokra figyelemmel és hosszabb időszakra

„készültek” illetve oly sok aktuális-esetleges, önkényes, indulatos-büntető jellegű elemet tartalmaztak, hogy azzal mindenki elégedetlen volt, így nem megbékélést, hanem káoszt teremtettek Európában. Ez a trianoni békediktátum esetében is kimutatható – pl.: a demokratikusnak tartott „nemzetállami” elven szerveződő új államalakulatok határait oly önkényesen húzták meg, hogy a magyar lakosság harmada az utódállamokba került –, következésképpen ennek az „igazságosság-méltányosság” nevében történő vitatása, megkérdőjelezése és felülvizsgálata belesimult a korabeli általános európai közhangulatba-követelésekbe. A politikai monopóliumhelyzetbe visszakerülő magyar nemesi elit nemzeti identitásának szerves részét képezte a történelmi Magyarország eszménye, melynek szétesését-szétdarabolását maga sem tudta felfogni, így a békediktátum adott formában történő elfogadhatatlansága és Magyarország javára történő felülvizsgálatának követelése nem csupán az ezekért viselt történelmi felelőssége elhárítására nyújtott módot, hanem a Csonka-Magyarország elutasításának az új nemzeti identitásban való felhasználására is. A rendies nemesi elit ugyan pszichikusan hitelesen képviselte a revíziós álláspontot hivatalos beszédeiben, külföldi útjain és személyes megnyilvánulásaiban – alkalmasint színpadiasan-harciasan – ténylegesen azonban nagyon is óvatosan és ellentmondásosan viszonyult hozzá. Ugyanis néhány reálpolitikus pontosan felmérte, hogy áthidalhatatlan szakadék tátong a hivatalos politika szintjére emelt békekorrekciós követelések-várakozások, a felszított indulatok és az ezt ütöképes gazdasági, társadalmi, katonai erőforrásokkal és szövetségi rendszerrel alátámasztani képes magyar valóság között. Ha valami, hát ezen ellentmondás feloldása kétségkívül a hazai modernizáció felgyorsítása mellett szólt – ideértve a társadalom és a politika modernizálását is – ez azonban képtelenségnek minősült, hiszen ez a rendszer éppen a társadalom és a politika konzerválására szerveződött.

Mindaddig nem volt gond a propaganda és a realviszonyok közti szakadék áthidalhatatlanságával, amíg nem fordult „komolyra” az európai hatalmi átrendeződés, amelynek nyitánya az 1929-ben kezdődő világgazdasági válsághoz kötődött. Ez hazánkban egyfelől mérlegre tette az új rendszer tényleges teljesítményét, másfelől felszínre hozta, kiélezte és új irányba terelte a hosszú ideje megoldatlan és felhalmozódott – mert a „csonka országra” is hivatkozva ismét szőnyeg alá söpört – társadalmi problémákat, illetve ezeket újakkal tetézve felvetette a „neobarokk” berendezkedés folytathatóságának a kérdését. Röviden: a tömeges elszegényedés és munkanélküliség, a pénzügyi gondok, a gazdaság visszaesése stb. kérdésessé tette a bethleni konszolidáció sikerességét; visszavetette az importpótló iparosítás folyamatát; új társadalmi mozgalmakat (pl.: népi írók, fasiszta típusú szerveződések) indított útjára az akut feszültségek mentén; és e politikailag lefojtott világban ismét gyűlölködő-fenyegető közéletet-közhangulatot keltett életre, ami e nemesi-rendies berendezkedés szétmállásához vezetett, az országot sodródó pályára állítva. Szétmállásához, hiszen a politika, nem tudván kezelni a társadalmi-gazdasági problémákat, kettős játszmába kezdett: csatlakozott az európai revíziós nagyhatalmi politika számára

előnyös folyamataihoz anélkül, hogy ehhez saját erőforrásokkal rendelkezett volna, és csupán propagandával akarta hihetővé tenni itthon, hogy ez a szegény („három millió koldus”) „kisállam” modern gazdasági-katonai potenciál nélkül is érvényt tud szerezni területi követeléseinek. Ugyanakkor úgy gondolt ehhez szövetségesre lenni, hogy ne kerüljön túlságosan a befolyása alá, ne köteleződjön el túlságosan mellette – netán „semleges” maradjon –, de persze ez a számára a legnagyobb haszonnal járjon.

Ez a kétségkívül abszurd, minden realitást nélkülöző politizálás a nemesi elit számára mégis járható útnak tűnt, hiszen az általuk kialakított politikai arénának ténylegesen csak „jobboldala” volt: garantálva a kormánypárt minősített győzelmi arányait választásról választásra és a revíziós ideológiától remélve a még „jobboldalibbak” versenyképtelenné tételét. A megtört-megalázott „baloldal” néhány megtört szociáldemokrata, liberális és független statisztából állt, a „törvényen kívülre” került kommunisták helyét pedig a börtönben jelölték ki a parlament helyett, ettől pedig a forradalmárok kiiktatását remélve. Csakhogy a forradalmakhoz vezető feszültségek-konfliktusok a társadalmakban születnek és nem a parlamentben, és ha ezek nem találnak adekvát képviseletet a „baloldali” politikusok/pártok között, akkor – mint a korabeli Európában – vagy jobboldali szerveződések-pártok befolyása alá kerülnek, vagy a társadalom más szféráiban (pl.: irodalom, tudomány, sajtó) keresnek megjelenési formát, vagy eltorzulva „a néma forradalom”-ban⁴¹ semlegesítődnek.

A szektázás, az egykézés stb. csendes társadalompusztító jelenségei jelenítették meg az utóbbi formát, a népi írók – és a bírósági eljárások – a másikat, míg nyilas és más nácibarát mozgalmak szélsőjobban a politikai arénába emelték e problémákat szociális érzékenységet mutatva és a fennálló berendezkedéshez viszonyítva valamiféle szociális alternatívát – vagy annak látszatát – kínálva. Nem állítható, hogy a hatalmi elit ne készült volna fel a szélsőjobb „forradalmárjaira”, mivel a kommunisták kiiktatására hozott törvényt felhasználta ellenük is. Azonban az, hogy a magyar területi revíziót a maga módján realizáló náci szövetséges számára a szélsőjobb sokkal „barátibb és megbízhatóbb” szövetségesnek bizonyult, mint a területi „ajándékot” elfogadó, de mellette végérvényesen elköteleződni nem akaró, a „kettős játszójába” belebonyolódó kormány, megpecsételte a nemesi elit sorsát, és kezdetét vette a „nagy hecc”, újabb pusztulást hozva az országra.

A kortárs Márai az alábbiak szerint látta a történéseket.

„A magyar határra kiáradt nácizmus, a magyar élet mélyeiben erjedő földkérdés, a trianoni békeszerződés által teremtett gazdasági és társadalmi helyzet mind siettetta a tragédiát. De bizonyos az is, hogy a „jobboldalíságot” ez években nemcsak ezek a feltételek determinálták. 1848-ban a magyar társadalmi fejlődést elgáncsolta a szabadságharc bukása, 1919-ben elbukatta a tanácsköztársaság forradalmi kísérlete. A

⁴¹ Kovács Imre: *Néma forradalom. (A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt) (1937)*, Csepérfalvi – Gondolat - Tevan, 1989.

„reakció” huszonöt esztendejében a társadalmi fejlődés számára a jobboldalon iparkodtak megnyitni az eltorlaszolt zsilipeket. Bethlen István egyszer azt mondta a parlamentben a nyilasoknak: „Az urak addig mennek jobbra, amíg egy szép napon megérkeznek majd „szélsőbalra”. A „jobboldali” mozgalmak valóban ígértek a tömegeknek egyféle szociális fejlődést: a nagybirtok rendszerrel, a tőkés rendszer kinövésével szemben földreformot, munkásvédelmet szociális egyensúlyt hirdettek. A magyar élet belső szerkezete oly mélyen, szervesen összefonódott a „keresztény, nemzeti” jelszavak szövevényével, hogy egyféle forradalmiság is csak a jobboldaliság jelmezében jelentkezhetett. A jobboldaliak hirdették a magántulajdon szentségét – mint minden fasiszmus –, keresztes háborút ígértek a bolsevizmus ellen, de ugyanakkor pedzették, hogy az eltömegesedett világ társadalmának nem lehet a régi feudális és kapitalisztikus feltételek mellett életformát ígérni. A magyar társadalom teli tüdőből fújta ez években a bolsevistaellenesség, sőt a bolsevistagyanús demokráciaellenesség szólalmait, tódult a templomokba, hallgatta a türelmetlen papok minden baloldaliságot sistergő szavakkal ostorozó prédikációit, s minden elképzelhető módon bizonygatta, hogy „keresztény” és „nemzeti” elvek szerint képzelel el a társadalmi együttélést.

Az egyház elégedetten nyugtázta a magyar élet keresztény becsvágyát, csak éppen egyről feledkezett meg: nem vetett számot azzal, hogy az eltömegesedett világban mindenütt, így Magyarországon is szívük mélyén cudarabbul félnek az emberek a munkanélküliség, öregség és betegség veszélyeitől, mint attól, hogy fürge ördögök katlanban főzik majd őket a túlvilágon. Az Egyház szembefordult a náciizmus faji elméletével, hirdette az ember természetes és isteni jogait, de elmulasztotta ez években, hogy kilépjen a magyar félfudális rendszer bástyái mögül, és minden következményével követelje a kereszténység szociális igényeinek megvalósítását. A jobboldali politikai egyesületek eszesebb szervezői megneszelték, hol az a mellékösvény, amelyen haladva a nagy tömegeket a maguk táborába terelhetik. Kereszténységet és hazafiságot, rendet és bolsevista ellenességet hirdettek, s ugyanakkor nekikezdték [„magyar módra”] – sunyin, álszakállasan – a forradalom barikádjait megépíteni. Nem nagyon hosszú idő múltán, 1944 októberében ezek a torlaszok valóságosan és tapinthatóan ott emelkedtek a budapesti utcákon.

Ez a forradalom a jobboldalról indult, és menthetetlenül beleáradt a bolsevizmusba. Ezt sem gyaníhattuk a napon, amelynek emlékét most idézem. Mindennek az alján az elmulasztott földreform parázslott – ez a mulasztás nemcsak a nagy életformákat tartotta fenn mesterségesen és erőszakkal, hanem felépített és fenntartott a látható és hivatalos magyar állami hierarchia mögött egy láthatatlant, amely a hivatalosnál is valóságosabb volt. A hivatalos díszlet történelmi drapériái között, Szent István koronája és a magyar alkotmány árnyékában látható volt a királytalan királyság kiskirályainak fellengzős panoptikuma: látható volt a kormányzó, admirális egyenruhájában, fehér lovon, a magas rangú papok, zászlósurak, államférfiak s lefele, az állomásfőnöki, a magyar állami és hivatalos rendtartás különböző, tetszetős

egyenruhába bújtatott alkalmazottai: a miniszter, a főispán, a tűzoltó főparancsnok. Ezek a nagy egyéniségek állongtak a kirakatban, tekintélyt és tiszteletet követelő magatartással, mint a máriapócsi búcsún a fából faragott, tarkára pingált helyi szentek, melyeket áhítattal bámul a hívő tömeg. De a kormányzó, a zászlósúruk, a főpapok, a miniszterek és főispánok mögött sorakozott a nagybirtok rendszerre felépült, minden tűzön és vízen át annak rendjét és érdekeit védő magyar társadalmi rend második arcvonala: a megyei hivatalnok, a jegyző, a csendőr, az állomásfőnök, a bakter, mindenki, aki egy malachizlalás, egy dinnyeszezon vagy kukoricaérés idejében szükséges vasúti vagon, szeszfőzés napján vagy télidőben időszerű uradalmi tüzelő erejéig rászorult a környékbeli nagybirtok segítségére és védelmére.

S ez a függés, rászorulás, mely bonyolult, kicsinyes, mindennél erősebb érdekszövetségeivel áthálózta az egész országot: ez volt az igazi hierarchia a trianoni Magyarországon, ez volt a valóságos hatalom. Az ezerholdas földesúrra nemcsak a jobbágy pislogott áhítattal, akinek szezonélete múltott a tulajdonos vagy az intéző jóindulatán, hanem a helybeli jegyző is, aki téli tüzelőjét vagy malacának a korpát remélte; a kétszázezer holdas nagybirtoktól falvak és megyék állami alkalmazottai éppen úgy függöttek, maguk és pereputtyuk minden életérdekével, mint az államhatalomtól. Ezek a nagybirtokosok nem voltak minden esetben a haladás, a szociális fejlődés ellenségei. [...] Nem a szociális tartalom volt elsőrendűen gyatra ebben a rendszerben, hanem az úr-cseléd viszony. [...] Talán ez a cselédsors okozta, hogy a magyar társadalom reflexei a döntő, a nemzet egészére végzetesen kiható pillanatokban – amikor a magyar nemzeti társadalom egészétől várt magatartást a világ – bizonytalanok voltak. A nemzet felelt a nagy kérdésekre a maga módján, húzódozva, bátortalanul; az egyének sokszor tisztességesen viselkedtek, a nemzeti ellenállás jelei a német, majd később az orosz önkénnyel szemben nem hiányoztak – de amikor a nagy vizsga, sőt a pótvizsga ideje elkövetkezett, elhangzott a vád, mely szerint a magyar társadalom magatartása az önkénnyel szemben nem volt olyan határozott, mint például a csehek vagy jugoszlávok magatartása. [...]

... s én, a polgári író, mindig úgy éreztem, valami itt nem érett meg, nem intéződött el, a magyar társadalom nem tudja kifejteni igazi erőit, nem tudja megmutatni valóságos erkölcsét, sem képességeit, mert ebben az országban nemcsak szabad emberek élnek, hanem él másfél millió cseléd is. [...] S hiába gondoskodtak szociálisan erről a cselédségről, igen, hiába iskoláztatták: amíg cseléd maradt, sorsában, függőségében, alázatos-gyanakvó, megrettent és bosszúálló érzéseiben, én sem vagyok egészen szabad, a polgár.”⁴²

Márai alapvető kérdéseket feszeget a magyar társadalom állapotára, szervezettségére, integráltságára, identitására stb. vonatkozóan, továbbá a társadalom és politika viszonyát illetően. Egyfelől beszél a „régí feudális”, „félfeudális” berendezkedésről,

⁴² Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 55-62. o.

amely a rendies „függőségi” rendszerén keresztül behálózta, magához kapcsolta szinte az egész vidéki társadalmat; melyben „másfél millió” cseléd is élt, nem szabad emberként. Másfelől említést tesz a „kapitalisztikus” feltételekről és az ezeket megjelenítő „polgárról”, aki elvileg szabad – ami öntudatot, méltóságot, identitást, habitust jelent, meg értékeket, sajátos életvitelt is. Azonban ebben a „királytalan királyság kiskirályai” által uralt berendezkedésben – ahol hivatalosan előírt volt a „keresztény, nemzeti”, a „demokrácia- és bolsevistaellenes”, a „revizionista” elvekhez igazodni mindenkinek, aki nem akarta az állását elveszíteni, – ténylegesen nem létezett a „szabadság”, és így „szabad polgárok” sem.

A szintén kortárs Erdei Ferenc „többszörösen összetett szerkezetéről” beszél és „szakadásról” a magyar társadalomfejlődés kapcsán, melyet részben a rendi társadalom folytatásaként modernizálódó és uralmi helyzetben maradó „történelmi-nemzeti”, részben a kiegyezés után dinamizálódó „modern-polgári” társadalomfejlődés” jelenített meg.

„Ennek a két különböző elvű szerkezetnek az egybeszövődése adja a magyar társadalom alapszövetét. De az is alapvetően fontos körülmény társadalm szerkezetünkben, hogy mindkét struktúra csak magas szerkezet, tehát nem általános munkaszerkezete közösségünknek, tehát nem a legalsó fokig kiépült társadalm szerkezet. E sajátos alakulás idézte elő azt is, hogy e két társadalomrendszer alatt mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa, a nép társadalma. Ebből a szerkezeti elhelyezkedésből nyilvánvalóan kiviláglik az is, hogy társadalmunkban egy sajátos szakadás állott be. Mert míg a felső szinten egyfelől a történelmi-nemzeti társadalom alakult ki és módosult folyamatosan, és a másik oldalon a polgári társadalom épült ki, addig a parasztság alul maradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg.”⁴³

Erdei ugyanazt a két strukturáló tényezőt említi – a „történelmi-nemzetit” (feudálisat) és a „modern-polgárit” (kapitalisztikus) – mint Márai, hozzátéve azt a szempontot, miszerint a „modern-polgári” nem hagyta érintetlenül a rendi berendezkedést és részben átstrukturálta azt: a volt nemesi elitből sokakat pénzügyi, nagyvállalati, államigazgatási, politikai stb. hatalmi pozícióba juttatott, és a nagybirtok kapitalizálódása is előre haladt: ugyanakkor nem volt képes a saját kapitalista képére átformálni a társadalmat – mert az ehhez szükséges történelmi idő kevésnek bizonyult; a külső tőkéből ennyire futotta, vagy, mert a háború, a két kudarcos forradalom és az új berendezkedés megakasztotta és a politika nem hagyta – így egy vékonyka vagyonos nagy- és középpolgári réteg alakult ki. Ezek jelentették a struktúrák „magas szerkezetét” Erdeinél, míg az „alsó és régi állapotot” a „nép”, a „parasztság világa”: melyet a kapitalizálódás alig vagy egyáltalán nem érintett. Ugyanis elégséges felhalmozás, földforgalom, kereslet, hitel hiányában nincs parasztpolgárosodás, ezt a világot továbbra is a naturális önellátás, a maradékelvű piacosodás,

⁴³ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*, Magvető Kiadó, Budapest, 1987., 36-37. o.

az alkalmi pénzhez jutás, vagy a nagybirtokokon a naturális bérezés (pl.: gabona, fa, szalonna, állattartás) jellemzi. És ez az „alulmaradt”, „régii kötöttségében és paraszti társadalomszerkezetében” megmaradt „nép” a maga tagoltságában-hierarchizáltságában éppen úgy kirekesztő-gyűlölködő, más paraszti-falusi- puszta csoportokat lenéző-elutasító módon szervezte az életét, mint a korabeli magyar társadalom egésze. Nem csupán a módos paraszt nézte le és különböztette meg magát a többiektől, de az 1-5 holdas, a birtokán megélni képtelen kisbirtokos is elkülönült a földtelen falusi sorstársaitól, de lenézte a cselédet is – leányát nem adta feleségül hozzá – jóllehet ez utóbbi alkalmasint „jobban élt”, mint a kisbirtokos.

Szekfű más összefüggéseket boncolgatva hasonló eredményekre jutott az általa „neobarokknak” nevezett berendezkedés tényleges állapotát, integráltságát tekintve.

„Állami rendünk felbomlásával nem volt többé erő, mely a társadalom bomlását megakadályozhatta volna. A nemzeti társadalomnak egyáltalában nem voltak szerves, összetartó erői, s ami a kiegyezési korban mégis ilyen erők létre mutatott, az a valóságban az államnak külsőleg ható, mechanikusan összetartó, egybe kényszerítő hatalma volt. [...] Ezek a sorok nem szándékoznak a trianoni évek politikai és társadalmi történetét nyújtani, s ezért még csak rámutatni sem akarnak arra az igen nagy társadalmi tevékenységre, mely a nemzet egységesítésének többé-kevésbé kimondott céljával pártok, társaságok, szövetkezesek, osztályképviseltek alapításában jelentkezett. Ha talán homályosan vagy ösztönösen is, széles körökben ott volt ez években annak tudata, hogy társadalmi összefogásunkban el kell hagyni az addigi szűk, középosztályos felfogást, szélesebb rétegeket kell bekapcsolni a nemzeti életbe, ami csak demokratikus eszközökkel lesz lehetséges. [...] Viszonyok voltak-e rosszak, vagy emberek voltak-e gyengék, nem keressük, amikor megállapítjuk, hogy ez a keresztény, tehát organikus, szervesen építeni törekvő demokratikus áramlat nem tudott magának szélesebb köröket hódítani, sem a felemelkedő néposztályokban, sem a vezető intelligenciában. [...]

Ellenkezőleg, a harmadik nemzedék üres liberális retorikája nemhogy megszűnt volna, egyszerűen irányt változtatva, diametrálisan antiliberalissá válva tovább uralkodott a lelkeken. Trianon után éppúgy a Szó részesült széles körök tiszteletében, mint akár Trianon előtt.

Az emberek gyöngesége és öröklött szokásai mellett a viszonyok is közrejátszottak e folyamat kialakulásában. A forradalmak sok szép jelszót lefoglaltak maguknak, azokat lelkiismeretlenül elhasználták, értéküket tönkretették, s amikor utánuk az állami és társadalmi rend újra szilárdulni kezdett, a nemzeti életre oly fontos fogalmak, mint: nép, demokrácia, munkásság, szociális gondoskodás, szocializmus, állottak itt a forradalmak bűneitől súlyosan megterhelve. [...]

Mindez megérteti, hogy sem a társadalmi tagozódás, sem pedig a társadalmi gondolkodás nemigen változtak, s minden maradt e téren úgy, mint azt már a harmadik nemzedék idején megszokták az emberek. Középosztálybeli intelligenciánk

legfőljebb ha múltó kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta lévő néposztályokhoz és sem a parasztság, sem az ipari munkásság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben. A társadalom tovább élte csoportokra bomlott életét, s borzongva a kommunista forradalmi kor emlékeitől, mindennemű demokratikus fejlődéstől ösztönösen elzárkózott. [...]

„Az „úri” gondolkodásnak nemzeti mintakép magaslatára emelésével már a harmadik nemzedéknél találkoztunk, épp amikor ez a gondolkodás, ritka kivételektől eltekintve, a korlátozódás, az elsatnyulás, összeszáradás útján volt, melyen többé fel nem lehetett tartóztatni. A vidéki nemesség, nagy többségében elszakadva a földtől, csak külsőségekben tudta magát a többi társadalmi osztálytól megkülönböztető, magasabb színvonalon tartani; haza és nemzet fogalmaival épp oly állandó, de inkább külsőleges kapcsolatban volt, és érdekükben épp oly kevés áldozatot hozott, akárcsak a ma vagy tegnap megmagyarosodott zsidó vagy német polgári osztály tagjainak többsége. Az osztályöntudat igazolására alkalmas lelki tulajdonságok lehulltával – melyek pedig oly nagyra emelték a múlt század negyvenes éveinek nemesi társadalmát – maga az osztályöntudat is lesüllyedt egyszerű hatalmi instrumentummá. Az úgynevezett úri társadalom ily módon inkább csak abban különbözött a többi osztálytól, hogy uralkodni akart és az uralom eszközeit lehetőleg csak olyanok kezére bízta rá, akik az ő osztályöntudatát örökölték vagy pedig sikerrel magukévá tették.” [...] „a mai szűk kis országunkban összezsúfolva él egymás nyakán, egymás hátán az „első és második” társaság”, mindenki ismeri egymást, ami annyit jelent, hogy becsülnie, minél magasabbra kell becsülnie egymást, mindenki rokona a másiknak, aminek következtében az atyafiságos alapon való protekció válik a fontosabb, a döntő jelentőségű helyek betöltésének igazi kiválasztó elvévé. [...] „– Trianon óta könnyű egész családi bokrokat látnunk a társadalmi élet magaslatain, atyákat és fiúkat, testvéreket és rokonokat, akik a kis országban, kevés megélhetési lehetőség között, érthető módon egymásnak próbálnak biztosítani ilyen vagy olyan tűrhető életstandardot.”⁴⁴

Szekfű úgy látja, hogy az a nemzeti „szerves összetartó erő”, amely a reformkorban fontos szervező-dinamizáló tényezőnek bizonyult, a szabadságharc bukása után „elsatnyult”, a középnemesség gazdasági és társadalmi ellehetetlenülésével érvényét veszítette. Ennek kapcsán a nemesi „osztályöntudat” megroppanásáról-kiüresedéséről beszél, amennyiben jelzi, hogy ez már a századforduló idején is csupán tartalmatlan hivatkozási alap volt a politikai monopolhelyzet megtartásának indokaként. És bár a kapitalizálódás jelentősen előrehaladt e szisztémával adekvát társadalmi osztályokat-rétegeket létrehozva és elindítva az emancipálódás, az önszerveződés, érdekmegjelenítés stb. – ha úgy tetszik, az „osztályöntudatosodás” – útján, azonban e folyamat befejezetlen maradt, és a háború kezdetéig politikai-társadalmi mellékszereplői státuszig vitték, ennek megfelelő osztályidentitással a nemzetalkotó szerepüket illetően. A vesztes háborút, a két

⁴⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, i. m., 402-408. o.

forradalmat és a trianoni békediktátumot kísérő kiábrándultság-kudarok szintén nem járultak hozzá a polgári osztály sikerorientált öntudatának építéséhez, melyet tovább romboltak a különféle modernizáció-ellenes nézetek-ideológiák, mivel a polgárságot és a munkásságot tették felelőssé e kudarcokért. Mindent egybevéve Szekfű megállapítása szerint már a Monarchia időszakában kialakult az a sajátos helyzet, hogy a rendi-nemesi nemzetfelfogás elvesztette szervező-mozgósító erejét, viszont ennek helyét-szerepét nem vette át egy modern polgári nemzetfelfogás: és persze mindez a politikát uraló nemesi csoportokat mit sem érdekelté-zavarta a saját hivatalos nemzetfelfogását hirdető propagandagépezete működtetésével.

A Trianon utáni bethleni berendezkedés mindezt megtette a kevéske megalázott polgárság ismételt gyermekkorúsításával és a munkásosztály gyakorlati kiiktatásával, vagyis továbbra is merő ábránd-kívánság maradt az, amit Szekfű Széchenyre hivatkozva már korábban is jelzett: „... hogy társadalmi összefogásunkban el kell hagyni az eddigi szűk, középosztályos felfogást, szélesebb rétegeket kell bekapcsolni a nemzeti életbe, ami csak demokratikus módszerekkel lesz lehetséges”. Itt a „demokratikus módszerek” ezen osztályok-rétegek társadalmi-politikai egyenjogúsítását, nemzetbe emelését jelentik, és – bár a forradalmak is hozzájárultak az olyan értékek-fogalmak lejárásához, mint a nép, a munkásság, a szociális gondoskodás, a szocializmus vagy a demokrácia – mégsem a kialakulóban lévő polgárság, parasztság és munkásság felelőssége, hogy a két világháború közti időszakban a „nép” nem vált-válhatott a társadalom, a „nemzet” integráns részévé. A Trianon után berendezkedő nemesi elit felelőssége, hogy a politikai szférát továbbra is csupán uralmi, és nem társadalomintegráló eszközként használta. Továbbá, hogy a középosztály csak „formaliztikus beszédekben” közeledett a „nép”-hez; hogy a társadalom egymást lenéző-kizáró-gyűlölködő csoportokban élte az életét, és hogy a „keresztény, nemzeti” hazafias hivatalos ideológia üres „Szó”-(cséplés) maradt – vagyis a verbalitás szintjén rögzült –, mert „sem a felemelkedő néposztályokban, sem a vezető intelligenciában” nem volt képes „hódítani”. Legkevésbé a „magyar nép” tehetett arról, hogy a „szociális érzékenység” a jobboldalról érkezhett csak, és a polgári – döntően zsidó – vagyonok fosztogatásával akarta a társadalmi elégedetlenséget-indulatokat levezetni. Még maga Bethlen István is megdöbben a zsidó deportálásokat követő fosztogatások kapcsán: „... a legborzalmasabb korrupció, rablás, tolvajlás forrása lett, amelybe, sajnos, a magyar értelmiség egy része is belekeveredett... [...] hamarosan meg lesz fertőzve az egész keresztény magyar társadalom.” – írja egy levélben 1944-ben.⁴⁵

*

Mindent egybevéve még a 20. század negyvenes éveiben is egy sok tekintetben rendies, a polgárosodástól éppen csak érintett, sokféleképpen tagolt és sokféle függésben

⁴⁵ Idézi, Bryan Cartledge: *Megmaradni*, i. m., 432. o.

élő, fragmentált, szervezetlen, érdekmegjelenítésben korlátozott, identitáshiányos, önvédelemre képtelen és integrálatlan társadalmat találunk Magyarországon, melyet ugyan szétfeszíteni látszanak a megoldatlan-felhalmozott problémák, de amelyet a nemesi elit éppen e szervezetlenségre építve uralni gondolt. Ugyanis olyan politikai, gazdasági, közigazgatási, igazságügyi, oktatási stb. szférákat és úgy berendezve működtetett, hogy a társadalom egészét ellenőrzése alatt tarthassa, minden feszültség- és konfliktusforrást még a kialakulás állapotában semlegesíthessen, elejét véve az esetleges változásoknak.

Ez a berendezkedés kiválóan kiszolgálta a nemesi elit uralmi igényeit, amikor azonban a náci Németország, érdekeinek megfelelően, megszállta a „szövetséges” Magyarországot, és a hozzá hűségesebb erőket ültette a hatalomba, az is kiderült, hogy a bethleni rendszer szinte változtatás nélkül kiszolgálja a németbarát csoportokat is. Még a jobboldali ideológián sem nagyon kellett változtatni – csak „há-lásabb”-nak lenni a németek által visszaadott területekért, és az antiszemitizmust a náci felfogás szerint értelmezni –, a hatalmi intézmények is alkalmazkodtak az aktuális kívánságokhoz, és a fragmentált-frusztrált-bűnbakképző társadalom is önvédelemre képtelenül nézte még a saját vagyonát és lakását ért fosztogatásokat is, nem csupán a „nemzet érdekei” elleni fejleményeket.

Márai így foglalta össze e „szomorú” állapotokat. „Magyarország elnáciasodását hosszú időn át háromszáz ember akadályozta meg: köztük néhány régi arisztokrata. De ugyanez a garnitúra már nem alkalmas arra, hogy megakadályozza Magyarország balkanizálódását. Ezt csak öntudatos, művelt polgárság tudja megakadályozni, tehát egy emberfajta, amely nálunk teljesen hiányzik.”⁴⁶

Márai – a polgár szemszögéből közelítve a magyarországi eseményekhez-változásokhoz – világosan látta azt a „minőségi romlást”, amely a bethleni korszakhoz képest a hazai politikában és közéletben végbement az Anschluss követően, azonban arra is felfigyelt, hogy az uralmi berendezkedés és a hatalomtechnikai eljárások zöme ekkor alapozódott meg, és logikusan következett ezekből, hogy aztán a háborút követő hatalmi vákuumban – más érdekek mentén – folytatódjék.

„A magyar szellem, a magyar politikai akarat ez évtizedekben hasonlíthatatlanul szabadabb és demokratikusabb volt, mint abban az évtizedben, amely az Anschluss után következett; de megközelítően sem volt ez a szabadság oly általános, mint az első világháborút megelőző liberális korszakban, A nagy sorskérdésekről az írók, újságírók, tudósok, államférfiak most is beszéltek, de a hangjukat, mihelyst a dolgok lényegét pedzették, rögtön lefogta a hivatalos szájkosár. A magyar bíróság a trianoni évtizedekben engedelmesen kiszolgálta a nagybirtokrendszer védelméért rette-gő legfelsőbb hivatalos hatalmat. A nagy, független bírák korszaka elmúlt. A jogot nem igazi bírák, csak jogászai alkalmazottak mérték, a világnézeti pereket átlátszó

⁴⁶ Márai Sándor: *Napló 1943-1944*, i. m., 132. o.

elfogultsággal vezették a politikai hatalmasságok. Minden magyar író, újságíró és politikus a börtön, az állásvesztés, a társadalmi meghurcoltatás veszélyeivel nézett farkasszemet, ha írásaiban olyan problémát mert érinteni, melyet a hivatalos tekintélyek „destruktív”-nak bélyegeztek. Az irodalom e korszakban csak akkor volt állami és egyházi áldással dédelgetett jelenség, ha a „keresztény, nemzeti” irányzat szólalóit fújta. Ahogy később a bolsevisták számára minden és mindenki „reakciós” volt, aki nem követte engedelmesen a marxista-leninista eszméket, úgy a trianoni Magyarországon „destruktív” volt mindenki, aki a társadalmi fejlődést másképp képzelte el, mint a nagybirtokosok titkos és nem is titkos társaságai által hivatalba ültetett politikai, kulturális ellenőrök parancsolták. Ha valaki kételkedni mert az üzletszerűen és iparszerűen népszerűsített „keresztény, nemzeti” elvek helyességében, rásütötték a destruktivitás vádját, s ez a vád legtöbbször egyértelmű volt a kenyérvesztéssel, a társadalmi lehetetlenüléssel, mert az igazi értelme mindig ez volt – ha nem is mondták ki –: bolsevista. A „re-akció”, mint ez ilyenkor mindig történni szokott, már régen elfeledte vállalkozásának alibijét, az 1919-es Tanácsköztársaság kísérletének ürügyét. Már önmagában és önmagáért élt, hatott, virult és cselekedett.”⁴⁷

„Mintegy két esztendővel az Anschluss napja után már nem lehetett felismerni a magyar sajtó régi arcát. Ez az új, náci ügynökök által szerkesztett, írott, és a mind tájékozatlanabb, a német háborús győzelmi hírektől megtévesztett magyar közönség által buzgón vásárolt sajtó nem tisztelt többé semmiféle erkölcsi, emberi megegyezést: a családi becsületet éppen úgy nem kímélte, mint az emberi tisztességet, [...] –, az életveszélyes fenyegetőzés sajtója volt ez.

A leírott, vádaskodó és hazudozó rágalom mögött ott állott a karhatalom, készen reá, lesújtani mindazokra, akiket ez a sajtó feljelentett a nyilvánosság előtt, mert egyénisége, munkássága „keresztény, nemzeti szempontból” káros és nem kívánatos: a titkos karhatalom elsőbben – amely talán még veszélyesebb volt, mint a hivatalos –, majd ahogy múlt az idő, és komorodott a nácik és magyar elvbarátaik számára a világhelyzet, a hivatalos, katonai és közigazgatási karhatalom is szolgálatukra sietett. Nem volt messze az idő, amikor e körvadászaton menthetetlenül terítékre került mindenki, akit ez a sajtó célba vett.”⁴⁸

A kortárs, és újságírással is foglalkozó Márai igazán szemléletesen mutatja be azt a folyamatot, ahogy a századelő sokszínű és nyitott sajtója a század közepéig egy egydimenziós, a politikát kiszolgáló embertelen propaganda- és igazságosztó-gépezetté vált, melynek bármely személy, párt, szervezet, csoport, mozgalom, társaság stb. áldozatául eshetett, a mindenkori hivatalos és nem hivatalos hatalom megrendelésére. Leírja, hogy az ország „sorskérdéseiről” a Monarchia időszakában „szabadabban” és „demokratikusabban” lehetett beszélni a sajtóban, mint a Horthy-időszakban, és bár működött a rendi

⁴⁷ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 52-53. o.

⁴⁸ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 108. o.

bűnbakképző eljárás és megbélyegzés – „nemzetellenes”, „hazaáruló” – ekkor is, azonban alapproblémákról e liberális korban lehetett vitázni - véleményt nyilvánítani és a hivatalostól eltérő álláspontot képviselni. A két forradalmat és Trianont követően mindez megszűnt: volt az öncenzúra, a hivatalos gondolkodásmódtól-ideológiától eltérőknek nekiment a politika vezérelte sajtó, akikre meghurcoltatás, állásvesztés és börtön várt, netán kiutasítás-kiutálás az ország elhagyására. Az Anschluss után méginkább eldurvult a sajtó, hiszen az „... a családi becsületet éppen úgy nem kímélte, mint az emberi tisztességet”, és a párhuzamos hatalom erősödésével – amikor a hivatalos mellett a náci elkötelezettségű csoportok „titkos karhatalmai” nem is titkoltan önállósították magukat – már vérre ment az újságírás. Ugyanis messze túllépve a lejáratás, a gyalázkodás vagy a vádaskodás szerepkörén tényleges igazságosztó intézménnyé lépett elő: akit itt „elítéltek”, annak nem csupán a vagyona, de az élete is szabad prédává vált. Márai jelzi, hogy e folyamat a kommunista hatalomátvétellel sem szakadt meg, egyértelművé téve, hogy bár az egymást követő „jobb- és baloldali” rendszerek és rezsimiek verbálisan egymás tagadására, gyűlöletére, gáztetteik elítélésére stb. alapoztak hazánkban, a gyakorlatban nagyon is innovatív módon használták fel elődeik embertelen hatalomtechnikai eszköztárát. E folytonosság a koncepciók perекben is kimutatható – „... a világnézeti pereket átlátszó elfogultsággal vezették a politikai hatalmasságok” már a Horthy-időszakban is, mint később, a Rákosi-rezsimben – de a „polgár” és a „polgárság” elleni több évtizedes hajszája is logikus következetességgel átvált „jobb- és baloldali” rendszereken.

„A náci és német elvbarátaik megfizetett ügynökeik által szerkesztett, írt és nagy tömegek által olvasott lapokban, folyóiratokban elkezdődött a vádaskodás a polgári életforma, a polgári világszemlélet és a polgári műveltség ellen. A faji gyűlölködéssel és származási hengegessel párhuzamosan elkezdték az osztályizgatást. Ez a folyamat is „történelmi távlatban” érthető csak igazán: kezdték a náci azzal, hogy zsidónak, s egyáltalán senkinek nincs helye az országban, aki „idegen fajú”, és befejezték, tíz évvel később, a bolsevisták azzal, hogy az országban senkinek sincs joga élni, dolgozni, hivatalt viselni, műveltséget tanítani, kenyeret keresni, aki „osztályidegen”, tehát nem kétkezi mezőgazdasági vagy ipari munkás leszármazottja. ... Ez a folyamat is kérlelhetetlenül logikus, könyörtelenül következetes volt.

A nemzetiszocialista, magyar nyelvű hetilapok és újságok megkezdték támadásukat a „zsidó polgárság” ellen, s a kommunista, magyar nyelvű hetilapok és újságok tíz évvel később – nagyon csekély változtatással, csaknem szó szerint – újra lenyomatták e támadásokat, csak éppen – nem is minden esetben – elhagyták a „polgár” mellől a „zsidó” jelzőt. A magyar náci sajtója elevenen szerkesztett hetilapokban, valóságos polgárellenes szaklapokban kezdett támadni mindent és mindenkit – nemcsak a zsidó polgárságot –, aki a polgári osztályhoz tartozott, ebben az életformában élt, a polgári műveltség eszmekörében nevelkedett. Először gúnyosan, csipkelődő, lekicsinylő hangnemben, később „szakszerűen”, de zagyván összegereblyélt

„tudományos” és „történelmi” érvek segítségével kezdték bizonyítani, hogy a polgárság mint rend, életforma, szellemiség: túlélte önmagát.”⁴⁹

Itt is nyomon követhető az önjáró uralom logikája. A Monarchia „idegen-szívű” polgárosodó rétegeiből Trianon után miként vált a kudarcokért liberális bűnbakká előléptetett, és ezzel párhuzamosan politikailag-társadalmilag másodrendűvé lefokozott tényező, amely a harmincas években folytatta vesszőfutasát. Előbb faji alapon is gyaláztott, de megtúrt társadalomalkotóvá, majd a negyvenes években már vagyonek Kobzása-ra és társadalomkívülségre kárhoztatott elemmé minősítette a politika. A történelmileg rövid, sikertelen és torzóban maradt pályafutását aztán a kommunista hatalomátvétel után „osztályidegenként” fejezte be, mint politikai akarattal megszüntethető, a társadalomfejlődésből egy tollvonással kiiktatható osztály-réteg. E közel sem épületes hatalomtechnikai eljárást – melyet egyértelműen intézményesített társadalomrombolásnak nevezhetünk – még tragikusabbá teszi az a tény, hogy – mint szó volt róla – hazánkban nem is volt európai értelemben vett polgárság. Így a nyilas idők „polgárellenessége” kimerült a zsidó és más vagyonok fosztogatásában, de a későbbi államosítások – néhány modern vállalat kivételével – sem jártak különösebb társadalmi haszonnal, hiszen zömében a korabeli fejlett világtól messze elmaradó technikai-technológiai felszereltséggel rendelkező és néhány főt foglalkoztató kisüzemekről volt szó.

Márai kitűnő megfigyelő, hiszen – a fentiekén túl is – számos olyan jelenségegyütttest és folyamatot jelez, melyek modernitás-ellenes mintázata napjainkig kimutatható a magyar politikában, politikai kultúrában. Közülük az egyik az, amit az „államosított erőszak”, az „intézményesített agresszió”, vagy a „legalizált tyúktolvajlás” problémájaként, mint hosszútávú társadalomalakító tényezőt azonosít. Erről a következő rövid definíciót adja: „Az egyéni kegyetlenség büntudatot szül. Az intézményesített kegyetlenség helyzeteket szül, melyek saját tehetetlenségi súlyuk következtében újabb kegyetlenségekre készítenek,”⁵⁰

Nos, az egymást váltó „jobb- és baloldali” rendszerek, rezsimek, csoportok és személyek az elődeik által elkövetett önkényre, jogtalanságra és „kegyetlenségre” hivatkozva követték-követik el ugyanazon vagy hasonló politikai, gazdasági, társadalmi, jogi vagy erkölcsi visszaéléseiket hazánkban. Számukra a hivatalos politika rangjára emelt agresszióval, kriminalizálással vagy korrupcióval jellemezhető időszakok történelmi tanulságai nem ezeknek a „nemzet érdekében” történő kiküszöbölése a jogállamiság irányába való határozott elmozdulással, ellenkezőleg: az, hogy ha a jogtalanságokat a „jobb- és baloldali” – egyébként „gonosztevőkét” megtagadott – politikai elődeik elkövethették a „nemzet”, valamely ideológia, előjogok stb. nevében, akkor ugyanezek ürügyén saját érdekeik mentén ők is megtehetik. Ebben a politikai kultúrában a történelemnek nincs tanulsága, vagy ha van, csupán annyi, hogy az előző

⁴⁹ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 112-113. o.

⁵⁰ Márai Sándor: *Napló 1943-1944.*, i. m., 176. o.

rendszer „gazságaira” és így tagadására kell (lehet) építeni: itt a mégoly „kegyetlen” történelmi eseményeket is csupán ürügyként használja az új politikai garnitúra saját uralma kiépítéséhez. Ha úgy tetszik, fontos politikai érdekek fűződnek a magyar történelem „jobb- és baloldali” rendszerek és rezsimek uralmi egymásutánjaként való fel fogásához, hiszen az előzetes „bűnök” utólag is igazolhatók. Továbbá nem kell semmit sem megindokolni, mert elég csupán visszautalni történelmi eseményekre, intézményekre, ideológiákra stb.; nem kell felelősséget vállalni, mert a „bűnöket” ők követték el és nem mi, az „igazi magyarok”; és nem kell építkezni, mert a „nemzeti érdeket” csak a mi rendszerünk-rezsimünk képviseli, az ország romlásának ők az okai.

A másik jelenségkör, amelyet Márai „bugris” problémaként azonosít, szintén beépült a hazai kultúrába és politikai gyakorlatba. „S amikor Hitler bevonult Bécsbe, a magyar reakciós polgári és kispolgári rétegek és a velük lelkesedő, háború utáni katonatiszti és hivatalnoki társadalom minden idegével érezte, szimatolta, hogy elérkezett a nagy zsákmány és osztozás órája.

Reményükben nem is csalatkoztak. Ha rövid időre is, a zsákmányolás és harácsolás olyan lehetőségei nyíltak meg számukra, amilyent a magyar történelem a török- és tárdúlás ideje óta nem ismert. És még valami elkezdődött ezen a napon: a minőségellenes ressentiment, a fogyatékosági érzéstől kínzott átlagember bosszújának korszaka, amely tartott anschlusson, háborún, ostromon, összeomlason, majd a „felszabadulás”-nak nevezett tragikus és torz közbizonyosság után, a vörös lobogók árnyékában, és tart, különös áttételekkel, ma is. Mint a cseréljünk-fácskát gyerekjáték alkalmával – a játékot mindig mások játsszák, de értelme ugyanaz: - aki szenvedett a társadalmi, gazdasági, szellemi versenyen belül az elől helyezettek vagy az elsőrendűek létezésének ténye miatt, most úgy érezte, elérkezett a pillanat, amikor az erőszak és hamis jelszavak segítségével kárpótolhatja magát minden vélt vagy valóságos mellőztetés, elmulasztott érvényesülési lehetőség sérelmeiért. Ez az erőszakos elégtétel sokak számára éppen olyan fontos volt, mint az anyagi zsákmány. Mindenki, aki nem volt elég erős, tehetséges, szorgalmas és jellemes, hogy megtalálja az életben azt a kárpótlást és elégtételt, amelyre vágyott, de amelyre tudása, képességei és egyénisége nem jogosították fel, úgy érezte, itt a pillanat, amikor elfoglalhat egy állást, társadalmi helyzetet, hivatalt, melyre különben soha nem lett volna jogcíme: a „mellőzöttség” jogán a bugris úgy érezte, jogcíme van a kárpótláshoz és érvényesüléshez. De az élet versenyében minden előjog ellenérzést kelt. Úgy tetszik, az embernek az élet irtózatos perében nincs joga máshoz, csak igazságosságához; s ezt a jogot is milyen szűken mérik! ...

Elsőbben az történt: a bugris, egy idegen hatalom védelme alatt és akaratából úgy érezte, végre joga van a „mellőztetés” után a „kárpótláshoz”. Mi volt ez a „kárpótlás”? A pallér, aki nem volt elég tehetséges és szorgalmas, úgy vélte, itt a pillanat, amikor versenytárgyalás feltételeinek megkerülésével elkaparinthat egy zsíros repülőpálya építkezést, az orvos, akinek nem voltak betegei, mert nem bíztak tudásában és diagnózisában, egyszeriben módot látott reá, hogy kinevezzék főorvosnak egy

közkórházban, az ügyvéd, aki tyúkperekkel bíbelődött eddig, a „számarányos zsidótörvény” jóvoltából elérkezettnek látta az időt, hogy besétáljon valamelyik nagybank vagy iparvállalat jogtanácsosi irodájába. A rossz író, a közepes vagy tehetségtelen ripacs úgy vélte, itt a pillanat, amikor végre ő is kizsarolhatja, származása előjogán, a sikert és a tapsokat. S amikor az esztelen és megalázó faji törvények végül a nemi életet is származási okmányok engedélyének szügyencölöpéhez pellengérezték, a csalódott szerelmes úgy érezte, ütött a pásztoróra, amelyet a fajvédelmi törvények jóvoltából eltölthet azzal a személlyel, aki eddig másnak, zsidónak adta érzelmeit. A groteszk, a lehetetlen is megvalósult e pillanatban. A városligeti cirkuszban egy zsidó származású törpe bohócot ezzel az indoklással tiltottak el szomorú-komikus mestersége gyakorlásától: „Zsidó nem lehet törpe.” Az ámokfutó társadalom szemét valamilyen sárga köd borította el. Amikor néhány évvel később a kommunisták ugyanilyen igazságtalan, jogtalan igénnyel foglaltak el állást, szerepkört, tisztséget: a jobboldali társadalom úgy érezte, a kommunisták jogfosztása igazolja az ő múltbeli bűneit. Ez a gonosz és tragikus tévedés talán a legmélyebb erkölcsi bukás, amelyben a magyar kispolgári és polgári társadalom ez évtized során elmerült.”⁵¹

Bár Márai a náci Németország által hatalomba juttatott németbarát csoportok és nyilasok általi zsákmányolás kapcsán írja le a „bugris-jelenség” hivatalos politikai rangra emelkedését Magyarországon, ténylegesen ennél jóval összetettebb kérdéskör húzódik meg a háttérben, amit szerzőnk is jelez, amikor egyúttal szóba hozza a „minőségellenes” működésmódot. Ugyanis eleve „minőségellenes”, ha egy politikai garnitúra az addig fennálló félféudális társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok-állapotok megóvására, változatlan módon történő újratermelésére rendezkedik be, miközben a fejlett országok mozgásirányát a modernizáció folyamatai kondicionálják, és a sajátját is ezek feszegetik. Önmagában „minőségellenes”, ha a politika a két kudarcos forradalom után a polgárosulás progresszív képviselőit az ország elhagyására vagy hallgatásra kényszeríti, B-listázza, a kritizálókat bíróság elé állítja, egzisztenciálisan fenyegeti és társadalmilag ellehetetleníti. E zárságra szerveződő berendezkedés további jellemzője, hogy hivatalból korlátozza a társadalmi helyzet megváltoztatásának az esélyeit, vagyis az iskolai, a területi, a politikai, a társadalmi stb. mobilitás szűk keretek közé szorításával fontos ösztönző, motiváló és dinamizáló „emberi” tényezőktől fosztja meg társadalmát. Itt az egyén pályafutását, hivatali előrehajlását, szakmai érvényesülését, presztízsét vagy társadalmi elismertségét sokkal inkább valamilyen jogcímen megszerzett-osztogatott előjogok, családi-rokonsági kötelékek, a rendszer és a hivatalos ideológia iránti hangos elkötelezettség, szolgálalkúság stb. határozza meg, mint kvalitásai, felkészültsége vagy teljesítménye. Egy zárt és a külföld irányába is zárkózó társadalom gazdaságát sem jellemezheti nyitottság, versenyszellem és teljesítményelv, következésképpen e

⁵¹ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 53-55. o.

szférát sem a szakszerűség, az innováció vagy a versenyképesség mozgatja-uralja, hanem a politikai, rokoni, baráti, haveri stb. kötelékek, ahogy azt Leopold a „színelvt kapítálistm” a „politikai vállalkozások” kapcsán már a századelőn jelezte. A frissen megkaparintott politikai hatalomnak a zsákmány-elvt szerinti helyfoglalásaképzítése szintén kontraszelektív – ahogy arra Márai a negyvenes években felfigyelt – hiszen itt a politikai megbízhatóság, ideológiai elkötelezettség köré szerveződik a kiválasztás. Továbbá e mechanizmus révén a társadalom minden szféráját igyekeznek ellenőrzése alá vonni az új uralmi csoport, egyszersmind kielégítve az érdekből, netán meggyőződésből mellé szegődő újságírók, tudósok, színészek, költők, házmeszterek, orvosok, tanárok, muzsikusok, vállalkozók stb. hatalom- és karriervágyát, és persze anyagi igényeit.

A „bugris-jelenség” mindenütt kimutatható: ahol a politika nem engedi a társadalom adott szakterületeit vagy alrendszerait (pl.: oktatás) saját igényeik, szükségleteik és törvényszerűségeik szerint működni-változni-fejlődni; ahol az egyébként természetes társadalmi sokszínűséget hivatalos egyenruhába kényszerítik; ahol a szakemberek helyére pártkatonákat állítanak; ahol politikai-ideológiai megfontolások felülírják a szakmai szempontokat; ahol nem a teljesítmény és a minőség számít, hanem a pártelkötelezettség, a rokoni-baráti-haveri kapcsolatok, vagy ahol a politikai és/vagy személyes megbízhatóság fontosabb, mint a szakmai felkészültség és a kvalitások. A „bugris-jelenségnek” a modernizációval ellentétes gondolkozás-, kiválasztás- és működésmódja eléggé nyilvánvaló, hiszen nem csupán a politikai szférában érhető tetten minőség- és teljesítményellenes hatásai és kontraszelektív következményei, hanem a gazdaságban is, illetve a társadalom egészében.

A vázoltak ismeretében röviden érintenünk szükséges a korabeli bürokrácia állapotát, amelynek a kiegyezés időszakától való szerveződését Bibó az alábbiakban foglalja össze.

„Röviden: a magyar igazgatás nagyobb részét a maga eredeti társadalmi feltételeiből kinőtt, de annak uralmi beidegzéseit tovább őrző igazgatási apparátusnak a saját hatalmi helyzetének a fenntartására irányuló erőfeszítése jellemzi. A magyar közigazgatásnak ez az alapjellege hatott ki sok tekintetben az eredetileg gyakorlati, életszerűbb és demokratikusabb városi, műszaki és községi igazgatási szervezetekre is.

Tovább súlyosbodott ez a helyzet az első világháború után, amikor a magyar igazgatásban „középosztály” névt alatt egyesült úri és értelmiségi elemek a proletárforradalom visszahatásaként immár tudatos társadalmi önvédelemre rendezkedtek be. Ugyanakkor azt is felfedezték, hogy a laissez faire liberalizmus háttérbe szorítása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevésbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, tovább növelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségeit tudatosan összekapcsolták a „középosztály” konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével.

A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél, csak éppen kevésbé volt ennek tudatában, és nem tudott élni ezzel a hatalommal. Mert a hivatal hatalma kis hatókörű közép- és kiségzisztenciák sokasága között oszlott meg, amelyek az absztrakt Hatalom szolgálatában és tiszteletében élvén, nem kutatták különösebben, hogy ez a hatalom miből tevődik össze.

Ebben a helyzetben véglegesültek a magyar közigazgatás beteg, zsákutcába szorult voltának a jellemző tünetei, melyeket a következőkben foglalhatunk össze: a kulcspozíciók eldugulása, a hatáskörök harácsolása, a tisztviselők személyes függőségének az elmélyítése, a személyes ügyek központosítása, az ügyintézés végletes előnkényesítése és végül a központi hatalomnak saját onnipotenciájába való belefulladása. Ezeknek a vonásoknak a beható elemzése útján fedezhetjük fel a magyar közigazgatás problémájának részeleleit, és találhatjuk meg végső megoldását.”⁵²

A kortárs, és egyébként a témában szakértő Bibó leírásához-jellemzéséhez aligha lehet valami újat hozzátenni a Horthy-időszak bürokráciájának tevékenységét, szellemiségét illetően: a kormánypolitika szolgálatát – a saját érdekei szem előtt tartásával – hivatali kötelességének tartó bürokrácia működésében nyilvánvalóan felesleges bárminemű szakszerűséget, racionalitást, hatékonyságot vagy szakmai elhivatottságot-teljesítményt keresni. Ez egy, a fennálló politikai berendezkedést szolgáló módon kiszolgáló, klientúraként szerveződő, de saját zsebre is játszó, a társadalomtól élesen elkülönülő, önmagát az uralmi helyzetben lévőkhöz soroló hierarchizált rétegek együttese volt. Mivel a világválság egyfelől kiélezte a társadalmi problémákat, köztük e rétegeket is, másfelől Hitler hatalom-átvételével az európai revízió is erőre kapott, e „középosztály” új tájékozódási pontokat keresett, hiszen – átlátva a Bethlen nevével jelzett nemesi elit és Horthy hatalmi térvesztését; alternatív jobboldali csoportok-személyek előretörését; a többes hatalom valóságában saját helyzete ingatagságát – új protektor után kellett néznie, ha a jelenlegi ténylegesen elveszti a hatalmát. E társadalmi funkcióit, képzettségét, szellemiségét, mintaadó szerepét, a nemzethez való viszonyát stb. tekintve kétségtelenül fontos, de a szolgai szerepében bármely hatalom által „lecserélhető” „középosztály” viselkedésének politikai kiszámíthatóságát a szintén kortárs Szabó Zoltán szociográfiájában meglehetősen kétségesnek ítélte, amikor ezt írta: „... szolgálni a jelenlegi urat, de egyben szolgálni azt is, aki jövőbeni ura lehet”.⁵³ A fentiek egyértelműen utalnak a „bugrisjelenség” hatásmechanizmusaira: ha egy ország bürokráciája személyi, politikai és egzisztenciális függőség elve szerint szerveződik-szelektálódik, akkor bármely hatalmi vákuum, rendszer- és rezsinváltás vagy külső függőség időszakában nem azt

⁵² Bibó István: A magyar közigazgatásról (1947). In: *Válogatott tanulmányok, 1945-1949*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986., 483-484. o.

⁵³ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, Szociológiai füzetek 10., 263. o.

latolgatja, hogy a „nemzet érdekében” mit kell tennie, „... hanem, hogy kihez kell alkalmazkodnia”.⁵⁴

Márai ezt még szemléletesebben írja le: „Kis nyomorultak: hogy sietnek „résztvenni”, nem elmaradni, nem veszélyeztetni az „állást”, a „fix”-et! Az emberek nem is olyan aljasok, mint amilyen nyomorultak.”⁵⁵

Mint szó volt róla, a vázolt időszak előítéletes, eleve önvédelemre beálló, gyűlölködő-megbélyező politikai-ideológiai propagandájában számos közismert fogalom (pl.: társadalmi fejlődés, tradíció, liberalizmus, demokrácia, forradalom, szabadság, haladás, nép, munkás, polgár) elvesztette eredeti jelentését, kiüresedett, átértelmeződött, kizárólag negatív tartalommal telítődött, hívó szó lett gyűlöletre és kiközösítésre, vagy egyszerűen szitokszóvá vált. Ennek dezorientáló és társadalomromboló hatásaira Bibó számos tanulmányában kénytelen kitérni, részben eloszlatandó az adott fogalom használatával kapcsolatos félelmeket és félreértéseket, részben bemutatva ezeknek a modern nyugat-európai fejlődésben betöltött szerepét. A Nemzeti Parasztpárttal összefüggésben írott tanulmányában kitér például a polgárosodás, a forradalmiság, a tradíció, haladás tartalmi problémáira.

„A tulajdonnak e formái között, a családi ház és a kézipáros-műhely mellett az egyik legfontosabb éppen a mezőgazdasági kisbirtok. A polgárosodás programjának ezek az aktuális tartalmai azonban csupán megnyilvánulási formái egy mélyebb tartalomnak, mely végsőleg az egyetemes európai társadalomfejlődés történeti folyamatából következik, és a gazdasági, kulturális és politikai síkon egyaránt tudatos, önálló, szabadságával élni tudó, kiszolgáltatottságot nem tűrő s emberek, osztályok vagy uralmak pusztá eszközévé le nem süllyeszthető ember ideáljának az elfogadását jelenti. [...] Szükséges azonban, hogy a történeti és termelési formához kötött burzsoá és a jogi fogalomként szárazodó állampolgár között elevenen tartsuk a polgárosodásnak a szabad emberré válást jelentő teljes értelmét. Igaz ugyan, hogy ez az emberideál a polgári társadalmakban alakult ki, azonban csakis a politikai forradalom tüzen keresztülment polgári társadalmakban. [...]

A radikalizmus éles szembenállást jelent a múltat mindenáron megőrizni akaró irányzatokkal. A parasztpárt nagyon világosan tisztában van azzal, hogy politikai és társadalmi fejlődés terén a magyar múlt olyan tévutak sorozata, hogy nálunk a múltra volt közkeletű hivatkozások csaknem mindig meg vannak terhelve kártékony hátsó gondolatokkal, önző érdekekkel vagy megzavart értékszempontokkal. Különös bizalmatlanságra ad okot az, hogy ma nálunk a múltra való hivatkozás csaknem mindig bizonyos jelszavak tiszteletében, frázisok ismétlésében vagy eszmei formulák proklamálásában áll, melyek mögött nem áll ott vagy legalábbis széles területen megrontatott a társadalomnak a szóban lévő eszmével való valóságos átjártsága s a

⁵⁴ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, Szociológiai füzetek 10., 263. o.

⁵⁵ Márai Sándor: *Napló 1943-1944*, i. m., 158. o.

társadalom egészének a mélyen beidegzett valóságos gyakorlata, ami minden igazi tradíció lényege.

Nem jelenti tehát ez a radikalizmus azt, hogy a parasztpárt ne volna tisztában a tradíció jelentőségével. Különösen érzi és mindenekfelett magáénak tudja a szabadság eszme magyar tradícióját. Minthogy azonban erre leginkább áll az, hogy eleven társadalmi gyakorlat nélkül, merő jelszószerűségében semmit sem ér, a parasztpárt döntő fontosságú feladatnak érzi a társadalom elemi, önkormányzati, helyi érdek-képviselői, szövetkezeti egységeiben a spontán szerveződés, közös munka és demokratikus ügyintézés szabadsággal teljes gyakorlatának a kiegészítését. [...]

A forradalmiság 19. századi lendülete a legújabb időkben némi törést szenvedett. A 19. század első felében uralkodott romantikus forradalmiság ellenhatásként már a kommunizmus is nagyon erősen kiemelte forradalmiságának tudományos, rendszeres és keményen célratörő elemeit, s amennyit nyert ily módon tudatosságban és gyakorlatiasságban, annyit veszített is félelmek felkeltésével. A forradalmiság eszmeköre azonban az igazi nagy törést a fasizmussal kapta, amely kisajátította a forradalmiság lendületét, eljárás módjait és a tömegekkel való kapcsolatát, azonban ugyanakkor megszakította a forradalmiság ügyének és a haladás ügyének eddig magától értetődő kapcsolatát, s úgy vélte, hogy a forradalmiság erejét megfelelő propagandával bármely tetszés szerinti politikai rendszer érdekében mozgósítani lehet.

Ez a felfogás éppen úgy, mint a propaganda mindenhatóságába vetett hit, végsőleg hamis, s hamis volt az a forradalmiság is, amely ilyen feltevésekből megszületett. Mindez azonban alkalmas volt arra, hogy a forradalmiság gondolatát és gyakorlatát a gonosz és tudatos politikai szervezés fegyvertárának, egyik cinikusan felhasználható eszközének tüntesse fel, és ennek megfelelően mindenféle forradalmisággal szemben az eddiginél nagyobb ellenérzést és rémületet keltsen fel.

Döntően fontos, hogy a forradalmiságot ettől a hitelvesztéstől megtisztítsuk, jelentőségét, igazi tartalmát és határait világosan megállapítsuk. Különösen szüksége van erre a parasztpártnak, több okból is. Először azért, mert a parasztpárt egyik fontos szellemi erőforrása a magyar forradalmiság, mindenekelőtt a nagy paraszt- és magyar forradalmak tiszta hagyományainak az ébren tartása. Ez pedig, ha valóságos ébrentartást akarunk, nem merülhet ki egy olyan történelmi szoborrá merevítésben, amely – az ellenforradalomból jól ismert eljárásmóddal – a múlt forradalmait dicsoúti, de időszerűségüket és tanulságukat minden lehető módon tagadni igyekszik. Másodszer azért fontos a parasztpárt számára a maga forradalmiságának tisztázása és megerősítése, mert ma nagyon előtérben van a demokráciának egy merőben formatisztelő felfogása, ez pedig semminek a számára nem olyan veszedelmes, mint éppen a parasztpárttól képviselt ügy, a parasztság teljes felszabadulása számára. [...]

A forradalmiság mindenekelőtt annak a felismerését jelenti, hogy minden olyan társadalomban, amely hódítók uralma és hódítottak alávetődése útján jött létre – s az északiak kivételével ilyenek az európai társadalmak mind –, a demokráciának, a nép

uralmának előfeltétele az, hogy az alávetettek megszabaduljanak a felettük kialakult hatalmi és uralmi szerkezetek társadalmi, és ami talán még ennél is fontosabb, lélektani nyomása alól. Meg kell tapasztalniuk, hogy az úr és szolga viszonya nem szükségszerű és nem megdönthetetlen, hogy a hódítók uralma és egyáltalán minden társadalmi tekintély nem természetfeletti erőkön, hanem az alávetettek alávétődésén, beleegyezésén nyugszik. Fel kell ismerniök tehát, egyedül rajtuk áll, hogy passzív alávétődés helyett aktív közösségi közreműködésen alapuló tekintélyeket emeljének maguk fölé. Ez a felszabadulás sehol sem történt simán és békességesen, s a felszabaduláshoz mindenütt szükséges volt, hogy a nép valósággal és láthatóan megtapasztalja a királyok és királyi szolgák hatalmának a lealázását. A nyugati demokráciák bölcsőjénél mind forradalmak állanak, s azok nem voltak sem vértelenek, sem erőszakatlanok.”⁵⁶

Mint látható, Bibó egyfelől alapos társadalomtudományi tevékenységet végez, amikor az olyan politikai célból lejárátott, meghamisított és félelemkeltésre használt fogalmakat, mint a polgár, polgárosodás, radikalizmus, szabadság, forradalom, forradalmiság vagy demokrácia megkísérel úgy tisztázni, hogy eredeti tartalmukat felidézve egyben történelmi-kulturális-politikai jelentésváltozásaikra is utal. Másfelől a második világháborút közvetlen követő európai és hazai hatalmi vákuumban politikai megalapozó munkát is végez – és nem csupán a Parasztpárt számára – amikor a magyar történelem tévútjairól beszél, vagy arról, hogy a politikát hazánkban kizárólag uralmi mechanizmusként – úr-szolga viszonyként – működtették, elhitetve a lakosság jó részével, hogy ez így van jól, mert a hatalom „természetfeletti erőkön” nyugszik. Szól korának politikai manipulációról: arról, ahogy a fasiszmus a forradalmiságot uralmának hatalomtechnikai eszközévé silányította, elválasztva egymástól a forradalom és a haladás ügyét, továbbá másutt arról, hogy tévednek, „... akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén; de nem eshetnek azoknak a jó demokratáknak a tévedésébe sem, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói uralmon vannak.”⁵⁷ Vagyis egyértelművé teszi, hogy ezek a fogalmak csupán szép szavak, politikai beszédek üres kellékei, mert a demokrácia, a szabadság stb. tartalmai az emberek napi társadalmi tevékenységében kelnek életre, melyek gyakorlására a magyar népnek azideig nem volt alkalma-lehetősége.

Ebben az összefüggésben talán nem érdektelen feltennünk azt a kérdést, hogy mi az a plusz „magyar”, amit a Horthy-időszak berendezkedése adhatott a visszacsatolt területek lakosságának politikai intézményekben és kultúrában, társadalmi haladásban-viszonyokban, de akár a hazafiságban. Márai, aki kassai születésűként

⁵⁶ Bibó István: A Nemzeti Parasztpárttól (1947), In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949.*, i. m., 429-438. o.

⁵⁷ Bibó István: A Márciusi Front tíz esztendeje (1947), In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949.*, i. m., 465. o.

régi ismerősein, barátain keresztül tájékozódhatott a Felvidék visszacsatolását követő hétköznapi valóságáról, meglehetősen keserűen, de kendőzetlenül ír a „rég Magyarországot” húsz év utáni helyfoglalására. „Mi, a trianoni Magyarország képviselői, akik most viszontláttuk ezt a földet, megdöbbenve eszmélhettünk rá, hogy a Dunamedencében a mi hazai életformáink, társadalmi berendezkedésünk, világnézetünk felett elhaladt az idő. Nem a régi Magyarországot hoztuk, hanem egy kísértetszerű, eltorzult változatát annak, amire a felvidéki őslakosok emlékeztek. [...]

Ezen a napon nemcsak az elszakított országrész tért haza Magyarországra, hanem visszatért a „méltóságos úr” a Felvidékre, visszatértek a kísértetek, a magyar félmúlt megdöbbenő, elevenen maradt árnyai, a műveletlen és orrhangon tárgyaló, pecsétgyűrűs bíró, adóhivatalnok, városi skribler, aki silány fizetését azzal pótolja, hogy a rácson át az úriember leereszkedő vagy elutasító hanglejtésével beszél a „felekkel”. Visszatért a szigorúan úr-cseléd társadalomra tagolt Magyarország ellen-szenves hangja, a hajbókolós köszönetés divatja, a „kérlek alássan” és az „alázatos tisztelettel” udvariaskodó magyar társadalmi divat, ... [...]

A közigazgatási és katonai rendszer, melyet hoztunk, úgy rendezkedett be ezen a területen – rögtön az első óráitól –, mintha nem is haza, egy magas műveltségű, urbánus, a demokrácia alapfogalmaival már megismerkedett magyar közösség életébe térne meg, hanem valamilyen gyarmati területre, ahol korbáccsal, pálinkával és kereszttel kell a bennszülötteket móresre tanítani. [...]

„... hangosan gyanakodott, és ezt a gyanakvást hivatalos, katonai ténykedés közben is kimutatta, hogy az a magyarság, amely ismerte az utódállamokban a demokráciát, megbízhatatlan az úri, a „keresztény, nemzeti” Magyarország szempontjából. [...]

Morogva, gyanakodva ültek be a hivatalokba az „anyások” – a felvidéki őslakosok, keserű humorral, így nevezték el az anyaországból küldött közigazgatási és katonai hivatalnokokat –, s egy türelmetlen, tájékozatlan, mindenképpen idejétmúlt hazafiaskodás jelszavaival nekikezdték a „rendcsinálásnak”.⁵⁸

Nos, a középkori polgári hagyományokkal is rendelkező kassai polgárság a Magyarországhoz történt visszacsatolást a politikai-társadalmi-kulturális modernizáció szempontjából inkább történelmi visszalépésként élte meg, mint bárminemű haladésként. Ugyanis az őslakosok emlékeiben a Monarchia-beli századforduló dinamikus fejlődő, polgárosodó, demokratizálódó, liberális stb. Magyarország képe élt, és amit húsz évvel később viszontkapott, az ennek „... egy kísértetszerű, eltorzult változata” volt, a maga „úr-cseléd” tagoltságával, a „méltóságos úr”-ával és a hivatalos úri „keresztény, nemzeti” ideológiájával. Az anyaországhoz való visszatérés korabeli indulatgazdag, megható ünnepi eseményei a hivatalos politika és az őt követő „anyások” tevékenységében „rendcsinálást”, ha úgy tetszik, a „bugris” helyfoglalását jelentette, ahol a mindenkori uralmi csoport írta elő – mert a nemesi csoportot a

⁵⁸ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 90-93. o.

nyilas náci barát csoport követte –, hogy számára mi a „hazafiság”, a „magyarság”, és ki a „hazafi”, és ki a „magyar”, és persze, mi a „nemzeti érdek”.

„Húsz év után először tértem ez este szülővárosomban nyugovóra. Otthonom már nem volt ebben a városban, s ezért a régi szállodában nyitattam szobát. Amikor éjfél felé a szálloda előcsarnokába léptem, nagy botrány fogadott: részeg, fiatal tisztet karjánál fogtak idősebb, józan vagy kevésbé italos tiszték, és csitították, mert a részeg fiatal tiszt mámoros, hazafias indulatában meg akarta pofozni a szálloda öreg portását, aki – az italos hadfi szerint – „megsértette őt”, „nem köszönt tisztességgel”, „szemtelenül válaszolgatott” stb. „Majd megtanítlak én téged demokráciára!” – üvöltözte, boros csuklások közepette, a fiatal katonatiszt. Idősebb társai elhurcolták. A portás, akit még gyermekkoromból ismertem, a felvidéki magyar családoknak ez az öreg ismerőse, aki a cseh időkben végig a régi szálloda portásfülkéjében, posztján maradt, bizonyosan nem volt tiszteletlen új vendégéhez, a fiatal magyar tiszthez, de valószínű, hogy nem köszönt „alázatos tisztelettel”, mert a cseh időkben megszokta, hogy az egyszerű „jó estét” is megteszi vendégeinél a kívánt hatást. Ez a „majd megtanítlak a demokráciára!”, melyet az ünnepi estén a hazatért városban elrikkantott egy részeg fiatal tiszt, alaphang volt: a visszacsatolt területekre akkor és később kivezényelt „anyások”, hazulról küldött közigazgatási és katonai egyéniségek legtöbbször lelkében visszhangzott ez a pedagógiai fenyegetés. Ennek a félelmes-utálatos csatakiáltásnak visszhangjával a fülemben és lelkemben mentem fel a szállodaszobába, hogy húsz év után először álmra hajtsam a fejem szülővárosomban. Riadozva aludtam, és kínos, szorongásos álmaim voltak. Amikor a hajnal megvirradt, nemcsak az éjszaka, hanem húsz elmúlt esztendő álmaiból is felébredtem. Hogyan is mondta Churchill: „A tények többet érnek, mint az álmok.” Egy álommal szegényebbek lettünk, szembe kellett nézni a tényekkel.”⁵⁹

*

A II. világháború befejeztével – hasonlóan az elsőhöz – úgy zárul le egy történelmi korszak hazánkban, hogy nincs folytatása, pontosabban folytathatósága. Először is azért, mert olyan célokra szerveződött a két világháború közti rendszer, amelyekkel vagy a győztes hatalmak vagy a magyar társadalom többsége – netán mindkettő – nem értett egyet. Ezt Márai röviden így foglalja össze: „Mi történt itt huszonöt éven át? Egy érdekszövetkezet, a feudális nagybirtok védelmében, Trianon ürügye alatt prolongált huszonöt éven át egy rendszert, mely finom és kevésbé finom terrorral elnyomott, elszikkasztott mindent, ami minőségi törekvés volt. Mindenki zsidó volt, vagy zsidógyanús, vagy zsidófeleséges, vagy dekadens angol- és franciabarát, szabadkőműves és kommunista, akit joggal lehetett gyanítani, hogy minőséget akar. Az érdekszövetkezet nem akart minőséget; Kolozsvárról és Kassáról kiabáltak, hogy itthon ne változzon

⁵⁹ Márai Sándor: *Hallgattam akartam*, i. m., 97-98. o.

semmi, s nem mondhatta el senki, hogy Kolozsvárt és Kassát csak úgy lehet visszaszerezni, ha itthon olyan minőségi Magyarországot építünk fel, melynek vonzereje van a környező államok népeire és az elszakított magyarságra is.”⁶⁰

A történeti határok Magyarország javára történő visszaállításának törekvéseivel egyetlen nagyhatalom sem értett egyet – sőt a trianoni határok némi módosításának reménye is inkább a hitegetés-vágyakozás kategóriájába sorolható, mint a realitásokéba – így a szövetségesek határozottan meg akartak szabadulni attól a magyar politikai garnitúrától, amely uralmi rendszerét alapvetően erre a revíziós propagandára építette. És ugyanettől az „érdekszövetségtől” akart egyértelműen megszabadulni a magyar társadalom többsége is, amely a földkérdés megoldását az ország egyik legalapvetőbb problémájának tekintette, és ennek részeként a feudális nagybirtokrendszer olyan típusú megváltoztatását, amely nagyságrendekkel több nincstelen magyar család számára biztosított volna valamiféle megélhetést. Tekintettel arra, hogy mindezek egyben a társadalom polgári típusú átalakítását-átalakulását is feltételezték – a földbirtokviszonyok gyökeres politikai újrendezése, az „úr-cseléd” viszony, a földforgalom „szabaddá” tétele stb. – a nagyhatalmak és a hazai népesség zöme egyetértésre jutott a társadalom ilyen irányú változtatásának szükségességében is.

Másodszor azért sem volt folytatható a két háború közti berendezkedés, mert ennek nem volt egyetlen olyan elitcsoportja sem – politikai, katonai, igazgatási, rendészeti, értelmiségi stb. – amely a háború forгатagában és a német megszállás idején képes és hajlandó lett volna a szuverén Magyarország érdekeiért kiállni. Következésképpen mind a lakosság, mind a Szövetségesek meglehetősen bizalmatlanok voltak irányukban. Sőt, mivel közülük nem kevesen hatalmaskodtak, visszaéléseket, bűncselekményeket, esetenként háborús bűnöket követtek el, inkább elszámoltatásra-felőlősségvonásra számíthattak, semmint arra, hogy pozícióikban a következő kormányok-rendszerek számítanak rájuk. Aztán azért sem volt folytatható, mert a győztes nagyhatalmak új elvek és új érdekek-hatalmi viszonyok mentén próbálták rendezni Európa térképét, melyek egymással sem harmonizáltak. Ugyanis a győztesek közt ült a kapitalista országokkal kinyilvánítottan is rivalizáló szocialista Szovjetunió, amely a két háború közti időszakban meglehetősen elszigetelten élte mindennapjait, azonban a kapitalista szövetségesei oldalán elért hadi sikerei okán nem csupán Berlinig jutott, de az attól keletre eső balti, közép-kelet-európai és balkáni területeken is katonái állomásoztak. E katonai realitásoktól ugyan nem teljesen függetlenül folytak a párizsi béketárgyalások, melynek sikerében a Szovjetunió is érdekelt volt, hiszen az egyes országok által aláírt békeszerződések a győztesek ellenjegyzésével nemzetközileg kötelezővé és jogilag támadhatatlanná váltak, függetlenül attól, hogy az adott ország később mely befolyási övezetbe került. Így aztán egyetlen kelet-európai

⁶⁰ Márai Sándor: *Napló 1943-1944.*, i. m., 195-196. o.

ország sem mondhatta, hogy a Szovjetunió egyoldalúan kényszerítette rá a békeszerződést, legfeljebb azt, hogy a nyugatiak cserbenhagyták őt.

És az Anschluss után megerősödő többes hatalom, illetve a háború végétől kialakuló hatalmi vákuum okán sem volt folytatható a két háború közti rendszer. Egyes személyek, csoportok, mozgalmak és pártok már a háború alatti határozott kiállással a hatalmi mező szereplőjévé váltak – kvázi alternatívát kínálva a fennálló berendezkedéshez képest – míg mások csak akkor jelezték igényüket politikai megmérettetésre, amikor a háború már elsodorta az előző uralmi garnitúrát. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a győztes hatalmak előírták a velük ellenséges politikai erők feloszlatását, tiltását és üldözését – ide értve a politikához, pártokhoz áttételesen kapcsolódó ifjúsági és más szerveződéseket-mozgalmakat is – továbbá határozottan igényelték a velük együttműködni hajlandó új politikai szereplők megjelenését: így sokakban olyan érzetek alakultak ki, mintha a politika „tisztá lappal” indulhatna a történelem sodrásában, illetve mintha az ország „jobbá tétele” csak az emberi szándékokon múlna, azt csupán „akarni kell”.

Pedig az örökség súlyos volt: az ország nyolc hónapon át hadszínterré vált, és a német és a nyilas kiszállítások, illetve a szovjet és a román csapatok rekvirálásai következtében a nemzeti vagyon mintegy 40%-a ment veszendőbe. „A gyáripari be rendezések 54%-a, a sínhálózatnak 40%-a, a mozdonyoknak több mint kétharmada, a marha-, ló-, sertés- és juhállománynak 44–80%-a pusztult, illetve veszett el. Az emberéletben elszenvedett veszteségek ennél is megrendítőbbek voltak. A 21 milliós lakosságból az első világháborúban odaveszett 530 ezer fő, azaz 2,5%. A második világháborúban a 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer pusztult el.”⁶¹ Emellett jóvátétel fizetésére kötelezték az országot; a német tartozásokat a szovjeteknek kellett kifizetni; a magyarországi német vagyon is szovjet érdekeltségbe került, továbbá a szovjet csapatok ellátásáról is az országnak kellett gondoskodnia: mindezek együttes összege megközelítette az 500 millió dollárt. Már a vázoltak is jelentős terhet jelentettek a lepusztult ország számára, melyeket tetézték a helyreállítási szükségletek (pl.: hidak, utak, épületek), a halaszthatatlan beruházások, az éveken át tartó rossz mezőgazdasági terméseredmények, a pénzügyi nehézségek, a társadalmi-politikai bizonytalanság, a külföldi segélyekből való kimaradás, és végül a szovjet minta szerinti szocialista rendszerre való áttérés, amely kezdettől a szovjet nagyhatalmi érdekeknek megfelelően a háborús készülődés jegyében szervezte-működtette gazdaságát és társadalmát.

Hangsúlyoznánk azonban, hogy az örökség más vonatkozásai sem voltak kevésbé súlyosak. Bár a szegénység és az alultápláltság már a háborút megelőzően is tömegeket érintett, azonban a háborús kiszállítások, a kényszergazdálkodás és a pusztítás időszakában szinte a lakosság egészére kiterjedtek az ellátási nehézségek,

⁶¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 268. o.

amit a hatóságok fejadag- és jegyrendszer bevezetésével gondoltak orvosolni, természetesen kevés sikerrel. A beszolgáltatási kényszer vagy a rekvirálások szintén ismert hivatalos intézmények voltak a háború alatt, melyek a jegyrendszerrel együtt különféle okok folytán – rossz terméseredmények, jótételti szállítások, az itt állomásozó csapatok ellátásának kényszere, majd a téészesítés stb. – a háborút követően jőszerivel egészen az 1950-es évek közepéig fennmaradtak. Röviden: hazánkban a lakosság megélhetési és ellátási körülményeit mintegy másfél évtizeden át a háborús időszakra jellemző állapotok és intézmények uralták, melynek indokoltságáról a politikusokon túl senki sem volt meggyőződve, így az jelentősen megterhelte a népesség közérzetét, teljesítő- és tűróképességét.

Az örökség politikai vonatkozásai hasonlóképpen rásütötték bélyegüket a háborút követő időszakra. Mint arra Bibó, Márai vagy Szekfű megjegyzései utalnak, a politikai szféra élesen elkülönült a társadalomtól és a gazdaságtól, és nem a kor kihívásaival és saját fejlettségével-fejlődési lehetőségeivel adekvát célokat követett a különféle osztályok-rétegek érdekét-törekvéseit képviselni hivatott pártok közvetítésével, hanem bizonyos nemesi-úri elitcsoportok különös politikai akarátát jelenítette meg. E berendezkedésben a „nemzet” még mindig az „úri osztály” volt, így a „nemzeti érdeket” is kizárólag ő fogalmazhatta meg és képviselhette, hiszen olyan politikai szisztémát működtetett, ahol csak a kormánypárt győzhetett, ahol a baloldal tiltott volt, illetve csupán „bűnös” statisztaként lehetett jelen, és ahol a forradalom is csak jobbról jöhetett. Továbbá, ahol a társadalom alapvetően identitás nélküli alattvalókból állt, mert az eltérő osztályok-rétegek önszerveződését-érdekmegjelenítését korlátozták-tiltották, és a politikai elit „bölcshelátásán” múlt érdekeik figyelembe vétele-beszámítása, alkalmasint, ha az állam által engedélyezett-felügyelt „szakmai szervezeteik” ennek hangot adhattak a politikusok előzetes egyetértésével. Láthatóan a rendszerben már Trianont követően olyan hatalomtechnikai eljárásokat vezettek be és működtettek – pl.: politikai megbízhatóság, elszámoltatás, tisztogatások, B-listázás, meghurcoltatás, a pártok (ez esetben baloldali) és szerveződések törvényben megfogalmazott tiltása, a szakszervezetek állami vezénylese, ellenőrzése – melyeket előbb a németbarát és nyilas csoportok, majd a háború után a „demokratikus” erők, aztán a kommunisták használtak-„fejlesztettek” politikai nyomulásaik során és hatalmuk kiépítésénél. Nyilvánvalóan tartalmi, ideológiai szempontból, az ország javát-érdekeit, a politikusok felkészültségét, tisztességét és céljait stb. tekintve számottevő különbségek voltak eme hatalomtechnikai eszköztár megokolását-bevetését illetően, azonban az sem vitatható, hogy a népesség egésze, különösképpen a hagyományos elképzeléseket, értékeket, habitusokat hordozó falusias-agrárius lakosság képtelen volt követni a gyorsan és szélsőségekben mozgó politikai ideológiai hullámverést, amely állandó bizonytalanságot és félelmet keltett. Méghozzá évtizedeken át, hiszen a társadalom és a gazdaság mesterséges, vagyis kimondottan politikai-ideológiai indíttatású „megőrzésére” avagy éppen „megváltoztatására” irányuló törekvések már jóval a szovjet szocialista modell

bevezetése előtt jelen voltak hazánkban – gondoljunk a nagybirtokrendszer mindenáron való „megőrzésére”, majd mindenáron való felszámolására, a kisajátításokra, államosításokra, kitelepítésekre stb. –, hogy aztán a kommunista totalitárius rendszerben „összegződjenek”. Mindent egybevéve a vázoltak – rendszerektől és háborútól-békétől függetlenül – a tulajdon-, a vagyon-, a termelés-, a megélhetés- és a jogbiztonság hiányára, egzisztenciális kiszolgáltatottságra, a kiszámíthatatlan jövőre, a fenyegetettség és félelem évtizedeken át tartó állapotaira utalnak. Ezekre az alattvalókba mélyen beívódó tapasztalatokra, érzésekre, indulatokra, félelmekre stb. ne csupán a háborút követő bizonytalanság éveiben meglóduló tömeges kivándorlás, az 1956-os robbanás és az ismételt tömeges országelhagyás felidézése kapcsán gondoljunk, hanem amikor azt látjuk, hogy rendszer-, de kormányváltásokkor is lökészerűen megugrik az „erőt” felmutatni és/vagy félelmet kelteni képes agresszív pártok taglétszáma és támogatottsága. A mögöttes történelmi tapasztalat azt jelzi, hogy a pártok máshonnan meg nem szerethető előnyöket, „előjogokat”, hatalmat, alkalmasint kézzel fogható gazdasági hasznot, vagyont, tulajdont stb. kínálnak tagjaiknak-támogatóiknak, és persze védelmet, akár törvénytelen ségnek elkövetése esetén is. Tény, hogy a választók „politikusabb” része mindmáig jobban „érti” és fogékonyabb a lejárato, gyűlölködő, fenyegető hangú stb. propagandára-programokra, mint ahogy az is, hogy a másik részük viszont igyekszik távol tartani magát a politika „hazug és szennyes” világától visszahúzódva a privát szférába – már amennyire ez lehetséges. Egy további nem elhanyagolható hányaduk pedig változatlanul politikától „érintetlen”, de általa ide-oda sodort alattvalóként viseli a hazai rendszer- és/vagy kormányváltások csapongásait: ők nem részei még a politika (állam) által szervezett társadalomnak sem, legfeljebb, ha a szolgáltató állam irányába módosítják funkcióit.

Arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió mikor határozta el az általa megszállt közép-kelet-európai országok – köztük hazánk – saját képére formálását, többféle utalással találkozhatunk. Milovan Djilas, aki többször is beszélgetett Sztálinnal efféle témákról a háború alatt, azt állítja, hogy ez már ebben az időszakban is eldöntött kérdés volt. „Ez a háború nem olyan, mint a régiek; aki elfoglal egy területet, az arra saját társadalmi rendszerét rákényszeríti. Mindenki addig terjeszti ki saját rendszerét, ameddig a hadserege eljut. Másként ez nem lehet.”⁶² Mások – más adatok alapján – úgy látják, hogy Magyarország nem szerepelt sem a „bekebelezendő” (pl.: balti államok, Besszarábia), sem a „vazallus kommunista” országok (pl.: Lengyelország, Románia, Bulgária) listáján, e területen egy 10-15 éves „átmenettel” számolt a szovjet vezetés. Nyilvánvaló, hogy ezen előzetes elképzelések, a katonai térfoglalás vagy a békeszerződések mellett olyan fejlemények is szerepet játszottak a végső döntésben, mint az atombomba léte és Japán területén történt bevetése, és, természetesen, Nyugat Európa – ide értve Angliát is – hatalmi-gazdasági

⁶² Idézi Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m. 274. o.

kifulladására és leértékelődésére, kiszolgáltatottá téve ezen országokat is ellenségnek és szövetségesnek egyaránt. Churchill fultoni beszéde egyértelmű jele volt a felismerésnek és ösztönzője egy merőben új hatalmi rend kiépülésének, jelezve, hogy Európa nyugati részének társadalmi-gazdasági berendezkedése, biztonsága stb. egy kontinensen kívüli szövetséges kapitalista nagyhatalom – az Egyesült Államok – érdekeitől-jóindulatától függő tényező lett csupán, mely nagyhatalom viszont érdekeitől és a katonai realitásoktól vezérelve a szintén szövetséges és győztes kommunista nagyhatalomra volt kénytelen hagyatkozni a megszállt közép- és kelet-európai országok jövőjét illetően. Ez utóbbi térség államai a szovjet szándékok-intelmek alapján már nem fogadták el az Európa gazdasági újjáépítését célzó Marshall-terv ajánlotta gazdasági segítséget – melyet a szovjet vezetés olyan kihívásnak tekintett, amely gazdasági eszközökkel gondolta felborítani a kialakult katonai realitásokat – így aztán felgyorsultak a befolyási övezetek szervezésére irányuló folyamatok. Mivel a nyugati együttműködés szálai a politikai befolyáson, a katonai szövetségen (NATO), a társadalmi-gazdasági berendezkedésen túl a gazdaságra is kiterjedtek, a Szovjetunió követte ezt a mintát, hatalmi helyzetbe hozva az általa támogatott kommunista pártokat, megszervezve a Varsói-szerződést és a gazdasági együttműködés (KGST) intézményét.

Nos, a vázoltak a magyar modernizáció jövője szempontjából sajátos, egészen pontosan abszurd helyzetet teremtettek: olyat, amelyet a következő rendszerváltásig – jóllehet közben a szocialista párt rendszerkorrekciót hajtott végre – nem is tudott a hatalom feloldani, így az ország ismét sodródó pályára került. Az abszurd szituáció egyik eleme az, hogy a Szovjetunió a magyar kommunista pártot nem valamiféle, a hazai gazdasági-társadalmi fejlettséggel adekvát szocialista vagy kommunista berendezkedés kialakítására ösztönözte, hanem az általa Moszkvából ide telepített emberekkel a saját, a „lenini elveken” nyugvó és az 1920-30-as években Sztálin által „bejártott” totalitárius kommunista rendszerét vezettette be. Mint szó volt róla, Lenin eredendően egy elmaradott, gazdaságilag-társadalmilag fejletlen, falusias-agrárius stb. országot gondolt a nyugat-európai értelemben vett polgárosodás nélkül – vagyis polgárság és munkásság hiányában – politikai forradalommal-eszközökkel és ipari modernizációval gyors ütemben „átrepíteni” egy „fejlett, egalitárius és kizsákmányolásmentes” világba. A politikai mozzanat alapvető volt a hatalom megszerzésén és a politikai monopolhelyzet kialakításán túl – ez a munkásosztály nevében történt – a társadalom ezen ideológiára hivatkozó átalakításában is, hiszen ily módon tulajdonokat-vagyonokat lehetett államosítani, társadalmi osztályokat-rétegeket lehetett egy tollvonással megszüntetni, egyenlősíteni (proletarizáció) vagy kinevezni: miközben erre a fejlett társadalmakban évszázadok kellettek. Az iparosítást, pontosabban a gyors („erőltetett”) iparosítás elsőbbségét szintén kizárólag politikai döntésnek tartották, melynek realizálását a terv-utasításos rendszer hivatott garantálni. Jánossy Ferenc a szovjet modellel Magyarországra is átültetett „erőltetett

iparosítás” formulájának a kialakulásáról és működéséről 1969-ben a következőket írta:

„A Szovjetunióban lényegében biztosítva voltak az erőltetett iparosítás alapvető előfeltételei, s ezek a következő tényekből adódtak:

- A) A népesség a háborút és a polgárháborút követő időkben végtelenül igénytelen és áldozatkész volt.
- B) A mezőgazdaság – bár jelentékeny mennyiségű munkaerő-tartalékokat adott át az iparnak – továbbra is el tudta látni a népességet élelmiszerral (még ha az ellátás színvonala átmenetileg csökkent is).
- C) Az ország természeti kincsei elég bőségesek voltak ahhoz, hogy az ipar nyersanyagigényét és energiaszükségletét fedezzék.
- D) A természeti kincsek bősége következtében a nyersanyagok exportja a gépek és berendezések importját is fedezni tudta.

E négy körülmény következtében a Szovjetunióban a gazdasági egyensúly – súlyos átmeneti nehézségek ellenére is – hosszabb távon fenntartható volt még az erőltetés olyan üteménél is, amely mellett az ipar éveken keresztül jóformán csak önmagát látta el (és csupán minimális mértékben a lakosságot). Az ipar, az energia-termelés, a bányászat és szállítás évekig egymást kölcsönösen ellátó üzemek csaknem teljes körét alkotta. Ez a kör el tudta ugyan látni a Szovjetunió hadiiparát, a lakosságnak és a mezőgazdaságnak viszont csak a legszükségesebbet nyújtotta.”⁶³

Ez a magyar iparosítás delelőjén – az 1960-as évek végén – készült Jánossy tanulmány, amely a korabeli új gazdasági mechanizmust volt hivatva „támogatni”, a maga diplomatikus megfogalmazásában világít rá a szovjet szocialista modell jelzett eklektikus jellegére. Arra, hogy ennek a lenini szocialista-kommunista vízió elvi-ideológiai alapvetései csupán egy részét képezték, hiszen emellett megjelenik e fejletlen („színlelt kapitálista”) ország gazdasági (netán katonai) függőségi helyzetbe kerülése kivédésének szükséglete a fejlett országokkal szemben (imperializmus); aztán a cári Oroszországtól örökölt nagyhatalmi státusz megőrzése és a katonai versenyképesség fenntartása; továbbá a modernizáció ezen szükségleteknek való megfeleltetése és bármi áron történő gyorsítása. Mint az idézet is rávilágít, a gazdasági függőség elkerülése és a nagyhatalmi pozíció fenntartása oly mértékben megterhelték a hatalmas kiterjedésű elmaradott ország gazdaságát, hogy ezt csupán a lakossági ellátás terhére és a mezőgazdaság – meg persze az oktatás, egészségügy stb. – rovására volt képes a „szocialista állam” teljesíteni. Az „igénytelenség” és az „áldozatkésztség” finom megfogalmazásban a kommunista ideológia humanista, jóléti, életszínvonalbeli és messianisztikus ígérvényei „átmenetinek” jelzett felfüggesztésére utalnak. A lakosság élelmiszerekkel való ellátásának „csökkenése” viszont már azt a más forrásokból

⁶³ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja, *Közgazdasági Szemle* 16., 1969/7-8., 814-815. o.

ismert tragikus tényt rögzíti, hogy ez a tömeges éhezés, éhhalál, padláslesöpérések, kényszerbeszolgáltatások, lázadások, internálótáborok stb. formáját öltötte, mely állapotok évtizedeken át a szocialista modernizációs modell jellemzőiként állandósultak. A magyar lakosság ebből kapott mintegy fél évtizedes ízelítőt a Rákosi által átültetett szovjet modell bevezetésekor, amely itt is lázadáshoz-robbanáshoz vezetett, csak hogy ezt már nem lehetett eltussolni a nyugati világ előtt.

Könnyen belátható, hogy mindezek az állam jelentős felértékelődését hozták magukkal, hiszen egy fejletlen ország sikerrel kecsegtető modernizációja csak úgy megköveteli az állam aktív és hatékony közreműködését, mint a katonai versenyképesség biztosítása vagy a lakosság elemi ellátási szükségletei kielégítetlensége okán állandósult elégedetlenségek, feszültségek, lázongások stb. kordában tartása. Az állam, az azt uraló párt, az általuk meghatározott szükségletek elsőbbsége minden más előtt vitathatatlan tényre rögzültek – ez utóbbiakat a terv-utasításos rendszeren keresztül ellenőrizni-garantálni is tudták – annál is inkább, mert a különféle fórumok-dokumentumok gondoskodtak ezeknek a „nemzeti”, a kommunista ideológiából következően „osztársadalmi érdekként”, „szocialista célként” való felmutatásáról. Meg természetesen annak egyértelművé tételéről, hogy az „osztársadalmi érdekek-célok” megfogalmazására kizárólag az előbbieket, a párt-állam jogosult(ak), és mindazok, akik ezt vitatják, netán kétségbe vonják akár kül-, akár belföldön, a „haza”, a „nép”, a „haladás”, a „szocializmus ellenségei”, és ennek megfelelő elbánásban részesítendőek.

Jánossy Ferenc utal e szocialista modell autarch jellegére – a hazai közgazdászok-politikusok számára ez nem volt ismeretlen korábról sem – ugyanis az ország hasonlóképpen versenyképtelen iparral rendelkezett és devizahiánnyal küzdött, mint a Szovjetunió. Azonban amíg az utóbbi gazdag nyersanyagkészleteinek köszönhetően ellentételezni volt képes a nyugatról beszerzett, fejlett technológiát hordozó és versenyképes terméket produkáló ipari berendezéseit-gépeit, addig hazánk ennek (is) hiányában modernizációs mókuskerekbe került, melyet a szerző extenzív iparosításként ír le:

„Ez az állapot spontánul alakult ki az erőltetett iparosítás első felfutási szakasza közben és azt követően, mégpedig a következő módon: Az ipar extenzív bővítése – új gyárak építése, valamint a már létezők extenzív tovább-bővítése (az a bővítés, amelyet félrevezető módon az üzemek „rekonstrukciójának” nevezünk) – már kezdetben igénybe vette úgyszólván a teljes beruházási kapacitást, olyannyira, hogy a meglévő üzemi berendezések modernizálására beruházási kapacitás egyáltalán nem maradt. Az iparnak így módon történt extenzív bővítése folytán egyre nőtt az importszükségletünk nyersanyagokban anélkül, hogy exportképességünk – legalábbis a fejlettebb országokkal szemben – ennek megfelelően növekedett volna. Avégett, hogy az importszükséglet exportfedezetét mindezek ellenére biztosítsuk, kísérletet tettünk az ipari termelés még erőteljesebb fokozására, de ismét csak az ipar további extenzív bővítése útján. (...) Az így kialakuló – látszólag elkerülhetetlen – spirális

folytán mindenekelőtt a gépek és üzemi berendezések egyre növekvő állományának modernizálása szorult háttérbe. Különösképpen szűkült ezáltal – legalábbis az ipar tartósan elhanyagolt és így felhalmozódott korszerűsítési igényeihez képest – az a lehetőség, hogy iparunkat Nyugatról importált gépekkel fejlesszük.

A folyamat következtében tehát jelenleg érvényesül ugyanaz a hatalmas makrostrukturális feszültség, amely a mezőgazdaságból az iparba irányuló gyors munkaerő-átvándorlás folytán alakult ki. Ez a feszültség előnyös annyiban, hogy ezek számára teremtette meg az ipari munka tapasztalatai és ismeretei elsajátításának lehetőségét. Egyidejűleg azonban ma is nagy számban léteznek olyan üzemek, amelyek technikai felszereltségét már évtizedek óta alig korszerűsítették, amelyekben tehát az ismeretek kibontakozásához minimálisan szükséges feszültség is hiányzik.”⁶⁴

Miután Jánossy e tanulmányát 1969-ben írta – amikor az ország már túl volt a Rákosi-korszakon, a Hruscsov-beszéden, az 1956-os forradalmon, a szocializmusról vallott kánonok korrekcióján, a fogyasztói társadalom kibontakozásán, az űrverseny kezdeti időszakán, a posztindusztriális társadalom ígérletén, az új gazdasági mechanizmus előkészítésén, de a „Prágai tavasz” bukásának árnyai még nagyon is kísértettek – felteszi azt a kérdést is, hogy vajon az iparosítás vázolt „szocialista” modellje alkalmazható lenne-e az „igazi” kapitalizmus – melyet ő „tisza piacgazdaságnak” nevez – körülményei közt is. Erre nemleges választ ad.

„Kézen fekvő, hogy a „tisza” piacgazdaság, vagyis a rentabilitási követelmény korlátlan érvényesülése elvileg kizárja az erőltetett ütemű iparosítás útjának még a lehetőségét is. Tőkés vállalkozó számára ez az út nem járható. A tőkés nem engedheti meg magának a „gazdaságtalan beruházást.” Aztán felteszi azt a kérdést is, hogy az iparosítás ezen útja – amelyben az ipari foglalkoztatottság nemzetközileg is magas aránya nem egy fejlett-modern ipari államot takar, hanem mögötte csupán egy kvázi-fejlett”, kényszerpályán mozgó iparosodó társadalom rejtőzik – hazánk esetében folytatható-e és hova vezet. „A tervgazdálkodás kétségtelen előnye, hogy a fejlődés olyan útjait is megnyitja, amelyek a tiszta piacgazdaság számára szóba sem jöhetnek: így az erőltetett ütemű iparosítás útját is. Ez az előny azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy ez az út akkor is választható, ha – bizonyos konkrét körülmények folytán – nem vezet a remélt eredményhez, hanem idővel zsákutcának bizonyul.”⁶⁵

Az idézet arra a sajtószerűsége is rávilágít, hogy a szovjet modellben a modernizáció alatt elsősorban a gazdaság, ezen belül is az ipar modernizációját értették, és az 1950-es évek szovjet háborús készülődései okán ezt szinte kizárólag a nehéziparra szűkítették. Mindezekre némi magyarázatul szolgál, hogy az elmaradottság valóban a gazdaság és az ipar területén volt szembeötlő, míg az ideológia-utópia összefüggésében

⁶⁴ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja, i. m., 814-815. o.

⁶⁵ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja, i. m., 809. o.

a munkásosztály nevében történt hatalomátvétel és -gyakorlás igényelte az ipari munkásság létszámbeli gyarapodását egy agrár-falusias társadalomban. Az azonban, hogy az ipari üzemek számának és az ott foglalkoztatott munkásság létszámának a gyors növekedése és magas aránya a „szocialista” gazdaság és társadalom fejlettségének a mutatójává vált – függetlenül az ipari berendezések, technológiák stb. modernségétől, valós teljesítményétől, az azokat működtető munkások felkészültségétől stb. – egyfelől kiürítette és értelmetlenné tette a modernitás, a fejlettség vagy a szocializmus fogalmait. Másfelől a propagandisztikus fogalomhasználat nyomán a politikai apparátus és elit (egy része) is dinamikus „fejlődési-fejlettségi” ábrándokban ringatta magát, holott a munkásság nagyobb hányada döntően elavult, évtizedekkel korábbi – alkalmassint muzeális – műszaki-technológiai felszereltségű üzemekben dolgozott, zömében igénytelen, alacsony felkészültséget-munkakultúrát igénylő, szakmai előmenetelt és kihívást nem biztosító körülmények között; ennek megfelelően a fejlett országok piacain eladhatatlan termékeket előállítva. Jánossy Ferenc tanulmánya ezen állapotok ismeretében beszél „kvázi-fejlett” szocialista „ipari társadalomról” – mint ahogy egy fél évszázaddal korábban Leopold Lajos leírta a „színlelt kapitalizmus” korabeli magyar variánsát –, ahol a faluról bejáró munkásság és/vagy falun lakó családjaik az „első gazdaságbeli” tevékenységüket befejezve mezőgazdasági termelést végeztek a „második gazdaságban”, és ahol a nyári-őszi csúcsmunkák idején alkalmanként szintén üzemek álltak le napokra a földekre kituduló „ipari” munkásság hiányában. Fontos tény tehát, hogy a hazai szocialista elit egy része nem csupán felismerte, de a továbbiakban az élére is állt a rendszerkorrekció lehetőség szerinti realizálásának: mert nem gondolta a kvázi-fejlettséget (gazdasági fejletlenséget) reprodukálni. Így a modernizáció fogalmát a gazdaságban a piaci mechanizmusok, a fejlesztések-innováció és az érdekeltségi viszonyok megváltoztatása stb. irányába is kiterjesztette és a mezőgazdaságot szintén bevonta e fogalom alá, iparszerű modern termelési rendszerek kialakítását szorgalmazva az 1970-es és 80-as években.

Miután tehát e felfogásban a modernizációt a gazdaság, az ipar és műszaki területre próbálták leszűkíteni – hasonlóképpen a Horthy-időszak gyakorlatához – egy-szersmind azt is jelezték, hogy a politikai szférában és a társadalomban nincs szükség erre, hiszen a hatalom munkásság nevében történt megszerzésével és a társadalom politikai-ideológiai átalakításával (pl.: államosítás, osztályok-rétegek megszüntetése, proletarizáció) a szocialista társadalom „alapjait” lerakták: a rendszer legfeljebb némi csiszolásra-szépítésre szorul. A párt politikai monopóliumhelyzete az utópiával igazolható volt, a legitímálását alátámasztandó azzal, hogy nem csupán a nép és a szocializmus ügye iránt elhivatott és küldetéstudatos, de tudományosan is felkészült, az elméletet-utópiát fejleszteni képes és karizmatikus vezetői is vannak. A „kizsákmányolás” és a társadalmi „egyenlőtlenségek” szélsőséges formáinak a megszüntetését szintén alapvetően megoldottnak tekintették – két osztály, egy réteg elmélet – és a lakosság különféle intézményeken át (pl.: iskola, szakszervezet, szemináriumok, ifjúsági szervezetek,

agitáció) történő ideológiai-tudati meggyőződését, átnevelését, szocialistává alakítását vélték már csak megoldandó feladatnak. Mindent egybevéve e téren is a hatvanas évektől indultak meg az áttörési kísérletek, amikor a jóléti ígérvények és az életszínvonal, az oktatás stb. szempontjai kerültek előtérbe hazánkban. A társadalomtudományok fellendülésével (pl.: szociológia, történelem, pszichológia, politológia) aztán már a nyolcvanas évek elejétől jelentős politikai-gazdasági tényezők körében általánosan elfogadottá vált az a felismerés, hogy az ország modernizációja nem képzelhető el egyetlen szférára (gazdaság) szűkítve, ez igényli a politika és a társadalom egyidejű modernizálását is. Ez praktikusán a párt politikai monopolhelyzetének és az államosított „első” gazdaság kizárólagosságának a feladását, az érdekmegjelenítés különféle formáinak életrekeltését, a társadalom önszerveződésének ösztönzését, az állam-párt társadalom feletti mindenhatóságának a felszámolását stb. jelentette.

További fontos fejleménye hazánk korabeli modernizációjának, hogy a „Szovjetunió vezette szocialista tábor” megalakításával az országot mesterségesen és minden átmenet nélkül elszakította a fejlett országoktól, amelyek eddigi modernizációja során természetes tőke-, termék-, nyersanyag- és technikai-technológiai piacai voltak, és amelyekkel kialakított vállalati-állami kapcsolatai ösztönzőleg hatottak gazdaságának-társadalmának fejlődésére. Ezzel Magyarországot a szocialista tömb részeként össze is zárta a vele hasonló fejlettségű vagy fejletlenebb környező országokkal, amelyek szintén tőkehiánnyal, technikai-technológiai lemaradással küszködtek és a centrum országok tőkekihelyezéseitől függtek, méghozzá úgy, hogy a Szovjetunió nem volt képes a korábbiakkal akár csak megközelítően is egyenértékű modernizációs közeget kínálni. Vagyis a KGST keretében nem gyorsult hazánkban a felhalmozás, nem szűnt meg a tőkehiány, állandósult az eladósodás, az országok közti munkamegosztás remélt előnyei a politikai akarat szintjén rekedtek meg, mint ahogy az innováció dinamizálása is propagandafogássá silányult. Ez utóbbi azért figyelemre méltó, mert a szovjet hadiipar, atom- és űrprogram kutatások-fejlesztések, technikai-technológiai újonságok stb. nélkül versenyképtelenné vált volna, a szocialista újratermelődési modell azonban alkalmatlannak bizonyult e vívmányoknak a polgári gazdaságba történő átvitelére és terítésére.

Mindent egybevéve azt látjuk, hogy a szovjet modell a modernizációra nyitott, annak kihívásaira érzékeny és abban aktívan részt vállaló rendszer volt, és nem feltétlenül azért, mert ideológiájában a kapitalizmust meghaladni kívánó, annál minden tekintetben fejlettebb kommunista társadalmat vizionált, hanem mert örökölt nagyhatalmi pozíciója, majd a győztes második világháború után kialakított „birodalmi” helyzetének stabilizálása modernizációs kényszer alatt tartották a mindenkori szovjet vezetést. Innen nézve ez a rendszer mindvégig kettős mintát követett és kettős mércét használt. Az egyiket a szocializmus elvi-ideológiai alapvetéseinek elvileg zárt rendszere szolgálhatta, a másikat a kapitalizmussal együtt folytatott modernizációs verseny nyitott és folytonos gazdasági, katonai, műszaki, társadalmi stb. erőfeszítésekre, megújulásra és

kompromisszumokra kényszerítő világa. Tény, hogy a Szovjetunió ebben a versenyben alulmaradt; Jánossy előrejelzése – miszerint a modell a „zsákutcs” modernizáció útját követte – beigazolódott, mint ahogy a nagyhatalmi státusz megtartásának vitathatatlan elsőbbsége is. Ugyanis a kommunista vezetés mind az általa követett ideológiát, mind a szocialista reprodukciós modellt feladta, pontosabban át- és visszacserélte a korábban elítélt-támadott nacionalista ideológiára és kapitalista rendszerre, csakhogy nagyhatalmi pozícióiból mentse, ami még menthető.

Fontos tény, hogy a korabeli „szocialista” rendszerváltás, amely az addig fennálló „feudál-kapitalista” rendszer gyors, totális és osztályharcos átalakítását kizárólag politikai eszközökkel, a gazdasági és társadalmi alapintézmények – tulajdon, elosztás, állam stb. – gyökeres cseréjével gondolta realizálni, súlyos zavarokat okozott a társadalmi újratermelés történetileg kialakult rendjében. A tulajdonviszonyok teljes átalakítása például nem írható le egyszerű államosításként vagy a társadalom átstrukturálódásaként, hiszen az érintettek körében egyfelől megélhetési-egzisztenciális bizonytalanságot keltettek. A parasztgazdaságok erőszakos téveszesítését kísérő egzisztenciális gondokról könyvtárnyi irodalom szól, kiemelve, hogy az államosított föld, ló, tehén, juh stb. nem egyszerűen felhalmozott vagyonelemek voltak, hanem olyan jószágok is, melyek elvétele a család-háztartások gazdálkodásán vagy életmódján túl az érintettek napi megélhetését közvetlenül is veszélyeztették. E családoknak-egyéneknek tehát más megélhetési források után kellett nézniük, a paraszti világban megszerzett státuszukat és presztízsüket fel kellett adniuk, netán lakóhelyüket el kellett hagyniuk e politikai döntés (proletarizáció) miatt. Így, amíg a világ tán boldogabb országaiban a történeti parasztság megszűnése évszázados folyamat volt, itt e rendszerváltáskor erre néhány év is elegendőnek bizonyult, de a polgárság is hasonló gyorsasággal került ki a társadalomalkotó osztályok-rétegek köréből. (A Márai által említett „államosított erőszak” ekkor már senkit sem kímélt.)

Másfelől a megszüntetett osztályok-rétegek vagyonukon, vállalkozásaikon és tevékenységükön túl sajátos tudások és habitusok, alkalmasint évszázados megélhetési-felhalmozási stratégiák hordozói, státuszok-presztízsek átörökítői voltak, melyek e társadalmi tőkék mellett kiterjedt kapcsolathálókkal, ezeket mozgatni és működtetni képes eljárások ismereteivel is rendelkeztek, továbbá sajátos, csak rájuk jellemző identitással-öntudattal bírtak. Ezek a fontos társadalomalkotó tényezők „kiiktatásukkal” veszendőbe mentek, ami szintén nem írható le csupán úgy, mint amelyekkel a társadalom „szegényebb” lett, ugyanis ezek a tulajdonnal egyenértékű társadalomalakító tőkefajtáknak tekinthetők. Aligha véletlen, hogy a vázoltak okán a magyar társadalom számottevő része gyökértelenséggel és identitászavarral küszködik: az egymást követő rendszerváltások megszakíttóságai nyomán társadalmilag-családilag talajvesztett lett, mert nem tudja, hogy honnan jött és hova megy; hol a helye és mi az értéke a társadalomban. Itt nincsenek tervezhető jövőképek, kiszámítható átmenetek és ezeket kísérő áthagyományozódások: a rendszerváltások

nem adnak módot a „valahová tartozás” átélésére, a „valahonnan származás” és a „valamit elérés” büszkeségére, mivel a mindenkori új politikai elit ideológiai alapon dönti el, hogy mely osztály-réteg „értékes”, melyik támogatandó és melyik üldözendő. Hol a nemesség, hol a polgárság, hol a munkásság került ilyen helyzetbe, hol a származás, hol a vállalkozás, hol a munka volt a fő értékképző, és mindez úgy, hogy a helyzet- és értékcserekre, a támogatottságra és üldözöttségre egy ember életében akár többször is sor kerülhetett. Nyilvánvalóan az ilyen törések súlyos károkat okoztak és okoznak a társadalom szövetében és önképének alakításában: sajátos viszonyt alakítva ki a politikához, az államhoz, más rétegekhez, a saját és a társadalom múltjához, tekintve, hogy sem történetileg, sem aktuálisan nincsenek biztosnak vélhető pontok, kapaszkodók, érvényesnek tűnő magyarázatok, értékek vagy értelmezések. Az aktuális politikai nyomulások propagandisztikus önkénye uralja ezt a szférát is.

Aztán az is rengeteg zavar forrása lett, hogy a tulajdonviszonyok gyökeres átrendezése nyomán a társadalmi helyzet átörökítésének addig szokásos és bevett formái társadalmi méretekben „érvényüket” veszítették. Ugyanis, ha a parasztbirtokok, néhány hold föld, az igavonók, a cipész- és kovácsműhely, a vegyesbolt stb. államosításával-téeszesítésével megszűnt ezen javak átörökítésének lehetősége, de a társadalom jelentős osztályai-rétegei körében továbbra is gondot fordítottak az utódnemzedékek társadalmi helyzetének stabilizálására-javítására, akkor nyilvánvalóan felértékelődtek azok az intézmények és csatornák, melyek ezt elvileg biztosítani tudták. Az iskolarendszer ennek megfelelően kitüntetett helyzetbe került, mivel azonban az egyik napról a másikra jelentkező tömegigények fogadására ezt, pontosabban a középfokú oktatási-képzési hálózatot nem készítette fel az állam, még évtizedeken át hiány mutatkozott épületben, tanteremben, gyakorlóteremben, tanárban, szakoktatóban stb., mely hiányosságok az oktatás színvonalában is kimutathatók voltak. A társadalomban versengés indult a gyerekek versenyképes iskolákba történő bejuttatására – javítandó a mobilitási esélyeket – annál is inkább, mert a felsőoktatás áteresztőképessége nem követte a középfokú iskolarendszer tömegessé válását: oda csak kevesen és felvételi vizsgát követően juthattak be. Megjegyeznénk, hogy a fiatalok és családjaik számára mindenesetre történelmileg rövid idő alatt természetessé vált a magasabb iskolai végzettség megszerzésének követelménye, mint amellyel jó szakmához és álláshoz, magasabb keresethez, presztízst biztosító foglalkozáshoz lehetett jutni és karriert lehetett építeni. Az, hogy a magasabb iskolázottság és szaktudás a társadalmi érvényesülés és mobilitás alapkövetelménye lett, számottevően ártértékelt a korábbi szocialista időszak megbízhatóságon alapuló egyoldalú szelekciós rendszerét, ami még a politikai-bürokrata elitbe való be- és előrejutásra is vonatkozott.

Hangsúlyozni szükséges, hogy a tulajdonviszonyok politikai-ideológiai alapvetéseken nyugvó átalakítása nem csupán erőszakos és nem ritkán embertelen volt – kötelező beszolgáltatás, padláslesöprések, verések, megfigyelések, internálótáborok stb. – de többnyire nélkülözött mindenféle racionalitási szempontot is, vagyis pazarló módon

bánt a felhalmozott gazdasági-társadalmi erőforrásokkal. Például olyan egyéni-családi erőforrásokra is kiterjedt, amelyek az államosított gazdaságban használhatatlanok voltak, nem növelték annak potenciálját-hatékonyosságát: gondoljunk a szegény falusi családok tehénkéjére, amely legfeljebb néhány liter tejet adott, a téeszben azonban sem tenyészállatként, sem igavonóként nem volt hasznosítható, így rövid időn belül kiselejtezték, holott az adott család élelmezésében még hosszú időn át szerepet játszhatott volna. Vagy gondoljunk az ötvenes évek kisiparosaira, akik saját munkaerejük és kézműves munkaeszközeik kicsi tára felett rendelkeztek csupán, és szerény megélhetésük biztosítására többnyire mezőgazdasági tevékenység végzésére is kényszerültek. Ugyanakkor jelentős termelési kapacitások mentek veszendőbe, amikor a nagybirtokok nagyüzemi felszereléseit – pl.: istállók, gabonátárolók, szeszgyárok, gatterek, silók, gépek, tenyészállatok – elbontották, szétverték, elhordták, kibebezték, elhajtották vagy egyszerűen az enyészetre hagyták. Ezeknek néhány évvel később a téeszek gazdálkodásának a kialakításakor jó hasznát vehették volna az illetékesek (is), hiszen jelentős beruházási kapacitásokat lehetett volna kiváltani általuk, azonban hazánkban a „nemzet”, a „nép”, a „szocializmus” vagy a „piac-magántulajdon” nevében eljáró politikai-ideológiai propagandafogások – ez esetben előbb a földosztás, majd a téeszésítés - felülírták a kevéske „nemzeti vagyonnal” való gondos, takarékos és ésszerű gazdálkodásra vonatkozó „királyi” intelmeket. E politikai mintázatban a korabeli rendszerváltó politikai elit a nagybirtokot (és gazdasági tartozékait) nem tekintette „nemzeti vagyonnak”, csupán „bűnös, idejét múlt” és prédául szolgáló javakként kezelte, hogy aztán az 1989/90-es rendszerváltás új politikai garnitúrája szintén megtagadja a „nemzeti vagyon” minősítést a „bűnös állami-szövetkezeti” szféra javaitól, és azt szétverhető, széthordható, felélhető, meg persze privatizálható prédaként hívei-támogatói számának növelésére használja.

*

Az államosítások és a téeszésítés nyomán a politika megteremtette a saját gazdaságát – ez kezdetben a „szocialista”, a 80-as években már inkább az „első” gazdaság nevet viselte –, kiépítve intézményrendszerét, foglalkoztatási, felhalmozási és elosztási viszonyait, működésmódját, igazgatási és érdekeltségi rendszerét. A politika számára hosszú ideig ez volt a „gazdaság”, hiszen minden erőforrást ide csoportosítottak, erre készültek az ötéves fejlesztési tervek és ennek a teljesítményét mérték. Ettől elkülönítették a magángazdaság politika által még tolerálható formáit-ügyleteit, míg az ezek „alatti” gazdálkodási és gazdasági tevékenységeket, megélhetésmódokat stb., mint hagyományosokat és a megélhetéshez nélkülözhetetleneket engedték-elnézték-megtúrták. Ez utóbbiak főként a parasztság és a falusi lakosság körében voltak elterjedtek, tekintve, hogy aki vidéken zöldséghez, gyümölcsöshöz, tojáshoz, zsírhoz, csibéhez, kacsához stb. hozzá szeretett volna jutni, az kénytelen volt ezeket

a háztartás-gazdaság keretei közt magának megtermelni, mert a falusi üzletek ilyen termékeket nem árultak. A fentiek kapcsán figyelmet érdemel, hogy az „első” gazdaság fejlettségét hosszú ideig a Horthy-időszakból örökölt gazdaság állapota-fejlettsége határozta meg, ugyanis államosítani úgy az iparban, mint a kereskedelemben vagy a mezőgazdaságban csak azt lehetett, ami volt: ha nemzetközi hírű és piacképes árukat előállító üzem, akkor azt; ha városi-falusi vegyesbolt és cipésműhely, akkor azt; és ha 5 hold föld meg egy ló, akkor azt. Így módon az „első” gazdaság nem írható le valamennyire is egységesnek mondható-számító gazdasági ügyletekkel, ugyanis keretei között a redistribúció, az áru- és pénzviszonyokra jellemző eljárások és folyamatok csakúgy fellelhetők voltak, mint a naturálgazdálkodáséi. A paraszti-falusi naturálgazdálkodás örökségének a súlyát mutatja, hogy a hatvanas évek végéig hivatalosan is a naturális ügyletek – pl.: munkaegység, maradékelvű gazdálkodás – sokfélesége uralta az ideológiailag egyébként „fejlettebbnek” hirdetett „első” gazdaság agrárszektorát. A gépesítés felgyorsulásával, a növénytermesztés és állattenyésztés fejlesztésével, új eljárások és az iparszerű termelési rendszerek elterjedésével, a felvásárlás, feldolgozás, forgalmazás stb. modernizálásával aztán az áru- és pénzviszonyok irányába jelentős elmozdulás történt, de például a téeszek és tagjaik közti „második” gazdaságbeli ügyletek – állatok kihelyezése a háztájiba; a közös művelésű háztájji földek szakosodása paprikára, hagymára, uborkára stb. – sokasodásával még az 1980-as években is számottevő naturális ügylettel találkozhattunk.

A „második” gazdaság szintén nem volt egységes, hiszen mindenféle gazdálkodási forma, megélhetési mód, gazdasági ügylet és tevékenység ide sorolódott, ami nem csupán hivatalosan, de ténylegesen sem fért be az „első” gazdaságba. Ugyan a „második” gazdaság kiterjedtsége, állapota, a résztvevők köre, ügyleteinek formái, hivatalos megítélése és funkciói az államszocializmus időszakában folytonosan változtak, az alapvetően a történetileg örökölt modernizációs deficittel, az „első” gazdaság alacsony teljesítményével („hiány”) és az áru- és pénzviszonyok fejletlenségével függött össze. Elsősorban is azzal, hogy mivel a lakosság nagy része az „első” gazdaságbeli alkalmaztatása ellenére sem volt képes az onnan származó jövedelmeiből megfelelő szinten élni és családját eltartani – nyugat-európai mércével semmiképpen sem – tényleges szükségleteit és/vagy a tartós fogyasztási javak iránti növekvő igényeit kielégítendő túlmunka vállalására kényszerült. Egyének és családok milliói tehát kénytelenek voltak megélhetésüket többféle erőforrás köré szervezni: sokan másodállást is vállaltak; a hivatalos munkaidő előtti vagy utáni munkavállalás szintén elterjedt volt; a hétvégi pluszmunka – a szabad-szombat bevezetésével – pedig milliókat kötött le magánépítkezéseken, lakásmodernizálásokon, hétvégi házakban, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben stb. A „második” gazdaság mezőgazdasági formáinak a megélhetésben betöltött szerepére utal az a tény, hogy a KSH munkatársainak számításai szerint a szövetkezeti parasztháztartások jövedelmeinek 1967-ben 52%-a, 1972-ben 40, de még 1981-ben is mintegy 25-30%-a

a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott. Tömegeket mozgató társadalmi elterjedtségére pedig az utal, hogy még az 1980-as években is 1,5 millió család – kb. 4,5 millió ember – vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.⁶⁶

Az „első” gazdaságbeli munkavállalás – még ha az extenzív iparosítás körülményei teremtettek is lehetőséget erre – alapjaiban változtatta meg tömegek életét a korábbi falusi-paraszti önellátáshoz-naturálgazdálkodáshoz, maradékelvű piacosodáshoz, eseti-alkalmi munkához jutáshoz képest. Ezzel ugyanis rendszeres havi pénzbeli jövedelemhez, fizetett szabadsághoz, kedvezményes üdüléshez jutottak, és jogosultak lettek egészségügyi és nyugdíjbiztosításra, továbbá járt nekik a családi pótlék és a gyerekvállalással kapcsolatos különféle juttatások is, a munkahely biztosíthatott bölcsődei-óvodai ellátást, jó esetben lakásépítési támogatást. Másként fogalmazva a társadalom „alatti” vagy „kívüli” létből tömegek kerültek modern „alkalmazotti” viszonyok közé. Az „alkalmazotti” lét azt jelentette, hogy ezeknek az embereknek a munkavállalását törvények szabályozták, melyek előírták az alkalmaztatás és a munkahelyi előrejutás módját, a napi, heti és havi munkaidőt, és szabályozták a túlmunkát, a felmondás vagy elbocsátás kritériumait. A különböző munkakörökhöz és beosztásokhoz eltérő iskolázottságokat és szakképzettségeket írtak elő, melyekhez eltérő bérezés is tartozott. A bérből és fizetésből élők rétegei-csoportjai hierarchikus és differenciált világot alkottak, az „alkalmazotti” lét azonban munkavállalásukat és általában életüket hasonló módon szabályozottá és kiszámíthatóvá tette. Ez a korábbi évtizedek önkényesen és következtelenül változó, megélhetési nehézségekkel és egzisztenciális fenyegetettséggel, agresszióval, gyűlölködéssel és félelemmel teli világához viszonyítva gyökeres fordulatot jelentett: a hatvanas évek rendszerkorrekciós törekvéseiben a „kapitalizmus legyőzése” mögött már nem harcias-háborús indulatok munkáltak, hanem ismét megjelent – most szocialista megfogalmazásban – a „kapitalista” nyugati életszínvonal és életminőség elérésének és meghaladásának az ígérete.

A bérek és keresetek növekedésével megváltozott a fogyasztás szerkezete, megugrott a különféle tartós cikkek és az autó iránti kereslet, a lakásépítési kedv – ide értve a lakások modernizálása, a hétfélig házak és üdülők építése iránti igényeket is – fellendült, a városokba áramlás felgyorsult, csökkent a kötelező munkaidő, és számottevően átalakult az életmód is. Mindezek új irányt adtak az egyéni-családi törekvéseknek, hiszen új értelmet nyert a túlmunka vagy a különmunka vállalása, a takarékoskodás és a felhalmozás: az így szerzett jövedelmeket be lehetett fektetni, ami szerencsés esetben – pl.: üdülők bérbeadása, lakások-szobák kiadása a nyári szezonban – további jövedelemforrássá vált. A mezőgazdaságban a modern termelési

⁶⁶ Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979.; Andorka Rudolf – Harcsa István: *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon, társadalmi jelzőszámokkal mérve (1970-1984)*, Budapest, MKKE Szociológia Tanszék, 1986., (Szociológiai Műhelytanulmányok 1. sz.); Oros Iván: *A mezőgazdasági kistermelés, Statisztikai Szemle*, 1983./12. sz.

rendszerek megkezdtek a termelés kiszervezését és a kistermelők különféle csoportjait – pl.: téesztagok, nyugdíjasok, a községben lakó ipari munkások, tisztviselők, értelmiségiek – igyekeztek bevonni a hálózatukba: új növényi kultúrákat és termelési eljárásokat meghonosítva, alkalmasint beruházási lehetőséget is biztosítva számukra. Vagyis a vendéglátáshoz és a kereskedelemhez hasonlóan itt is megjelenik a magánvállalkozás és a magántulajdon irányába való elmozdulás, és természetesen az ezek működtetéséhez-fejlesztéséhez szükséges kapcsolatok, ismeretek stb. is felértékelődtek. Az 1960-1980-as évek korosztályai már ebbe a kiszámítható, az alapfoknál magasabb iskolai végzettséget és szaktudást a társadalmi előmenetelben megkívánó, a korszak szocialista állapotaihoz képest gyarapodást is kínáló világba születtek bele, és ezt természetesként kezelték.

A vázoltak kapcsán négy összefüggést mindenképpen szükséges röviden érintenünk. Egyrészt azt, hogy a magyar gazdaság szocializmusbeli leírása „első” és „második” gazdaságként nem utal semmiféle rendszerspecifikus torzulásra, ugyanis a történeti kutatások bizonyítják, hogy egyetlen társadalom gazdasága sem írható le „egy gazdaságként”. Itt a modern közgazdaságtan szemléleti korlátairól van szó, amikor például a gazdaságilag legfejlettebb országok gazdaságait egyszerűen „piac-gazdaságként” írják le, vagyis „... a gazdaságot a körülötte zajló életből tetszésük szerint kiemelhető homogén valóságnak tekintik”⁶⁷, holott ez nem fedi a realitásokat. Ugyanis a piac „alatt” ott az „elemi alaptévékenységek” fantasztikus sokfélesége – pl.: a saját fogyasztásra termelés; a lakással, a házzal és a háztartással kapcsolatos mindennapi tevékenységek; a rokonsági és szomszédsági segítség, a feketemunkák – míg a piac „felett” van egy nemzetközi szinten szerveződő gazdaság. És persze a köztük lévő viszony folytonosan változik, hiszen gazdasági fellendülésekkor és jólét idején sokféle tevékenység piacosodhat, míg válságok és szegényedés-szegénység esetén e tevékenységeket a háztartás keretében végzik, illetve azok visszahúzódnak a „fekete gazdaságba”. Másrészt azt, hogy a „második” gazdaság nyolcvanas évekbeli hazai „felfedezése” nyomán a szociológiában ismét megjelent a magyar modernizáció korábról ismert „kettős” vagy „többes” struktúrájának a problémája: Kolosi Tamás és Szelényi Iván is kidolgozták a maguk kettős – redistribúció és piac – alapon szerveződő szocialista társadalomképét.⁶⁸ Aztán figyelmet érdemel az a más összefüggésben már jelzett tény, hogy miután az emberek sokasága az „első” gazdaságbeli munkavállalása mellett kénytelen volt megélhetését további erőforrások-tevékenységek („második” gazdaság) köré szervezni, a magyar társadalom az „első” gazdaságbeli szerkezet alapján „fejlettebbnek” látszott, mint amilyen valójában volt.

⁶⁷ Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV.-XVIII. században. (A mindennapi élet struktúrái)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985., 13. o.

⁶⁸ Kolosi Tamás: *Strukturális csoportok és reform. Valóság*, 1986/7. sz.; Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990.

És végül azt, hogy a „második” gazdaság nyolcvanas évekbeli állapotát sokkal inkább a naturálgazdálkodás, az „első” gazdaság „hiánygazdasági” réseibe való benyomulás, a tőle való függés, az élők munkája túlsúlya és az önkizsákmányolás jellemezte, semmint a piaci ügyletek dominanciája; így az „első” gazdaságot felváltani-kiváltani képes fejlődési alternatívaként sem jöhetett szóba. Így módon a korabeli „polgárosodásról” – „szocialista polgárosodás”, „félbeszakadt polgárosodás”, „parasztpolgárosodás”, „szabadidős polgárosodás” stb. – szóló elképzelések is sokkal inkább a vágyak, mint a realitások közé tartoztak, jóllehet a legutóbbi rendszerváltáskor a „polgár(osság)” fontos hívószónak számított, és a „hazafias” ideológiában máig fel-feltűnik, mint a magántulajdonon alapuló társadalom „öntudatos” hordozója. Harcsa István, aki a KSH munkatársaként számos ezirányú kutatást szervezett-vezetett a nyolcvanas években, tapasztalatairól a következőket mondta egy kilencvenes évek eleji „polgárosodás”-vitán:

„A tömegarányokat tekintve a második gazdaság gerincét a túlmunka szektor jelenti, ezen belül is a mezőgazdasági kistermelés. Ennek a szektornak korábban alapvető funkciója a jövedelemkiegészítés volt, az utóbbi időben a hangsúly egyre inkább eltolódik, és sok esetben a megélhetés meghatározó formájává válik. Az e szektorban ténykedőket alapvetően a túlélés és egy lebomló modell változó viszonyaihoz való alkalmazkodás kényszerűségei vezetik. Ezen alkalmazkodás során természetesen számos olyan magatartásminta, attitűd figyelhető meg, amely bizonyos mértékig emlékeztet a piaci viszonyok közötti magatartástípusokhoz. Így például itt is jellemző a haszonszerzésre, mint a gazdálkodói magatartás közvetlen céljára való törekvés, azonban ez szükségszerűen rövid távra szóló, és a felhalmozás nem befektetési célú, hanem alapvetően értékmegőrző szerepet játszik.

A mezőgazdasági kistermelésben érdekelték széles tömegei egyszerűen csak „élni akarhattak”, és kihasználni a rendelkezésre álló lehetőségeiket: másra nem volt módjuk. Ezért ez inkább tekinthető megélhetési stratégiának, mint valóságos gazdasági magatartásnak. [...] Tény, hogy a megélhetési kényszerből fakadó „ellenálló képességre” a polgárosodás körülményei között is szükség van, azonban ez még csírájában sem jelent polgárosodást, hanem annak csak előfeltételét.”⁶⁹

Az idézet egyértelművé teszi, hogy a „második” gazdaság ebben a formájában – az agrárium túlsúlya; a termelés alacsony műszaki színvonala és az élők munkája alapvetése; az alacsony termelékenység és az árutermelő gazdaságok alacsony aránya; az önellátás és csere kiterjedtsége stb. – nem volt alkalmas egy olyan történelmi léptékű fejlődési alternatíva kihordására, mint a polgárosodás. Egyébként is a fogalom jelölte modernizáció történelmi korszakokhoz kötött: a merkantilizmus idején, a 19. században és még a 20. század első felében is volt tartalma a kifejezésnek. A globalizáció időszakában – amikor nemzetközi hálózatokba szerveződő cégcsoportok uralják a piacokat

⁶⁹ Harcsa István: Polgárosodás. Kérdések és kétségek. *Századvég*, 1991., 2.-3., Századvég Kiadó, 179. o.

– eléggé abszurd e keresetkiegészítő, önellátó stb. megélhetési stratégiákat (még ha tömegeket mozgatnak is) jövőbe mutató, sikerrel biztató és versenyképes modernizációs formaként felmutatni, mint ahogy ezt a rendszerváltó új politikai csoportosulások propagandájukban felhasználni igyekeztek. Az pedig, hogy valaki haszonra törekszik, gazdagodni-vagyonosodni szeretne, kiválni az állami (vagy kapitalista) cégek uralta gazdaságból és önállósodni stb., önmagában még szintén nem utal polgárosodásra.

Mindent egybevéve remélhetően sikerült felvillantatnunk az államszocialista reprodukciós modell produkálta modernizáció rendkívül ellentmondásos, alkalmasint felemás és zagyva – tudatos, de erőszakos; a szovjet modellt szolgálóan követni kényszerülő és a hazai adottságokkal, lehetőségekkel, racionalitásokkal kezdetben mit sem törődő; az iparosodást (nehézipar) hajszoló stb. – jellegét, amely sikereket is felmutatott a sok-sok kudarc, elsősorban is a „zsákutcás” végkifejlet mellett. A Rákosi Máttyás nevével jelzett első, letartóztatásokkal, verésekkel, megfigyelésekkel, kitelepítésekkel, koncepciók perekkkel, tömeges nyomorral stb. jellemezhető totalitárius korszak látványos kudarccal végződött, melyet a legutóbbi rendszerváltást követő politikai propaganda rendszertipikusként próbál bemutatni. Ez természetesen messze nem fedi a valóságot, hiszen a hatvanas évektől megindított rendszerkorrekció nyomán kialakult Kádár-kori berendezkedést külföldön is csak „gulyáskommunizmusként” és „puha diktatúráként” emlegették, mint amely számos tekintetben eltért a korabeli létező szocializmusoktól. E korszak modernizációs teljesítményei közé sorolhatjuk, hogy a magyar társadalom emancipációja felgyorsult a Horthy-időszak rendies és a Rákosi-korszak totalitárius világához képest; hogy az extenzív iparosításnak megfelelően átstrukturálódott; hogy a gazdaság és társadalom határozottan elmozdult az áru- és pénzviszonyok irányába, és a fogyasztást – a nyugati társadalmakhoz hasonlóan – rendszerlegitimáló eszközként kezdték használni. Továbbá, hogy az „első” gazdaság keretei közt az „alkalmazotti társadalom” kiszámítható és biztonságos világát kínálta tagjainak; hogy nemzetközileg is versenyképes iparszerű termelési rendszereket és integrációs formákat (hálózatok) honosított meg a mezőgazdaságban, és, hogy belépve a Nemzetközi Valutaalapba a nyolcvanas évek közepétől határozott lépések történtek a piacgazdasági intézmények – pl.: bankrendszer, magánvállalkozások – kiépítésére. Nyilvánvalóan e modernizációs teljesítmény az ország adott gazdasági fejlettségi szintjén, a szocialista reprodukciós modell működés módja és politikai keretei által kondicionáltan, a szovjet befolyás és érdekek, továbbá a KGST gazdasági igényei-lehetőségei stb. által meghatározott keretek között értendők. E viszonyokhoz az alacsony bérek és az emiatt kialakult többkeresős családmódel csakúgy hozzátartoztak, mint a túlfoglalkoztatás, a „hiány”, a szegénység adott formái, és persze a Kornai János által „koraszülött jóléti államnak” nevezett formációra nehezedő szolgáltatások, melyeknek nem volt gazdasági fedezete. És e felemás modernizáció sajátossága, hogy miközben számos területen jelentős előrelépés történt, a fejlett nyugati világhoz képest nőtt a modernizációs szakadék.

Végül is a nyolcvanas évek közepére a Kádár-korszak – amely szintén nem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, és az állam társadalom feletti kizárólagossága is domináns maradt – jelentős, ámbar felemás modernizációján átesett államszocialista rendszere került válságba. Súlyos gondot jelentett – sok más mellett – hogy a gazdaság intenzív fejlődésre történő áttérése évtizedeket késett, emiatt szerkezete és felszereltsége elavult, és e potenciál változatlan formában való fenntartása rengeteg pénzbe került. A rendszer azonban a váltáshoz szükséges forrásokat önerőből képtelen volt kitermelni, külső tőke pedig csak a nyolcvanas évek első harmadától kezdett nyugatról csordogálni. A piactudományokra jellemző megfontolások, racionalitások és intézmények bevezetésének a szükségessége halaszthatatlanná vált; a különböző érdekcsoportok növekvő igényei a döntésekbe történő beleszólásra a szűk politikai-bürokrata elit hatalmát kezdték ki; az „első” gazdasági túlfoglalkoztatás megszüntetése és a munkanélküliség intézményének a kialakítása pedig aktuálpolitikai kérdésekké váltak. A lakosság körében nőttek a feszültségek; az alacsony bérek és fizetések, a fogyasztást korlátozó „hiány”, a vállalkozások előtti ideológiai-politikai korlátok, és persze a rendszert mindvégig jellemző demokratikus deficit miatt. Mivel az ország képtelen volt kitermelni a rendszer dinamizálására-modernizálására felvett hitelek törlesztőrészeit is, nőtt az eladósodás, amelynek kiegyenlítésében a Szovjetunió már nem kívánt-tudott részt vállalni, hiszen a fegyverkezési versenyben kifulladásra, és azt is felmérte, hogy a második világháború után kiépített, de válságba került európai befolyási övezetét képtelen források hiányában egybetartani, így hazánkhoz hasonlóan ezen országokat is „futni” hagyta. Az ország tehát ismét sodródó pályára került, tekintve, hogy a felgyülemlett problémahalmaz kezelése elől nem lehetett kitérni, azok újszerű megoldása nem tűrt halasztást, és miután jól érzékelhető hatalmi vákuum keletkezett, a rendszer ellenzői, kritikusai, reformerei stb. körében megindult a kiutak keresése, nyilvánosan is szervezkedni kezdtek, majd pártok alapításába fogtak.

*

Bár nem volt háború, a legutóbbi rendszerváltás időszakában Magyarországon bizonyos tekintetben nagyon hasonló állapotok alakultak ki, mint az első és a második világháború idején-után, melyekre a válság, a sodródás vagy a problémahalmaz kifejezésekkel próbáltunk utalni. Pontosabban a problémahalmazból számos elemet igyekeztünk is felvillantani, elsősorban is a gazdaságiakat: a gazdasági szerkezet elavultságát, az elöregedett gépparkot, az alacsony hatékonyság és versenyképesség okozta gondokat, vagy a tőkehiányt. Aztán a szocialista újratermelői modell működési jellegéből következő zavarokról is szót ejtettünk – pl.: a tervutasításos rendszerről és az általa kialakított foglalkoztatási, érdekeltégi, ösztönzési és bérezési viszonyok tarthatatlanságáról; a fogyasztás korlátozásáról; az „alkalmazotti” érdekmegjelenítés hiányáról; a tulajdonviszonyok megváltoztatásának elkerülhetetlenségéről – továbbá

ennek a közéletet és kimondottan a politikai szférát érintő olyan vonatkozásairól is, mint a szólás-, vélemény- és sajtószabadság; a szabad választások vagy az egypárti politikai monopóliumhelyzet megváltoztatásának a szükségessége.

Nos, mindezek valóban súlyos belső, a magyar gazdaságot, a politikát, a társadalmat és a szocialista újratermelődési modellt érintő válságra utalnak, mely mögött azonban egy, az egész világra kiterjedő modernizációs válság húzódott meg, modernizációs korszakváltást előidézve. Vázlatosan arról van szó, hogy a 20. század utolsó harmadának fejlődését két fő világfolyamat: a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció határozta meg.

Ami az első összefüggést illeti, köztudott, hogy a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek a fordulójára fokozatosan kimerültek annak a nagyszériás, futószalag jellegű ipari tömegtermelésnek a fejlődési lehetőségei, amelyet az amerikai autógyáros Henry Ford nevével „fordizmusnak” jelöl a szakirodalom. Az olajválság és a kelet-ázsiai országok versenye felszínre hozta e szisztéma gyengéit: a nyersanyag- és energiapazarlást, a gazdasági szerkezet elavultságát, a termelés rugalmatlanságát, a minőség és a differenciált igények iránti érzéketlenséget, a technológiai megújulás és a kutatás-fejlesztés lassúságát. A „fordi” típusú ipari tömegtermelés válságával egyidőben megkezdődött a kiutak keresése is: ez jelenthette egyfelől a lemaradó iparágak (bányászat, nehézipar stb.) leépítését és modernizálását, a kutatás-fejlesztés előtérbe állítását; másfelől a „legjobb gyakorlat” átvételét-másolását, továbbá a kis szériában és fejlett technológiával termelő ágazatok kiépítését; új vállalkozási formák (pl.: közös kutatások, fúziók, kiszervezések) kialakítását, vagy a gazdasági szolgáltatások kínálatának szélesítését. A „posztfordi” felhalmozási, szervezési és működésmódok karakteressé válása nyomán átrajzolódtak a fejlett országok társadalmi: megjelenik a tömeges munkanélküliség, amely aztán tartósan fennmarad; az addig harcosszakszervezetek meggyengülnek; hagyományos ipari régiók és városok hanyatlásnak indulnak, miközben az új ipar a korábban perifériának tartott területekre települ; előretör a dereguláció és a privatizáció; a jövedelemkülönbségek nőnek és a szabadpiaci konzervativizmus dominánssá válik. Az átrendeződés világméreteket ölt, melynek során megkezdődnek a multinacionális cégek termelés-kihelyezései a fejlődő országokba – ez a kilencvenes évektől már a volt szocialista országokat is érinti – és együttműködésük a kutatás-fejlesztés terén, illetve együttes fellépésük bizonyos piacokon.

A gazdasági paradigmaváltás ezen megnyilvánulásai és sajtószerűségei már utalnak a századvég másik nagyjelentőségű irányzatára, nevezetesen a globalizációra, illetve annak gazdasági dimenzióira. Arra, ahogy e jelenség fő hordozói és haszonélvezői, a transznacionális vállalatok megszervezik és működtetik kontinenseken átívelő kutatási-fejlesztési és termelési-bedolgozó hálózataikat, piaci integrációikat; és ahogy öröködnék hálózataik nemzetközi versenyképességének fenntartása felett: szükség szerint élve az átszervezés, a kiszervezés, a versenyeztetés, a minőségjavítás, a képzett és olcsó munkaerő felderítése, az államok által kínált kedvezmények

kihasználása, a köztük lévő állandó mozgás, vagy a hálózatba való felvétel vagy kizárás eszközeivel. Olyan szerveződési formákról van szó, amelyekben hosszabb távon nincsenek bérelt helyek, pótolhatatlan partnerek vagy nemzeti-földrajzi korlátok: a minőség, a megbízhatóság, az olcsóság stb. számít, ami a beszállítókat is folytonos erőfeszítésekre-megújulásra kényszeríti.

A multinacionális cégek a világot átszövő hálózataik kialakításánál részben a 80-as évektől meglöduló információs és kommunikációs technológia rohamos fejlődésére támaszkodhattak, részben azokra a gyors megtérülést remélő és mobilizálható tőkékre, amelyekre a fejlődő országok jó részének is szüksége volt nemzetközi versenyképessége eléréséhez és fenntartásához. A tőkéket a második világháború utáni gazdasági növekedés kedvezményezettjei – a fejlett országok népes és jómódú középrétegeit is ideértve – halmozták fel bankokban, befektetési, biztosítási és nyugdíjalapokban, melyek aztán kedvező befektetési lehetőségeket kerestek szerte a világban, tekintet nélkül az igénybe vevő ország társadalmi berendezkedésére, ideológiájára, kultúrájára, vallására, netán az „ellenséges táborba” tartozására. Mivel a multinacionális cégek mind piacaikat, mind gazdasági partnereiket, mind stratégiájukat tekintve túlléptek a nemzeti kereteken, a termelési tényezők korlátozás nélküli világméretű áramlásában voltak érdekelték. Például abban, hogy az egyes országok nagyon is eltérő beruházási törvényei, tulajdoni preferenciái, vám- és adózási előírásai stb. közti különbségek az egységesülés irányába mozduljanak el, hasonlóan az üzleti gondolkodáshoz, a pénzügyi normákhoz és szolgáltatásokhoz, a fogyasztási szokásokhoz és az értékekhez: így mindezek számottevően hozzájárultak a világméreteken zajló és az élet minden területét átható liberalizációhoz, amely egyik fontos eleme a globalizációnak.

A fentiekből következően számottevően megváltozott a nemzetállamok szerepe és illetékessége a jelzett irányzatok hatására, hiszen érdekük fűződött a fejlesztési források és a világcégek kínálta fejlett technológiák megszerzéséhez, hogy bekerüljenek a nemzetközi vérkeringésbe. Ugyanakkor komoly engedményeket kellett tenniük a beruházások, a vámok, az adózás, a profittranszfer, a szakszervezeti érdekmegjelenítés stb. területén, amely mozzanatok csakúgy érintették az állam gazdasági-jóléti-újraelosztó tevékenységét, mint a szuverenitás kérdését, és a „nemzeti érdek” újragondolásának szükségességét is felvetették.

A vázoltak témánk szempontjából fontos összefüggésekre irányítják a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy e két hosszútávú trend Európa nyugati részét már a rendszer-váltás előtt alapjaiban átstrukturálta: gondoljunk a fejlett Anglia elavult gazdaságának látványosan konfliktusos le- és újraépítésére, vagy versenyképességét fenntartandó belépésére az Európai Unióba, de ezen átrendeződés része a kontinens periferiáján és félperiferiáján elhelyezkedő országok (pl.: Portugália, Spanyolország, Görögország, Írország) útkeresése szintén az Unió irányába. Nyilvánvalóan a közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági kríziseinek az állandósulása, elavult gazdasági szerkezetük megújításának kényszere, külső eladósodásuk növekedése stb. mögött

ugyanezek az irányzatok munkáltak, gyengítve a szovjet pozíciókat, majd megkérdőjelezve a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quo-t, és egyértelműen „sugallva”, hogy a válságnak és az elkerülhetetlen átrendeződésnek nincs katonai megoldása. A szovjet „birodalom” és az államszocialista rendszerek összeomlása – és általában Európa hatalmi-gazdasági-területi át- és újrendeződése – így módon hosszú idő után először a háború elkerülhetőségének reményében indult, azonban a térségben még fontos szervezőerőnek számító „nemzetállami” törekvések – pl.: szlovák vagy ukrán elszakadás, Jugoszlávia szétesése – esetenként történeti sebeket felszakítva nemzeti gyűlölködésbe és háborúkba torkolltak.

Figyelmet érdemel, hogy hazánk a Nemzetközi Valutaalap tagjaként már a nyolcvanas években bekapcsolódott a vázolt folyamatokba, vagyis a kapitalizmus, a magánvállalkozások stb. irányába történő nyitásról még az államszocializmus idején döntött a korabeli politikai elit, ami a rendszerváltáskor és azt követően komoly előnyöket biztosított a versenytársakkal szemben.

Ez utóbbi azért volt reménykeltő, mert Magyarországnak a rendszerváltást követően – most már önállóságát visszanyerve és társadalmi-gazdasági reprodukciós rendszerét a fejlett világhoz igazítva – ehhez a gyorsan változó, megrázkódtatásokkal és bizonytalanságokkal terhes versengő világhoz kellett alkalmazkodnia, ott helytállnia, még hozzá számottevő modernizációs hátrányok és egyenlőtlen versenyfeltételek körülményei között. Gondoljunk a történetileg felhalmozott modernizációs lemaradásra; arra, hogy mind a kapitalizmus-, mind a szocializmuskori modernizációs erőfeszítések sikertelenek voltak és nem hoztak áttörést a probléma megoldásában; hogy hazánk évszázadok óta más fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a legfejlettebb országok, vagy, hogy a rendszerváltással egyszerre kellene válaszolni az új modernizációs irányzatok kényszereire, illetve az ezektől jelentősen elmaradó hazai fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira. Aztán az sem volt titok, hogy Magyarország „kimaradt” az 1950-80-as évek kapitalizmusának gazdasági növekedési, felhalmozási, munkamegosztási és integrációs-hálózatosodási folyamataiból, továbbá „kiszorult” piacaikról és „beszorult” a szovjet zóna kevésbé igényes piacaira: pontosan azokból a modernizációs folyamatokból „maradt-szorult” ki, amelyek a globálkapitalista korszakváltást megalapozták. Továbbá közismert volt, hogy a gazdaságilag legfejlettebb országok és a félperiférián-periférián elhelyezkedő országok közt gazdasági és politikai szempontból aszimmetrikus az alkupozíció, és függőségi viszonyok vannak – lásd Leopold Lajos korabeli feljegyzéseit! – így azzal is számolni lehetett, hogy az „elmaradott”, tőkeszegény és eladósodott Magyarország gazdasági függősége-kitettsége mit sem változik csupán a rendszerváltással. Az időszak nyers valóságát még a nemzeti függetlenség és szabadság, a jólét és a demokrácia vágyának eufóriája sem volt képes feledtetni, hiszen a „szocializmus megdöntésében segítő kapitalista barátaink” azonnal kemény és kíméletlen versenytársként jelentek meg a volt szocialista piacokon, kiszorítva onnan vállalatainkat. Természetesen saját piacaikat nem „nyitották” meg számunkra, mint ahogy

a magyar kölcsönöket sem engedték el, és sem segély-, sem szanálási programot nem kínáltak. Ezzel egyidejűleg olyan privatizációt ajánlottak és támogattak, melynek során az állami (nemzeti) vagyon legmodernebb, nemzetközileg versenyképes, azonnali hasznot hajtó, stratégiailag fontos vagy távlatosan annak ítélt részét kivásárolhatták, miáltal a hazai piac mérvadó részét a globalizáció elvei szerint szerveződő vállalat-hálózataik ellenőrzése alá vonták. Hamar kiderült az is, hogy az általuk ajánlott és támogatott liberális gazdaságpolitika nem bizonyul különösebben hatékonynak az eladósodottság és az elhúzódó válság kezelésében, illetve a „szocializmus-kapitalizmus” csere sikeressé tételében. A világban zajló folyamatos tőzsdévalóságok, a különböző országok fizetéképtelenné válása és az ezeket kísérő tömegmozgalmak, az erőforrások megszerzéséért folytatott állandósult háborúk stb. jelezték egyfelől, hogy legfeljebb néhány hatalomvágó-rendszerváltó kelet-európai politikai tényező számára ütőkártya a „szocializmus legyőzése”, a világ nagyobb fele ezen már rég túllépett, és kizárólag az új világrendbeli versenyhelyezete érdekli. Másfelől egyértelművé vált, hogy ez a kapitalizmus már nem a második világháború utáni „szolidáris” kapitalizmus, amely akár legyőzött vetélytársainak is segítséget nyújt a gazdasági, társadalmi és politikai konszolidációhoz. És az is kiderült, hogy ez nem is a mintául szolgáló joviális „szociális piacgazdaság”, amely saját polgárai számára biztonságot, jólétet, demokráciát, széles körű szociális jogokat stb. biztosító „alkalmazotti társadalom” magyar – netán közép- és kelet-európai – meghonosításán munkálkodik.

Joggal vetődik tehát fel az a kérdés: vajon a magyar rendszerváltásban részvevő politikai elitcsoportok kiigazodtak-e a vázolt problémahalmazban; fel tudták-e mérni a válság jellegét-léptékét; a realviszonyoknak megfelelően értelmezték-e a modernizációs korszakváltás kihívásait, és programjaikat-teendőiket ezekhez igazítva alakították-e stb., avagy Avagy kihasználva a hatalmi vákuumot a politikai szerepvállaláshoz, hatalom- és karrierépítéshez, elegendőnek látták belevetni magukat az általuk kreált és manipulált hatalmi harcba és ott sikereket elérni – vagyis az ország távlatos érdekeit alávetették aktuális hatalmi nyomulásaiknak, azokat az éppen kormányon lévő ellenfelekre hagyták, ezzel is gyengítve pozícióikat – és maguk csak akkor foglalkoztak velük, amikor már elkerülhetetlen volt. A politika ilyenén felfogásában-művelésében így a nemzeti függetlenség visszanyerésével – melyben a magyar politikai éltek egyetlen csoportjának, az ellenzéknek sem volt semmiféle szerepe – újra felszínre kerültek az évszázados kudarcos modernizációt kísérő különféle sérelmek, elfojtott indulatok és gyűlölködések, kibeszéletlen és eltorzult formákat öltő társadalmi problémák, alkalmasint zavaros, idejétmúlt és népboldogító ideológiák-nézetek társaságában. Ezekből az új politikai szereplők előnyt kívántak kovácsolni maguknak, ilyenformán sokan nem csupán a „szocializmusból a kapitalizmusba” való átmenet aktuális politikai aktoraként definiálták magukat, hanem a szocializmus előtti múlt örököseiként, felkent folytatóiként, akár évszázados nemzeti problémák „igazságtevőiként”, akiknek a történelem „helyrezökentésének”

magasztos feladata a küldetése. Ismét szép számmal megjelentek a „küldetést” sugalló politikai szerepek, hiszen ezek önmagukban bizonyítják-legitimálják az érintett személy – és pártja – politikára való alkalmasságát. A „forradalmár” – e műfaj sokadik generációját megjelenítő posztmodern-forradalmár –, aki lázadt az előző (kommunista) rendszer („puha diktatúra”) ellen, ezzel személyes kockázatot vállalt, részt vett annak „megdöntésében” – még ha „bársonyos forradalom” volt is – és tudja, hogy mit kell tenni, mert a forradalmár biztos jövőképpel rendelkezik. A „hazafi”, aki a nemzet nevében lép fel, mert a nemzeti folytonosság letéteményese, a „nemzeti érdek” megfogalmazója és védelmezője, a „hazaárulók” leleplezője, továbbá a nemzeti felemelkedés tudója-őre. Az „igazságosztó, aki egyéneket, csoportokat, társadalmi osztályokat-rétegeket ért sérelmek-megtorlások orvoslásán túl intézmények, korszakok, rezsimek, sőt, a történeti Magyarország stb. rehabilitálását is ígéri valamiféle „történeti igazságtétel” keretei közt. A „technokrata-reformer”, akit egy modern Magyarország képe hajt, ... Folytathatnánk a sort, de csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy miközben a hivatkozott politikai tényezők jogról, jogállamról, igazságról, demokráciáról stb. beszéltek e szerepek megtestesítésével, „erkölcsi felsőbbrendűségükre” is utaltak, társadalmi „előjogokra” és különleges „megítélésre” formálva igényt-jogot, hiszen „küldetésük” akár jogsértésre és erkölcstelen lépés megtételére is „rákényszerítheti” őket az előző rendszer „jogtalanságainak és erkölcstelen” világának a felszámolása során.

A fentiekből következik, hogy a hatalmi vákuumba beözönlő új politikai szereplők úgy értelmezték a rendszerváltást, ahogy azt szerepfelfogásaik, indulataik, törekvéseik, érdekeik, aktuális nyomulásaik, változó pozícióik stb. éppen megkívánták, vagyis ismét kezdetét vette a „nagy hecc”, a rendszerváltás önkényes és önkényesen változó értelmezése-bonyolítása.

A legfelkészültebbek úgy gondolták, hogy amennyiben a szocialista „köztulajdont” „magántulajdonba” adják, a „redisztribúciót” „piacra” váltják fel, továbbá az egypártrendszerrel áttérnek a többpártrendszerre – amelyek automatikusan biztosítják a „diktatúra” felcserélését a „demokráciával” –, akkor megtörténtenek tekinthető a rendszerváltás. Itt a rendszerváltók a társadalmi, gazdasági és politikai alapintézmények – tulajdon, elosztás, pártrendszer, állam stb. – gyors és totális megváltoztatását tűzték zászlajra, ami kísértetiesen hasonlított a negyven évvel korábbi kommunista rendszerváltás forгатókönyvére, csak fordítva: ott a „magántulajdon” helyett a „köztulajdon” kizárólagosságát gondolták helyénvalónak, a „piacot” „bürokratikus koordinációval” kívánták felváltani, és a (szocialista) demokráciát egyetlen párttal is megjeleníthetőnek vélték. És még a jelzett eljárásokat kísérő-indokló politikai-indulati-ideológiai töltet sem változott: akkor úgymond „az ország minden bajáért felelős” és „bűnös” kapitalizmust (feudálkapitalizmust) a „jó”, a „jövőt képviselő” és a „megoldást” biztosító szocializmusra gondolták felcserélni, most „az ország

minden bajáért felelős” és „bűnös” szocializmust kívánták felváltani a „jó”, a „jövőt képviselő” és a „megoldást” biztosító kapitalizmusra.

Ha ez a társadalmi alapintézmények azonnali és totális cseréjére irányuló politikai-ideológiai beavatkozás – melynek ez esetben sem voltak gazdasági-társadalmi alapjai – a korabeli „kapitalizmus-szocializmus” rendszerváltásnál is csupán a „szocializmus alapjainak a lerakására” volt elegendő, akkor a „szocialista-kapitalista” rendszerváltásnál sem várható ennél több a jelzett eljárástól. Arra például, hogy a műszakilag elmaradott magyar vállalatok miként tudnának piacképes termékeket gyártani csupán attól, hogy magántulajdonba adják őket, senki sem tudott-akart választ adni, avagy ez már legyen a tulajdonos gondja... Vajon milyen teljesítmény várható el az évtizedeken át autarch újratermelődési modell és tábor keretei közt működő hazai vállalatoktól, ha egyik napról a másikra kikerülnek a globalizáció gyakorlata szerint szerveződő világpiacra? Elvárható-e, hogy a centrumországok évtizedes munkamegosztási, kutatás-fejlesztési, piaci stb. integrációs folyamatain „kívül rekedt”, tőkeszegény és az állam által magukra hagyott magyar vállalatok – pusztán a „kapitalizmusra” való áttéréssel – egy csapásra versenytársai és/vagy együttműködő partnerei lehetnek a nemzetközi piacokat uraló és tőkeerős vállalathálózatoknak? Vajon életszerű-e a rendszerváltás olyan levezénylése, melynek eredményeként hazánk néhány százezer, östermelői és vállalkozói igazolvánnyal rendelkező „magánzóval”, tőke nélküli bt.-vel, vagy néhány tízezer egymillió forintos alaptőkével bíró kft.-vel akar beszállni és sikerrel helytállni a globálkapitalista versenyben?

A vázoltak – sok más mellett – arra utalnak, hogy a rendszerváltó politikai csoportok-pártok nem rendelkeztek a realviszonyokkal adekvát kapitalizmusképpel, melyet követve az ország siker reményében képes lett volna a gyorsan változó globálkapitalizmus követelményeihez és versenyfeltételeihez alkalmazkodni. Ebben az intézményi csere – pl.: köztulajdon-magántulajdon – nem adhatott eligazítást, annál is kevésbé, mert a politikusok az állami-szövetkezeti tulajdon (egyébként közvagyon, vagy nemzeti vagyon) prédaként kezelt kárpótló-osztogató és trükkös privatizálásával letudottnak vélték a gondot: ha minden magántulajdonba kerül, az már kapitalizmus. A felkészültebbek a 19. századi liberális teoretikusok írásaira hagyatkoztak, mások a tankönyvek ideáltipikus „piacgazdaságát” gondolták megvalósítani, megint mások megelégedtek a „piac mindent megold” tétellel, míg sokaknak minden kapitalizmus volt, ami nem szocializmus. A gondokat áthidalandó, a meglehetősen homályos „piacgazdaság” lett a hívószó. A sérelmekben és elégtételben gondolkodóknak nem volt szükségük kapitalizmusképre, mint ahogy a vagyont szerzőknek sem, ha gond nélkül hozzájutottak a kiszemelt javakhoz; ha nem, hangoskodtak, hogy nem ilyen kapitalizmust akartak, avagy érdekeiket más eszközökkel (pl.: politikai kapcsolatok, leszámolások) érvényesítették.

Tisztázatlan maradt, hogy a kapitalizmus mely társadalom- és gazdaságszerveződési formáját – pl.: szabadverseny, állam-, jóléti vagy globálkapitalizmus – lehet

és kell, illetve kényszerül megcélozni az ország az adott szocialista fejlettséggel, hiszen, ha a rendszerváltás mögött a globálkapitalizmus erői munkálkodtak, meg lehetőszen félrevezető és önkényes „jóléti kapitalizmust” ígérni a népnek. Aztán az államszocializmus használható-fejleszhető modernizációs teljesítményeire sem fordított gondot az új politikai garnitúra. Így az ott kiépült élet- és versenyképes, globalizációkomform vagy kevés befektetéssel azzá szervezhető gazdasági-társadalmi potenciálokat kótyavetyélt el, rombolt le vagy hagyott veszendőbe menni – a versenytársaink nagy örömeire –, miközben ebbéli tevékenysége nyomán a globálkapitalizmusnak megfelelő versenyképes struktúrák és potenciálok alig vagy egyáltalán nem épültek ki a helyükön.

Bárhonnan is közelítünk, a rendszerváltás önkényes értelmezése szembeötlő. Mert hát önkényes, ha azt kizárólag a szocializmus „osztályharcos” felszámolásaként, elit-je leváltásaként, revánssal keveredő hatalom-megragadásként, ötlet- és elégtételszerű tulajdon osztogatásként, saját politikai-gazdasági klientúra-építésként stb. fogják fel és bonyolítják le az új hatalmi elitek, miközben mellékesnek tartják – netán „ördöginek” minősítik – a globálkapitalista betagolódási kényszert. És az is önkényes, ha az ország korábbi modernizációs-civilizációs eredményeit lerombolva, a tényleges foglalkoztatási, jövedelmi, megélhetési állapotokat figyelmen kívül hagyva, népességének jelentős csoportjait elszegényítve stb. akarnak „igazi piacgazdaságot” kiépíteni. Továbbá önkényes, ha az állami (nemzeti) vagyont „osztogatás-fosztogatás” formájában, az államszocializmus versenyképes javait-potenciáljait prédának használva hajtják végre a rendszerváltást, és azt nem a felemás modernizáción átesett magyar gazdaság és társadalom globalizációs célú válságmenedzseléseként fogják fel. Az a kevés politikus, aki átlátta, hogy az ideológiai vagy érzelmi-indulati indíttatású szocializmusrombolás még nem sikeres kapitalizmusépítés; hogy a politikai-igazságtételi-kegyúri-haveri alapú tulajdonosztogatás még nem hatékony világgazdasági integrációs eljárás; és az államszocializmus kiátkozása, vagy a „piacra”, mint kizárólagos rendező-, gazdaság- és társadalomszervező elvre való hagyatkozás még nem távlatos nemzetépítés, magára maradt és felmorzsolódott az állandósult hatalmi harcokban.

Nos, a rendszerváltás jelzett politikai felfogása és gyakorlata sokkolta az amúgy is sodródó országot, rövid idő alatt karakteressé téve a magyar újkapitalizmus strukturális és működési jellegzetességeit. Aligha meglepő, hogy a rendszerváltás súlyos gazdasági válsággal párosult: a GDP mintegy ötödével esett vissza; a vállalatok sokasága ment (vitték) csődbe és zárt be; több mint másfél millió munkahely szűnt meg néhány év alatt; kétszámjegyű infláció alakult ki, a bérek és fizetések jelentősen csökkentek; az életszínvonal számottevően visszaesett; tömeges és tartós munkanélküliség alakult ki; az elszegényedés és lecsúszás társadalmi méreteket öltött. Bár az országban időközben megjelentek a külföldi beruházók új munkahelyeket teremtve, új technológiákat telepítve, vagyis növekvő követelményeket és igényeket támasztva az alkalmazott munkaerővel szemben – melyek előnyeit és dinamizáló hatásait

nem szükséges fejtegetni – ezek azonban enyhíteni sem tudtak a válságon, annál is kevésbé, mert betelepülésük mindössze néhány „kapuvárosra” korlátozódott. Az ezredfordulóra valamelyest „rendeződött” a helyzet – pl.: a GDP elérte a rendszerváltás előtti szintet, az infláció is enyhült – az ország azonban mindezek ellenére nem az ígért és vágyott „jóléti kapitalizmus”, hanem a globálkapitalizmus „félperifériás” állapotokkal jellemezhető irányába mozdult el.

Egyfelől a fejlődő országokra jellemző duális gazdaság alakult ki, amely egy külföldi tulajdonban lévő versenyképes részből, és egy magyar és külföldi tulajdonban lévő, alacsony műszaki-technológiai színvonalon álló, kis piaci részesedéssel bíró, tökeszegény, elaprózott és döntően versenyképtelen részből áll. A szakemberek megállapították⁷⁰, hogy a két rész között alig vagy egyáltalán nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat. A piaci szektor eme dualitása mellett jelen van a hazai gazdaságban egy számottevő „szürke” vagy „fekete” szegmens, továbbá a munkanélküliség, alacsony jövedelmek és nyugdíjak, elszegényedés stb. okán – főleg a falvakban – tömegek rászorulnak-rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt természetes önellátást folytassanak. Ha ezeket összevetjük az államszocializmusbeli állapotokkal, akkor változatlanul egy dezintegrált gazdaságot találunk: melyet a rendszerváltás meghaladni ígért.

Másfelől az ország területileg is fragmentált állapotokat mutat: ahol összeomlott a gazdaság, kizárólag hazai vállalkozók maradtak és új beruházásokra nem került sor, ott állandósult a stagnálás és a leépülés, míg a külföldi tőke által elért „kapuvárosokban” és körzetükben kevésbé volt érezhető a válság, élénk maradt a gazdaság és fellendülés következett be. Ez szintén a fejlődő országokra jellemző állapot, hiszen a külső beruházók elsősorban azokat a városokat keresik meg, amelyek közúton, vasúton, vízen stb. jól elérhetők, képzett és motivált munkaerőt kínálnak, illetve ennek utánpótlását biztosítani tudják, és emellett magas szintű üzleti szolgáltatásokat is nyújtani képesek. Az ezredforduló idején e kritériumoknak szinte kizárólag dunántúli városok – pl.: Győr, Székesfehérvár és, természetesen, Budapest – feleltek meg, és csak az infrastrukturális fejlesztéseket követően került sor jelentősebb külföldi beruházásokra az ország észak- és dél-keleti, illetve az alföldi régióiban. Mindent egybevéve az ezredforduló első évtizedében az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozott a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt élt a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének közel kétötöde (38%) „krízishelyzetben” volt, ahol a népesség mintegy negyede (23%) élt. Ez utóbbin belül elkülöníthető volt egy kb. 600 ezer főnyi népesség, amely ekkor már „gettósodó” falusi települések lakója volt.⁷¹ A fentiek ismeretében nyilvánvaló, hogy az ország a rendszerváltást követő-

⁷⁰ Lásd pl.: Lóránt Károly: Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre?, *Üzleti* 7, 2000. június 3., 7. o.; *A Reformszövetség tézisei és javaslatai*, 2009., 2.

⁷¹ Lásd pl.: Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In: Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások, falupolitikák*, UMK-MTA SZKI, Budapest, 2005., 141.-152. o.; Kovács Imre – Nagy Kalamász Ildikó: Társadalmi és

en területileg sem az egységesülés, inkább a gyors polarizálódás és a szétesettség irányába mozdult el.

Aztán, egységes munkaerőpiacról szintén nem beszélhetünk, hiszen az államszocializmus „első” gazdaságának munkaerőpiaca a rendszerváltást követően „szét-esett”, és eltérő állapotú és működési logikájú részpiacokra tagolódott. A „kapuvárosokban” és községeikben a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacot. A stagnáló körzetekben a gazdaság már nem közvetít új kihívásokat, és a bérek is alacsonyok, míg a „krízishelyzetben” lévő térségekben a munkaerőpiac igénytelen, eseti-alkalmi munkákat kínál, de az „állandó” alkalmazottaknak is olyan alacsony béreket-kereseteket képes nyújtani, melyekből az érintettek nem tudják magukat és családjukat „társadalmilag elfogadható” szinten tartani: a szegénységből kitörni. A vázoltakon túl a munkaerőpiac hivatalos „megkettőzöttség” is megfigyelhető, hiszen a tömeges és tartós munkanélküliség miatt hivatalosan működtetnek egy „másodlagos” munkaerőpiacot köz- és közhasznú munka formájában. Eme „kényszerfoglalkoztatási” forma funkciója elvileg az lenne, hogy a tartós munkanélkülieket felkészítse-visszavezesse a hivatalos munkaerőpiacra. Ténylegesen azonban e feladatok ellátására alkalmatlan, amit jól mutat, hogy e tömeg zöme gazdasági fellendülések és munkaerőhiány esetén sem mobilizálható alacsony felkészültsége, munkakultúrája, motivátlansága stb. okán. (Megjegyezzük, hogy ebben a magyar iskolarendszer, közelebről az alapiskola működésének alacsony hatékonysága is jelentős szereppel bír, ugyanis ebből az iskolatípusból tömegével kerülnek ki a kötelező iskolázás befejezését követően olyan „hátrányos helyzetű” családok gyerekei, akiket sem a család, sem az iskola nem készített fel a munkaerőpiacra való belépésre és helytállásra. Róluk hivatalosan is sokszor úgy beszélnek, mint akik „nem akarnak dolgozni”, pedig csak „nem tudnak dolgozni” úgy, ahogy ezt egy igényes-változó munkaerőpiac szükségletei a 21. században megkövetelnék, mert erre senki sem készítette fel őket.)

Az elmondottak ismeretében nem meglepő, hogy a jelzett folyamatok mögött egy szélsőségesen polarizált és fragmentált társadalom található. A hierarchia tetején van egy 5-7 százaléknyi csoport, amely a hazai erőforrások és vagyon jelentős súlya fellett rendelkezik, és amely egy 10-15 százaléknyi „felső-középosztálybelivel” együtt jeleníti meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk van egy 30-40 százaléknyi népeség, melynek a helyzete részben javult, részben romlott, de alapvetően nem változott, legalul pedig a lakosság nagyobb hányadát (40-50%) magában foglaló depriváltak és szegények differenciált világa: a „nyomorban élők”, az „átmenetileg szegények”,

területi egyenlőtlenségek, In: Kovách Imre (szerk.): *Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2006., 161-171. o.

a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb.⁷² Ez utóbbi népes csoportokkal nem csupán az a gond, hogy híján vannak az elégséges erőforrásoknak, hanem az is, hogy alig vagy egyáltalán nem integrálódnak a társadalomba: ők a marginalizálódtak, a gettósodó falvakban-térségekben élők, a társadalmon kívül rekedtek stb.

„Ha a KSH által 1982-től 1994-ig számított létminimumot vesszük szegénységi küszöbnek, akkor azt lehet mondani, hogy az 1980-as években körülbelül a lakosság 10 százaléka, 1995-ben 30-35 százaléka volt szegény. Nem szükséges indokolni, hogy igen súlyos akut társadalmi probléma. Még nagyobb azonban azoknak az aránya, akik nem csúsztak ugyan a szegénységi küszöb alá, de „elszegényedtek” abban az értelemben, hogy egy főre jutó reáljövedelmük kisebb, mint a rendszerváltás előtt volt.”⁷³

Talán a fenti Andorka Rudolf idézet mutatja be legérzékletesebben, hogy a rendszerváltást követő néhány évben (1995-öt írunk) milyen drámai gyorsasággal – szinte robbanásszerűen – nőtt az elszegényedők-lecsúszók aránya, köztük is három-három és félszeresére gyarapodott a mélyszegénységben élőké: minden harmadik-negyedik magyar ide sorolódott. (Nem véletlen, hogy néhány év elteltével ez a mutató „elfelejtődött”: propaganda célokra legfeljebb a mindenkori kormányok ellenzéke használta, miután azonban egy évtized alatt minden jelentősebb rendszerváltó párt volt kormányon is, de a problémával nem tudott mit kezdeni, így a politika jobbnak vélte használatának mellőzését.)

Mindent egybevéve a fentiek arra utalnak, hogy a hazánkban alakulóban lévő újkapitalizmus szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalmi alapjaiban tér el a fejlett nyugati országok széles és jómódú „középrétegeket” magában foglaló társadalmaitól. Andorka már ekkor jelzi, hogy a korabeli trendek „latin-amerikai” típusú társadalmi szerkezet kialakulását sejtetik: kis és igen gazdag hatalmi és gazdasági elit, gyenge középrétegek és nagy tömegű szegénység.

Figyelmet érdemel az is, hogy az új rendszerben a munkahely elvesztésének, az elszegényedés megszenvedésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az államszocialista „alkalmazotti lét” alacsony jövedelmének, de kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet szültek. A rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről (mint a tehetetlenség, a reménytelenség, a kilátástalanság

⁷² Lásd pl.: Bogár László: A gazdaságpolitika és a XXI. század, *Üzleti* 7, 2000. március 13.; Ferge Zsuzsa: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban, *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. sz.; Gázsó Ferenc: A társadalmi szerkezetváltás trendjei. In: Földes György-Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.; Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

⁷³ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. sz., 12. o.

érzése) panaszkodók aránya, mely irányzat tartósan fennmaradt elsősorban is a „krízishelyzetű” térségekben.⁷⁴ Ebben sincs semmi meglepő, hiszen a szélsőséges gazdasági, területi, munkaerőpiaci és társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódásának természetes velejárója a társadalmi zárványok vagy „krízishelyzetű” térségek kialakulása, amelyekben a reménytelenségen túl a társadalmi és a generációs újratermelődés olyan szintje is rögzül – szegénység, iskolázatlanság, motivátlanság, alacsony munkakultúra és munkavállalási hajlandóság stb. –, hogy ott a népesség zömét kedvező gazdasági helyzetben sem lehet bevonni a foglalkoztatásba. Gázsó Ferenc e problémahalmazt tanulmányozva a következő következtetésre jut az újkapitalizmus gazdaság- és társadalomintegráló teljesítményét tekintve:

„A társadalmi és a területi egyenlőtlenségek összekapcsolódása szélsőséges megsztottságot eredményezett. Egymástól alapvetően különböző mikrotársadalmak alakulnak ki, s mindezeket semmilyen integráló erő nem mozgatja azonos irányba. A zárványtípusok igen kevésbé hasonlítanak ahhoz a makrotársadalmi képhez, amit számos kutató és politikus, mint az ország egészét jellemző állapotot ír le. Az országot éppen az jellemzi, hogy a makro- és mikro-jellegzetességek a legkevésbé sem állnak össze egységes tendenciába illeszkedő képpé.”⁷⁵

A rendszerváltást követően tehát a társadalmi újratermelődés rendszerében „anarchizált”⁷⁶ állapotok alakultak ki, a legváltozatosabb formákat öltve, a legváratlanabb helyen és helyzetben megjelenve, alkalmasint az abszurditás határait is átlépve. Például sok helyen már akkor elkezdődött az állami-szövetkezeti vagyon szét-hordása, amikor még jogszabályok sem voltak rá, vagy ha voltak, azokat mindenki saját érdekeinek megfelelően értelmezte, továbbá a „joghézagok” is rengeteg trükkre és a jogi következmények elkerülésére adtak módot. Megszaporodtak az egyéni elbírálások, a kivételezett helyzetek, vagyis aki csak tehette, igyekezett kivonni magát a hatályos jog érvénye alól, ami nem is volt olyan nehéz, hiszen a jogszabályok nem csupán évről évre változtak – lehetetlenné téve a távlatos tervezést-működést – hanem év közben is, sőt sokszor visszamenőlegesen is változtattak rajtuk. Más-kor viszont kihirdetett törvényeket „puhítottak” fel, átmenetileg felfüggesztve vég-rehajtásukat, esetenként pártokat és csoportokat vonva ki hatályuk alól, de az sem volt ritka, hogy a parlament által megszavazott törvényt ugyanaz a többségi frakció másnap visszavonta, és még azon melegében egy új, a pártnak és klientúrájának „megfelelőbbel” helyettesítette. Aztán gyakran senki sem akart érvényt szerezni a törvényeknek, mert kilátástalannak tűnt azok realizálása; mert a politika egyes szereplői nem voltak érdekelték ebben, vagy, mert akinek a kötelessége lett volna, nem

⁷⁴ Kopp Mária – Skrabski Árpád – Löke János – Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996. (ösz).

⁷⁵ Gázsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán: *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2008., 162. o.

⁷⁶ Hülvely István: A politikai elit és az „anarchizált” társadalom, *Valóság*, 1994./2.

vállalta a feloldhatatlan és felesleges konfliktust az amúgy is zaklatott lakossággal, inkább hagyta az eseményeket folyni a saját logikájuk szerint.

Például az, hogy a „piac értékítélete”, a „privatizáció és a magántulajdon szentsége” megkérdőjelezhetetlen igazodási pontokká váltak, lehetőséget adtak arra, hogy bármely nagy összeget ki lehessen fizetni a közpénzekből magáncégeknek, és az állami (köz-, vagy nemzeti) vagyont bármilyen kis összegért és trükkösen magánkézbe lehessen adni. Tény, hogy a bíróságok még a legkirívóbb ügyeket is – ha egyáltalán odakerültek – csupán a „jó erkölcsbe” ütköző tranzakciónak minősítették.

Az „államtalanítás”, az állam társadalmi túlsúlyának a megszüntetése szintén rengeteg zavar forrása lett, hiszen ezt az intézményt a politika a társadalom szinte minden területéről ki akarta űzni, olyan funkciókat is elvitatva tőle, amelyeket más intézmények ténylegesen nem képesek átvenni. Más oldalról viszont az államtól függetlenített intézmények (pl.: önkormányzatok) tevékenység- és hatáskörét kibővítette úgy, hogy közben a feladatok maradéktalan ellátásához szükséges erőforrásokat nem rendelte hozzájuk. Ez súlyos intézményi válsághoz vezetett, hiszen a feladatok teljesítése alól sokszor nem lehetett kibújni – iskola, óvoda, egészségügy stb. – így azonnal megindult a verseny az erőforrások megszerzéséért megkérdőjelezve a működési biztonságot, a tervezést, rontva az ellátás színvonalát, és útjára indítva a feladat- és probléma-elhárítás, az egymásra mutogatás stb. romboló mechanizmusait. Mivel nem voltak átlátható és mindenkire érvényes szabályok, így az erőforrásokhoz jutás lehetőségét-esélyeit a hatalmi helyzet, a politikai-, párt-, baráti- és egyéb kapcsolatok kihasználása és az érdekérvényesítés nyers erői stb. alakították, miközben a bizalmon, a kölcsönös érdekek és előnyök szem előtt tartásán és a kiszámíthatóságon alapuló intézményi együttműködés a mélypontra zuhant. Nem volt jogbiztonság, vagyonbiztonság, működési és termelési biztonság, munka-, jövedelem- és megélhetési biztonság: a mindenkire érvényes szabályok helyét az erőszak, az agresszivitás, a kijárási, a trükközés, a kivételezés, a kicsinálás, az önkényeskedés, a gyűlölködés stb. vette át.

Bár elvileg – a társadalom normális működőképességét biztosítandó – az anarchizáltság és az intézményi válság mielőbbi megoldása tűnt volna a legkézenfekvőbb eljárásnak, a politika azonban nemhogy nem volt képes, de hajlandónak sem mutatkozott erre, ugyanis jelentős politikai érdekek fűződtek az anarchia fenntartásához, sőt növeléséhez. Még rengeteg privatizálható vagyon maradt az állam kezén, és mivel ezt a procedúrát a mindenkor kormányon lévő politikai erők bonyolították le, továbbra sem fűződött érdekük annak pontos szabályozásához, átláthatóságához és ellenőrizhetőségéhez. Ezzel azt is jelezni kívántuk, hogy a rendszerváltásban részvevő politikai tényezők – ideológiától, érzelmeiktől, nemzeti indulatoktól stb. függetlenül – már a kezdet kezdetén átlátták azokat az évezredenként is jó esetben egy-két alkalommal adódó hatalmi, befolyási, gazdasági, társadalmi stb. előnyöket-nyereségeket – lásd Márai erre vonatkozó megjegyzéseit –, amelyek egy ország felhalmozott vagyonának-erőforrásainak az újraosztásából következnek azokra nézve, akik

ezt levezénylik. Erről gazdag irodalom áll a rendelkezésre a kortársak tollából,⁷⁷ melyek közül témánk vonatkozásában Varga István és Banai Miklós 1991-es tanulmányára hivatkoznánk, amely a tulajdonjogi rendezés kapcsán vet fel alapkérdéseket.

„Elkezdődött az a folyamat, ami ma is tart: az állami tulajdon felosztása ad hoc elvek alapján a kárpótlási törvény, az egyházi ingatlanokról szóló törvény és az önkormányzati tulajdonról szóló törvény keretében. (És várhatóan a szövetkezeti és földtörvény is hasonló módon születik meg.) A kormánytagok és a törvényhozók érvelésében nehéz valamilyen általános elvet felfedezni: pillanatnyi érdekek, politikai számítások alakítják az érveket, s a döntéseknél a nyers politikai erő érvényesül.” [...]

„Ha elfogadjuk, hogy a jelenlegi polgári jog alapvető része a „szerződés szabadsága”, a „tulajdon sérthetlensége” és a „kártérítés kötelezettsége, ha valaki más tulajdonában kárt okoz”, meg kell állapítanunk, hogy mindhárom jogot megsértette a kárpótlási törvény. Ez pedig azt jelenti, hogy a polgári jog területén a törvényhozás a részrehajlás-nélküliség és a morális semlegesség elvének érvényesülése helyett az állampolgári jogokat rövid távú politikai érdekeknek vetette alá, politikai alkudozások tárgyává tette. Vagyis szóhasználatunk szerint az állampolgárok nem a jog uralma alatt vannak, hanem a többségi parlamenti frakciók uralma alatt, s féltő, hogy ennek a jogalkotási szemléletnek az alkalmazásáról nem szívesen fog a kormány és a parlament lemondani.” [...]

„A jól működő polgári demokráciákban a parlamenti többség tagjai az őket megválasztók érdekeit figyelembe véve kötnek politikai alkut. Ezzel szemben Magyarországon láthatólag a politikai pártok légüres térben mozognak, s nem is tesznek semmit annak érdekében, hogy a társadalomnak ezen „politikai szervezetlenségén” változtassanak.” [...]

„Aki nagyobb befolyást tud szerezni a hatalmas állami vagyon egyes részei fölé, akár közvetlenül, akár (bizalmasai és elkötelezettjei révén) közvetve, annak a jövőbeni politikai pozíciói is várhatóan jobbak lesznek. És ezzel párhuzamosan – mint korábban jeleztük – a pártok gazdasági programjai, gazdasági törvényjavaslatai sokszor éppen a politikai ellenfelek várható pozícióinak gyengítését célozzák. Ez a hatalmi harc pedig lehetetlenné teszi az egyértelmű politikai, gazdasági és morális elvek követését. Pontosan ez az összevisszaság, kiszámíthatatlanság fordítja el az állampolgárokat a politikától.”⁷⁸

Nos, ebből az 1991-ből származó idézetből figyelmet érdemel, hogy a korabeli hatalmi vákuumba benyomuló-meghívott politikai szereplők közt már akkor megindult a harc az állami (nemzeti) vagyon feletti jogosítványok megszerzéséért, amikor jószerivel még pártok sem voltak. Ez ugyan érthető a „spontán privatizációt”

⁷⁷ Lásd pl.: Voszka Éva: A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyúsége, *Közgazdasági Szemle*, 1990. 6. sz.; Szalai Erzsébet: Szereppróba, *Valóság*, 1990. 2. sz.

⁷⁸ Varga István-Banai Miklós: Polgárosodás és tulajdonjogi rendezés, *Századvég*, 1991/2-3. sz., 13-19. o.

kísérő trükkök-visszaélések ismeretében, továbbá a pártokat anyagiakkal-befolyással-presztízzsel képes és hajlandó gazdasági-politikai-kulturális klientúra kiépíthetőségét tekintve, azonban ennek kizárólagossá válása, a rendszerváltás minden más fontos összefüggésének e hatalmi nyomulásoknak való alávetése – a rendszerváltás illetén önkényes értelmezése – némi magyarázatra szorul. Ha meggondoljuk, hogy a „szocialista-kapitalista” rendszerváltásnak Magyarországon nem voltak társadalmi „hordozói”, vagyis nem voltak olyan kapitalizálódó-polgárosuló osztályai-rétegei, amelyeket a társadalomtudomány egy ilyen történelmi léptékű változás előkészítőiként-hordozóiként előfeltételez-elvár, akkor érthető a politikai elitek jelzett magatartása. Ugyanis kitüntetett helyzetbe kerültek: a kapitalizálódást szervesen hordozó rétegek hiányában – a politikusoknak ezért lett volna szükségük az említett „szocialista polgárosodásra” – részben nem alakult ki az a gazdaságilag, társadalmilag és politikailag releváns kapitalizmus-törekvés és -kép, amelyet helyzetükből és érdekeikből adódóan képviselhetek volna, részben az a politikai-társadalmi kontroll, amelyet a nevükben cselekvő politikusok-pártok felett gyakorolhattak volna. Ez az, amit az idézett szerzőpáros „légüres térnek” nevez, és ami a felkészültségében, ideológiájában, indulataiban, érdekeiben stb. heterogén és végletesen megosztott politikai szereplők számára szabadkezet (túlhatalmat) biztosított – a politika önjáróvá vált – úgy a modernizációs korszakváltás értelmezése, mint a társadalomban zajló folyamatok megítélése, tennivalóik kijelölése és az újkapitalizmust „hordozó” réteg-osztály „kinevezése” tekintetében. Ez utóbbi előjogokkal is jár(t), hiszen alkalmasint személy szerinti „kinevezésre-menedzselésre” ad(ott) módot azon politikusoknak, akik ezzel élni is akartak. Mindenesetre az így kialakult hatalmi harc már ekkor – 1991-et írunk – lehetetlenné tette, hogy a politikusok és pártjaik „egyértelmű politikai, gazdasági és morális elveket” kövessenek és oda vezetett, hogy a törvényhozásban ne a társadalom érdekében tevékenykedjenek, hanem „politikai ellenfeleik várható pozícióinak gyengítését célozzák”, és, hogy „az állampolgári jogokat rövid távú politikai érdekeknek vessék alá”. Ez Varga István és Banai Miklós szóhasználatában azt jelenti, hogy „az állampolgárok nem a jog uralma alatt vannak, hanem a többségi parlamenti frakciók uralma alatt”. A szerzők e politikai állapot tartós fennmaradása feletti félelmüknek is hangot adtak, amelyet az azóta eltelt évtizedek igazoltak: betekintést engedve, hogy a kommunista diktatúrát „megdöntő” és demokráciáért „harcoló” rendszerváltó személyek-pártok kezdettől mennyire vették komolyan a jogállamiságot és a demokráciát.

A vázoltakból következik, hogy a pártok csak az aktuális nyomulásaik erejéig foglalkoztak a gazdaságban és a társadalomban kialakult feszültségekkel és konfliktusokkal, hiszen jól láthatóan elképzelésük sem volt, hogy miként lehetnének úrrá e súlyos problémákon, így kézenfekvőnek tűnt a bűnbakképzés és a „káosznövelés”. Ez utóbbi például azt jelentette, hogy ellenzékben felkaroltak fontos (és nem fontos) ügyeket és szervezkedő csoportokat, gyengítendő a kormányt – hiszen politikai súlyt csak a pártok adhattak ezeknek – ezt azonban csak az aktuális érdekeik erejéig

tették, majd ejtették őket. Kormányon pedig az ugyanezen fontos ügyekért fellépő-szervezkedő egyéneket-csoportokat nemes egyszerűséggel „kommunista ügynököknek”, „hazaárulóknak”, a „demokrácia ellenségeinek” stb. bélyegezték-bélyegzik – ízlés szerint – egyértelművé téve a politika megkérdőjelezhetetlen elsőbbségét és kizárólagos jogosultságát bármely, a társadalomban zajló folyamat megítélésében.⁷⁹ Ezzel egyidőben indult meg a társadalom ismételt pártosítása: megszervezték a saját szakszervezeteiket, iparkamaráikat, vállalkozóikat, kistermelőiket, nyugdíjasaikat, polgármestereiket, zöldjeiket, civiljeiket stb., és, ha a szakszervezetek, kistermelők, zöldek vagy civilek szervezkedni kezdtek érdekeiket megjelenítendő, a kormányon lévő pártok velük szemben saját szakszervezeteiket, kistermelőiket, zöldjeiket és civiljeiket vetették be, mint politikai segédcsoportokat. A megoldatlan gondjaival magára hagyott, az érdekérvényesítés szervezeti eszközeitől megfosztott és illúzióit veszített lakosság így csalódottságát és ellenvéleményét a mindenkori kormány országgyűlési választásokon történt leváltásával és a mindenkori ellenzék kormányra segítésével fejezte ki. Néhány szavazás után elfogytak az ígérgető, indulatokra-érzelmekre játszó rendszerváltó pártok anélkül, hogy a lakosság zömének helyzetében-kilátásaiban érzékelhető javulás állt volna be, így módon a szavazók reálisan gondolkodó része lassan ráébredt e félperifériás újkapitalizmus demokráciájának valóságára: a szavazásával csupán olyan egymást megalázó, lejárató és gyűlölő pártok közt választhat, amelyek nem kínálnak alternatívát a félperifériás újratermelési forma meghaladására.⁸⁰ Pedig már hosszú ideje látszott a rendszerváltás válsága: az, hogy a kialakult újkapitalizmus a gazdasági, jövedelmi, fogyasztási, foglalkoztatási, mobilitási, demokratikus stb. teljesítményével képtelen igazolni a rendszerváltás sikerességét, azt, hogy az ezért hozott súlyos társadalmi „áldozatok” nem voltak hiábavalók, és a „nemzet” érdekét szolgálták. Az sem volt titok, hogy a hazai újkapitalizmus nem véletlenszerűen és nem átmenetileg működik dezintegráltan, fragmentáltan, intézményi válságot generálva, hanem távlatosan is csak ebben a dezintegrált, anarchizált és polarizált formában képes a magyar társadalom reprodukálására: vagyis ez rendszerspecifikus teljesítménye. Nyilvánvalóan a politikai elitnek nem tehetők felelőssé mindenért, ami a rendszerváltás folyamatában tévesnek vagy sikertelennek bizonyult, az azonban elvárható (volt) tőlük, hogy az újkapitalizmus e súlyos zavarokkal és konfliktusokkal terhes működése ismeretében újra definiálják a kihívásokat és a teendőket, és – Gázsó Ferencet idézve – „rendszerkorrekciót” hajtsanak végre.⁸¹ Erre nem került sor, sőt ...

⁷⁹ Bihari Mihály: *A magyar politika, 1944-2004. Politika és hatalmi viszonyok*, Osiris, Budapest, 2005., 433-434. o.

⁸⁰ Gázsó Ferenc - Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

⁸¹ Gázsó Ferenc: Irányváltás a társadalompolitikában. In: Ördögh Szilveszter (szerk.) *Magyar jelentés-árnyalatok*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2004.

Említést érdemel, hogy a politika az államigazgatást is maga alá gyűrte és anarchizálta. Bár egyetlen párt sem vonta kétségbe a szakbürokrácia fontosságát, ténylegesen azonban kormányváltásonként lefejezték azt, ami messze túlmutat a hazai rendszerváltásokkor bevett egyszeri-kétszeri „listázáson, elszámoltatáson és tisztogatáson”. Ez esetben ugyanis minden egyes demokratikusan megválasztott kormány élt ezzel a pártja számára előnyös eljárással („zsákmány-elv”), részben azért, mert ez lehetőséget adott arra, hogy a bürokrácia által hordozott szakmai és társadalmi kontrolltól is megszabaduljon. Részben azért, mert a pártok klientúrájukat – pl.: párttársak, támogatók, rokonok, ismerősök, üzlettársak, barátok – így juttatták be azokba az állami és önkormányzati állásokba, ahol a privatizáció, az állami megrendelések, a beruházások, a támogatások stb. ügyletei bonyolódtak; továbbá az állás biztonsága és az anyagiak is megbecsülendők egy munkanélküliséggel terhelt és alacsony kereseteket nyújtó társadalomban. Így a mindenkori győztes pártok a szakmai, az állami, a tárca- és az önkormányzati érdekeket is megjeleníteni képes bürokráciával szemben az őket szolgáló módon kiszolgáló, engedelmes, a párt és a klientúra üzleteit megbízhatóan lebonyolító bürokráciát részesítették előnyben. Ezért aztán az állami és önkormányzati pozíciók döntő részében nincs hivatali folytonosság, nincs, aki az ügyeket továbbvigye, nincs felelős azok teljesüléséért, nincs, aki – jó esetben – néhány évnél tovább gondolkodna, és nincs, aki korlátokat szabhatna a pártoknak, netán megjeleníthetné a „közjót”, a „nemzeti érdeket”. Az az abszurd helyzet állt elő az anarchizált-instabil társadalmi környezetben működő pártok politikai monopolhelyzete következtében, hogy a „magyar köztársaság” tisztviselői nem a köztársaságot képviselik, hanem a kormányon lévő pártok érdekeit szolgálják ki – lásd Bibót! – többnyire éppen a köztársasághoz kötődő „közjó” ellenében. A vázoltak egyértelműen utalnak arra, hogy a politikai megbízhatóság a kommunista diktatúra „megdöntése” után is alapkövetelmény maradt, mint ahogy arra is, hogy a Márai által leírt „bugris” jelenség tömeges megjelenéséhez és felvirágzásához ismét ideális körülmények teremtődtek. Szükség mutatkozott hűséges pártkatonákra, akik a pártok aktuális hatalmi nyomulásait képviselik-végrehajtják a társadalom érdekei ellenében, melyekért cserébe befolyást, hatalmat, karriert, szakmai előrejutást, zsíros állást és/vagy üzleti megrendelést, jólétet, presztízst, vagyont stb. kínál-biztosít a párt.

Bár e vázlat közel sem merítette ki a félperifériás magyar újkapitalizmus jellegzetességeinek-működés módjának a bemutatását, nagyon röviden – jelzésszerűen – ki kell térnünk azokra az ezredforduló első évtizedének közepétől bekövetkező változásokra, melyek a hazai modernizációban új fejleményekhez vezettek, és új irányzatokat indítottak útjukra.

Az Európai Unióba történt belépéssel felgyorsult a külföldi tőke beáramlása, és a szintén az Unióhoz köthető infrastrukturális fejlesztéseknek köszönhetően jelentősen bővült e beruházásokat fogadni képes „kapuvárosok” köre, mára csaknem az ország egész területét lefedve. Az Unió által biztosított további fejlesztési pénzek lehívása nagyon nehézkesen indult, mert a kormány erre nem készült fel, és a társadalmat

sem készítette fel – nem voltak bejáratott intézmények, szakemberek, eljárási módok, hiányzott a „saját erő”, és többnyire a szükséges „vállalkozói” körök és „civiliek” is hiányoztak – így igazán csak a következő évtizedben vált folyamatossá az ebből származó előnyök kihasználása. Tekintettel arra, hogy az Unió e fejlesztéseket előre meghatározott projekteken keresztül realizálja, hazánkban is szükség mutatkozott az ezt konstruáló, közvetítő, elbíráló-minősítő, elosztó, ellenőrző stb. feladatokat ellátó szervezet-hálózat kiépítésére, melynek eredményeként egy új társadalmi réteg alakult: a „projekt osztály”.⁸² Ez nem kevés gondot okozott a monopolhelyzetre törekvő politikai tényezőknek-pártoknak, hiszen az eddigiekben is minden erőfeszítésük a társadalomban fellelhető erőforrások feletti rendelkezés kizárólagosságára irányult, így mindenképpen elkerülendőnek tartották, hogy az uniós pénzek elosztása és felhasználásuk ellenőrzése, egy tőlük többé-kevésbé független – általuk csak áttételesen befolyásolható – intézmény kezébe kerüljön. Ugyanis ez egy új hatalmi potenciál kialakulásával járt volna a korabeli instabil társadalmi és politikai játéktérben, melyet az éppen alakuló, egymást kiszorítani-ellehetetleníteni akaró pártok semmiképpen sem engedhettek meg, nem beszélve arról, hogy a hazai erőforráshiányos helyzetben nekik is égető szükségük volt az új, olcsó vagy „ingyenes” pénzforrásokra. Aztán az e források működtetésében rejlő előnyöket is gyorsan felmérték: például azt, hogy a kormányzati pozícióban e pártosított pénzek osztásának-ellenőrzésének a folyamatai átláthatatlanná tehetők a „külső” erők-tényezők számára, és ezáltal kiválóan használhatók a politikai, a gazdasági, az értelmiségi, a művészeti stb. klientúra kiépítésére, szervezésére (klánok), motiválására és mozgósítására. Ily módon kétség sem férhetett hozzá, hogy ezen intézményt és „osztályt” is pártosítani fogják a politikai tényezők, melyre tág lehetőség nyílt hazánkban, ahol a rendszerváltás kezdetétől bevett politikai gyakorlattá „nemesült” az, hogy állampolgárok nem a jog, hanem a mindenkori parlamenti többség uralma alatt állnak. Ezen uralmi eljárás-viszonyrendszer szolgált aztán alapul későbbiekben, a 2010 után kormányra került jobboldali párt és az Unió közti látványos konfliktusra e pénzek felhasználása ügyében, mert ez utóbbi felfogásában az általa biztosított források Magyarországot, a magyar társadalmat illetik, és nem az éppen kormányon levő pártokat és klientúráikat.

Mint jeleztük, a modernizációs korszakváltás és a volt szocialista országok rendszerváltásai nyomán alapvetően megváltoztak a nagyhatalmi-katonai-gazdasági körülmények hazánk számára is. Ezzel nem csupán a nemzeti függetlenség, a magyar államiság stb. oly érzékeny és oly sokat hivatkozott kérdései igényeltek új megközelítést, hanem számosan vérmes reményeket fűztek egy esetleges trianoni határmódosítás felmelegítéséhez, ehhez elsősorban is a magyarok 1956-os hősiességét, szovjet- és kommunizmus-ellenességét használva indokul a már ismertek – pl.: a

⁸² Kovách Imre: A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projekt osztály, *Szociológiai Szemle*, 2007/3.-4. szám.

kereszténység védőbástyája – mellett. Az új politikai elitek „ravaszabb” tényezői azonban nagyon is óvatosan kezelték a jelzett kérdéskört, és nem azért, mintha nem lett volna rá igény, vagy a párttagság, a szimpatizánsok és a szavazók toborzásánál nem lett volna hatékony eszköz, hanem mert a realitások e téren továbbra is kemény korlátokat szabtak. Ugyanis a szovjet befolyási övezet és az államszocializmusok felszámolásában érdekelt nyugati hatalmak az első és a második világháború utáni békeszerződéseket alapul véve csak bizonyos határmódosításokat, országegyesítéseket és – szétválásokat támogattak, melyeknek a trianoni sérelem nem képezte részét. Tekintettel arra, hogy hazánk nagyon is érintett volt a „nyugathoz” történő gazdasági (Európai Unió) és katonai (NATO) csatlakozásban, és belépési esélyeit a hivatalos politika rangjára emelt határrevízió ugyancsak rontotta volna, így megelégedett ennek kizárólag hazai használatra szánt érzelmi-indulati töltetű felmelegítésével. Tette ezt annál is inkább, mert a NATO katonailag beavatkozott e problémák köré szerveződött délszláv háborúba, egyértelművé téve az új befolyási övezetbe került országok-népek számára a határmódosítások, a nemzeti szétválások és a nemzeti érzelmeik politikai-katonai cselekményekben általa még tolerálható megjelenési formáit.

Mindezek némi magyarázattal szolgálnak arra, hogy a nemzeti függetlenség és szabadság mozgósító hívószavai csak a lábjegyzetben kerültek a politikai étlapra a NATO-ba, majd az Európai Unióba történt felvétel időszakában, jóllehet mindkettő korlátozta a magyar szuverenitást: bizonyos jogosítványokról le kellett mondani, és kötelezettségeket is rótt az országra. Miután jobboldali pártok rendszerváltó érvrendszere is alapvetően a „nyugathoz” való csatlakozásra épült, így vitathatatlan nemzeti érdekként tudták felmutatni, hogy a szovjet befolyási övezetből történő kilépésnek és a „kommunista diktatúra” meghaladásának ez az „ára”. Vagyis politikai támogatóikkal mintegy „természetes” eljárásként fogadtatták el a nemzeti szuverenitás korlátozásának a nyugati szövetségesekre történő átruházását. Pedig ekkor már gazdag tapasztalatokkal bírt a politika a nyugati tőke magyarországi működésének közel sem ellentmondásmentes következményeiről – többségük csupán a számára biztosított előnyök-kedvezmények idejéig maradt az országban; a profitot kivitték; rendkívül alacsony béreket kínáltak; a munkaerő képzésével nem foglalkoztak; fejlett technológiákat nem telepítettek ide stb. – persze ugyanakkor tisztában volt e tőkékre való gazdasági-politikai ráutaltságával is. Nevezetesen azzal, hogy ezek hiányában még alacsonyabb lenne a foglalkoztatás, még magasabb a munkanélküliség; még több pénz szükségeltetne a segélyezésre; még tömegesebb lenne a lecsúszás-elszegényedés; még elkeseredettebb-ingerültebb a lakosság; még bizonytalanabb a társadalmi-politikai környezet és benne az ő mozgástere-helyzete.

A fentiekből három összefüggést emelnénk ki témánk szempontjából. Egyfelől azt – és erről sok szó esett –, hogy a külföldi tőkére való ráutaltság-kitettséggel és annak politikai-gazdasági stb. függőségi következményei a korábbi magyar politikai elitek számára nagyon is ismertek voltak, ily módon a kapitalizmusra éppen áttérni akaró

rendszerelváltók külföldi tőke ellenes kirohanásai inkább a politikai manipuláció körébe tartoznak; bár az ismeretek hiányát sem lehet kizárni. Másfelől azt, hogy a fejlett Európához való csatlakozás és a modernizációs korszakváltás önmagukban is elkerülhetlenné tették a nemzeti szuverenitás kérdéskörének az újragondolását, hiszen a globalizáció irányába mozgó Európai Unióba való belépés, az ide történő beilleszkedés, a gazdasági-társadalmi-politikai integráció stb. tartalmilag egészen mást jelentenek, mint mondjuk a KGST-beli „szocialista együttműködés”, vagy az országok közti „baráti szerződések”. Továbbá a jelzettek egyértelműen a magyar szuverenitás korlátozott és megosztott jellegére utalnak, arra, hogy annak letéteményesei közt a magyar népen, a NATO-n és az Európai Unióon túl a külföldi tőkét is számításba kell venni.

Mindent egybevéve sajátos helyzet alakult ki, amennyiben az ország stabilitása és népeségtartó képessége, gazdaságának teljesítménye és versenyképessége, lakosságának jóléte, a társadalom fejlődése és jövője elsősorban a külföldi – ezen belül is az uniós – beruházásoktól, az Unióból érkező egyéb támogatások és programok hatékony felhasználásától, az integráció előre haladásától – elmélyítésétől és az uniós kötelezettségek-vállalások teljesítésétől függ; következésképpen a magyar politikai elit hatalmi helyzete is alapvetően ezek függvénye. Ugyanakkor politikai pozíciói, választási esélyei és kormányra kerülése belső erők – politikai-gazdasági klientúrák – szervezésének, uralásának és általuk a szavazók mozgósításának a függvénye. A külső beruházókat és hitelezőket a profit, az olcsó és érdekérvényesítésben korlátozott munkaerő, továbbá a stabilitás érdekli; az Uniót szintén a stabilitás, a nemzeti vállalkozások és a közös programok betartása; a választókat a foglalkoztatás, a megélhetés biztonsága, a fogyasztás-gyarapodás stb., a politikai elitet pedig a hatalom. A rendszerelváltó politikai pártoknak-csoportoknak tehát e sokszereplős térben kellett-kellene eligazodniuk, az érintettek igényeire, érdekeire és törekvéseire figyelemmel, és azokat úgy harmonizálni, hogy mindenki megtalálja a számítását. Ez gazdasági fellendülés idején sem egyszerű feladat. Ha meggondoljuk, hogy miközben a hazai politika olcsó és kollektív érdekmegjelenítő eszközeitől megfosztott (pl.: szakszervezetek szervezésének nehezítése; sztrájkolás ellehetetlenítése) munkaerőt kínálva gondolta vonzóvá tenni az országot a külső befektetők számára és természetesen a magyar vállalkozók előnyére, addig ugyanezt az olcsó és általa kiszolgáltatott munkaerőt kell győzködnie, hogy a következő választáson rá szavazzon, mert pártja a magyar „polgárok” jólétéért, bérei növekedéséért, munkahelyi biztonságáért stb. „harcol”, mint azt programja hirdeti. És persze bizonygatnia a rendszerelváltáskor általa ígért „szép, új, nemzeti demokratikus, fogyasztói” világ gyors eljövételét, melyet mindenféle „gonosz” erők és „összeesküvés” hátráltatnak, természetesen ezek közé politikai ellenfeleit is besorolva.

A lakosság kezdetől érzekelte a választási programok és a rideg magyar valóság közti alapvető eltéréseket, hiszen helyzete romlott vagy stagnált, így folyamatosan leváltotta a regnáló pártokat és azokat ültette helyükre az addig ellenzékben lévők közül, amelyektől sorsa jobbrafordulását remélte. E jobb- és baloldali rendszerelváltó

pártok az ezredfordulóra elfogytak anélkül, hogy az ország helyzetében és a lakosság zömének megélhetésében érzékelhető javulás állt volna be. Így módon a még szavazni akaró „polgárok” számára továbbra is a proteszt szavazás kényszere-lehetősége maradt fenn azon pártok előnyére, amelyek másoknál többet ígértek. Már pedig ígértek a hatalom megszerzése, a vagyonosodás és a klientúraépítés okán. Csakhogy ezen eljárás megtört az Európai Unióba történt belépést követően, ugyanis az Unió egyértelművé tette, hogy bár a pártok Magyarországon olyan „ígérvény-programokkal” győznek, amelyeket a szavazók még elhisznek, azonban a kormányprogramok már nem térhetnek el a gazdasági-pénzügyi realitásoktól és az uniós vállalásoktól; ezeket ellenőrizni és – ha kell – szankcionálni fogja. Úgy tűnik, mintha ezen új helyzet súlyát felmérve hangzott volna el az elhíresült „őszödi beszéd” a 2006-ban győztes baloldali pártkoalíció kormányfőjének előadásában, beismerve, az addigra a pártokból és a politikából kiábrándult, realista vagy „nem hívő” szavazók által már régóta érzett-sejtett és lassan tudatosuló valóságot: választási ígérvény-programjuk (programok) egyszerűen „hazugságokra” épült(ek). Ebbe látszólag csak ő és a baloldal bukott bele, ténylegesen azonban a rendszerváltó politikai elit egésze és az általa kialakított-működtetett rendszer és „demokráciája” is lelepleződött. Ugyanis a jelzett „beismerés” mindenki számára világossá tette, hogy a pártok ígérvény-programjai kizárólag propaganda célokat követnek, és más hasonló eszközökkel kombinálva (pl.: ingyenes burgonya, konzerv, ruha stb. osztogatása; a szavazók szállítása és szavazatvétele) csupán az ellenfelek legyőzésére szolgálnak. Aligha véletlen, hogy a „szavazópolgárok” jelentős hányada a választások értelmetlenségéről beszélt, de olyan intézmények tevékenységéről is elmarasztalóan nyilatkoztak-nyilatkoznak sokan, mint a parlament, az ügyészség vagy az Alkotmánybíróság. Röviden: a politikának viszonylag rövid idő alatt ismét „rossz” híre és megítélése lett, azt a korábbi évszázadokhoz hasonlóan „szennyes” dolognak, „úri huncutságnak” tartják, melynek a hazudozás, a manipuláció, a korrupció vagy a színjáték szerves tartozéka.

Az évezred első évtizedének végén útjára induló pénzügyi gazdasági világválság aztán a félperifériás „idilli” állapotokat felbolygatva igencsak látványos politikai válságot generált. A válság írta forgatókönyvben minden szereplő tette a dolgát: a külföldi beruházók leépítettek, átszerveztek, kivonultak az országból; az Unió ragaszkodott a vállalt kötelezettségek betartásához; a politikusok élesre állították hatalom-technikai eszköztárukat; a munkahelyüket elvesztő, bizonytalanságban élő, kiszolgáltatott és az elszegényedéstől tartó – és persze felhergelt – választók pedig csalódottságukban és tehetetlen haragjukban ismét leváltották az éppen kormányon lévőket. Ténylegesen ennél több történt, és nem abban a propagandisztikus értelemben, hogy a „népharag” elsöpörte a „hazaáruló” bal-liberális pártokat és kétharmados győzelemre segítette az úgymond „nemzeti érdeket” megjelenítő jobboldalt, hanem abban az összefüggésben, hogy megtisztította a félperifériás újkapitalizmus félperifériás demokráciájának pártrendszerét, és eloszlatta a rendszerváltáshoz, az új rendszer tényleges teljesítményéhez

és demokráciájához fűződő illúziókat is. Többek közt egyértelművé tette, hogy vége a „légüres térben” való politizálásnak és a pártoknak be kell ágyazódnuk e félperifériás társadalomba; hogy a nemzeti vagyon és erőforrások spontán, baráti, pénzbeli vagy egyéb viszont-szolgáltatáson alapuló osztogatása a pártok számára „káros” és tarthatatlan: e javakért-előnyökért cserébe megkövetelhető a harcos és áldozatokra is kész pártelkötelezettség a kedvezményezettektől. Az is tisztázódott, hogy a pártok feletti „igazi” kontroll a külső beruházók és az Unió kezében van: az előbbieket gyorsan vissza kell csalogatni és rábírní távlatos magyarországi berendezkedésre, míg az uniós vállalásokat-kötelezettségeket teljesíteni szükséges, ha ez az „ára” az általa biztosított források zavartalan felhasználásának. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a rendszerváltás nem a „diktatúra-demokrácia” váltásról szól; hogy az ország nem feltétlenül a „bűnös szocializmusból” az „erkölcsös kapitalizmus” felé halad; hogy az „alattvalói” lét és a „szegénység” ígért meghaladása a tömegek számára a távoli jövőbe tolódik; hogy az érdekmegjelenítő intézményeitől az „átkosban” megfosztott népet a rendszerváltó politikai elit még inkább korlátozza ebbeli tevékenységében, vagy, hogy a rendszerváltás ebben a formában csak kevesek javát szolgálja.

A válság nyomán hatalomra került jobboldali párt (Fidesz-KDNP) – a neve ellenére egyetlen pártról van szó – láthatóan előbb mérte fel a párttisztulás fontosságát és saját térfelén hatékonyan „segítette” az „egységesülés” folyamatát; a magára hagyott vidék pártalapú helyfoglalását is korábban kezdte el, mint ahogy a pártfüggő és pártelkötelezett klientúra szervezésében is megelőzte a többi pártot. Például már az ellenzékben elkezdődött a majdani képviselők olyatén toborzása-kiválasztása, ahogy azt Tisza Kálmán tette a maga korában. A (leendő) miniszterelnök személyes elkötelezettséget kért-várt a „mameluktól”, cserébe zsiros állást, hatalmi-vagyoni gyarapodást, az üzletmenet fellendülését, az erőforrások elosztásában való részvétel-részesedést, és természetesen védelmet ígért-garantált, amely alkalmasint az igazságszolgáltatás alóli mentességet is jelenthette-jelentheti. Mindezek aztán felettébb gyümölcsözőnek bizonyultak a kétharmados túlgyőzelmet követően, amelyet nem egy félperifériás társadalom válságállapotának politikai lenyomataként gondolt értelmezni – ami a realitásoknak leginkább megfelelt – hanem jobboldali „küldetése” beigazolódásaként, a „népakaratnak” egy vezérelvű, katonásan szervezett, erőt felmutató és harcos „nemzeti” stb. pártot túlhatalommal felruházott megnyilvánulásaként. E szellemiségben a párt önmagát a történelmi jobboldal egyetlen autentikus örökösékként definiálta, felelevenítve a rendi-rendies jobboldal azon fikcióját, miszerint ő a „nemzet”, a „magyar nemzet” – minden más párt, ideológia, berendezkedés, elképzelés stb. „idegen”, „magyartalan”, mi több, „idegen érdekeket” szolgált-szolgál – így ő a „nemzeti érdek” egyedüli letéteményese. Következésképpen az országban olyan rendszert alakít ki és működtet, amelyet „akar”; ennek eldöntése kizárólag az ő hatáskörébe tartozik. Rendiesen fogalmazva: az országon belül ő az úr; ő mondja meg, hogy kinek hol a helye és mi az „értéke”, miként kell gondolkodni, ki

a „magyar” és ki nem stb.. A fentiek jegyében aztán megkezdte az ország átalakítását a saját képére, hiszen ambiciózus tevékenységét máig a társadalmi újratermelés minden elemére-területére igyekezett kiterjeszteni: a politikától és a gazdaságtól kezdve, a közigazgatáson, médián, a felsőoktatáson, a tudományon át egészen a művészetekig, vagy a kéményseprésig. Eljárását többféleképpen leírták, például jobboldali uralmi rendszer kiépítéseként; a két háború közti „keresztény nemzeti” berendezkedés megkísértéseként, vagy rendpártiságként; a történelmi előzmények ismeretében azonban pontosabb arról beszélni, hogy hazánkban ismét kezdetét vette a társadalom egypárti – most jobboldali – államosítása.

Témánk vonatkozásában talán nem érdektelen ennek bizonyos folyamatait-összefüggéseit érintőlegesen felidézni, hiszen eljárása során innovatív módon keltette életre a politikát hasonló célokra felhasználó jobb- és baloldali elődei hatalomtechnikai eszköztárát.

Nos, a világválság még inkább kiélezte az évtizedek óta az egzisztenciális bizonytalanság és fenyegetettség viszonyai közt élő tömegek körében a munkanélküliségtől, az elszegényedés és a lecsúszás állandósulásától való félelmet, hiszen ezen megpróbáltatások alóli kibúvársra csak keveseknek volt esélye, így a valamiféle kiszámíthatóságra – megnyugvásra – ha úgy tetszik, „rendre” áhító lakosság számára a jobboldal kínálta fordulat szolgált kapaszkodónak. A kínálat része volt maga az erőt és egységet sugárzó, felkészült, rendi(es) hazafiságra hivatkozó és agresszivitásával félelmet keltő párt, amely tagjainak és a hozzá csatlakozóknak a győzelem megízlelésén túl előnyöket és javakat is képes szolgáltatni: biztos, alkalmasint jól fizető állást, karriert, befolyást, vagyontárgyakat, megbízásokat, gazdagodást és természetesen védelmet. A hazai politikai kultúrán nevelkedett, a széljárást jobban figyelő, az „erőre”, gyűlöletre érzékeny vagy annak kiszolgáltottabb, a gazdasági-hatalmi előnyök kihasználásában jártas stb. „polgárok” aztán tódultak a pártba és vonzáskörzetébe, jelentősen növelve a biztos szavazók, a kliensek, és a klánjaikban tömörülő támogatók számát; jelezve az üzletmenet fellendülését. A párt a választókerületeknek és a választási rendszernek a maga javára történő megváltoztatásával aztán igyekezett bebiztosítani sikeres politikai-gazdasági üzletmenetének állandósítását, amely más praktikák bevetésének (pl.: kamupártok indítása; ellenzéki pártok „fontos” emberei korrupciós ügyeinek a választások idejére való időzítése; titkos lehallgatások) és más kedvező körülményeknek (pl.: a szavazáson résztvevők számának jelentős csökkenése) köszönhetően még a túlgyőzelmek megismétlődését is garantálni tudta.

E magabiztos párt a választóknak az előző, általa „nemzetietlenek” bélyegzett szociálliberális kormányt kínálta fel bűnbaknak, mint amely „felelős” a tömeges elbocsátásokért, a romló társadalmi állapotokért, egyáltalán a válságért, és persze a külföldi tőkét, a multikat, amelyeket csupán a „profit érdekel”, melyek „érzékletlenek” az ország gondjai iránt, hiszen a „magyar emberek kiszipolyozásából” élnek. A válság elhúzódásával természetesen bővült a hazai bajokért-gondokért okolható, azokkal

valamiféle „összeesküvés” szintjén kapcsolatba hozható ellenséges és így félelmet keltő, elitélhető, szidalmazható és akár gyűlölhető személyek, intézmények, országok, népek, ideológiák vagy folyamatok köre. A listára felkerültek a bankok és bankárok; a Nemzetközi Valutaalap; a háborúk borzalmai, üldöztetés vagy csupán az éhínség elől menekülő tömegek (migránsok); az éppen sikeresnek látszó politikai ellenfelek; a nagy ellenség Soros György mellé került a volt barát Simicska Lajos, és hát a liberálisok és kommunisták mellé az élbolyba verekedte magát az Európai Unió (brüsszeli bürokraták), egyes vezető tisztségviselői, de maga a Néppárt is. A középkori boszorkányüldözést és ördögűzést felidéző modern pártpropaganda – rádió, tv, újságok, plakátok stb. – ily módon folyamatos munícióval látta és látja el a párthívek és támogatók azon népes csoportjait, akiket kielégít – netán mozgásba hoz – a politizálás e formája, tájékoztatva őket az aktuális „ellenség” ki- és mibenlétéről, gonosz szándékairól.

A kínálat további eleme volt a rendteremtés ígérete, amely az állami szervek megszállásán túl, az önálló vagy relatív függetlenséggel bíró intézmények-szervezetek – pl.: pártok, szakszervezetek, önkormányzatok, kamarák, egyetemek, tudományos intézetek, civilek – pártosítását, pártellenőrzését is megcélozta, továbbá a gazdaság és társadalom pártalapú átalakítását, szervezését és szabványosítását is helyénvalónak vélte.

Az állam- és közigazgatás elfoglalása gyorsan lezajlott, mivel a tisztogatás-listázás bejártott eljárásakor a nyugdíjazás, közös megegyezés stb. intézményei mellett például az át- és kiszervezés vagy az új szervezet alapítása módozataival is éltek. Ez – sok más mellett – nemcsak a munkajogi viták megelőzése okán bizonyult előnyösnek, vagy, mert a párthívek és támogatók tömegeinek biztos és/vagy jól jövedelmező álláshoz jutását biztosította a válság ínséges körülményei közt, hanem így a működési költségek is csökkenthetők voltak, továbbá az új szervezeteket a pártmegbízottak saját meggyőződésük-ízlésük szerint rendezhették be: ahol a rend alatt engedelmességet értettek. Ily módon a minisztériumok háttér-intézményeitől is meg lehetett szabadulni, melyekben a szakmai munka folyt, ezzel további pénzforrások szabadultak fel, és persze a folyton okoskodó-akadékoskodó szakembergárdákat is az újtukra lehetett bocsájtani. A válság hosszú éveit alatt a folyamatos átszervezések aztán már csupán a működési költségek csökkentését célozták, melyek alulfinanszírozottsághoz, következőképpen a szolgáltatások megkurtításához, színvonalának romlásához, a szervezeteken belüli és a szervezetek közti konfliktusok sokasodásához vezettek: a társadalmi elégedetlenség sokféle formáját életre keltve. Megjegyezzük, hogy ez a kormányt magyarázkodásra kényszerítette, és felelevenítették az „illetékes elvtárs” nem éppen épületes államszocializmusbeli figuráját, és most a jobboldali pártbürokratáknak és -híveknek kellett a lakosság elé kiállva védeni a pártot: megmagyarázni a megmagyarázhatatlant. E közel sem hálás szerepet kezdetben néhány főfunkcionárius még eljátszotta, aztán a hatást felmérve megcsappant az erre vállalkozók száma, és napjainkban már az arctalan-személytelen,

inkább vádaskodó-lejárató, mint győzködő-tájékoztató papíralapú magyarázkodás dívik. Láthatóan ez az „áldozat” is megérte az illetékeseknek, hiszen a felismerhetetlenségig feldarabolták-átgyúrták az örökölt szervezetrendszer, olyannyira, hogy az intézményes kapcsolatok, függőségek, finanszírozások stb. kiépített rendszerének a helyén ma ismét a személyi függőségek hálózatát találjuk. Ez a működtek számára sokféle előnyt kínál – például a döntési jogosultságok központosítását, áttekinthetetlen állapotokat –, de annak akadályoztatását is, hogy a szervezetrendszeren belül sajátos büroérdekek képződjenek. Mondjuk, hogy az egészségügyben vagy az oktatásban a tárcaérdekek mentén szerveződve külön érdekek jelenjenek meg – pénzforrásokra, fejlesztésre stb. – a párttal-kormányal szemben. Az illetékesek ezért egyértelmű megbízással nevezik ki a pártkatonákat az adott területek-tárcák élére: ők a pártot képviselik a tárcánál – csupán végrehajtók – és nem a tárcákat a döntési központ ellenében. Ennek ismeretében a magukra valamit is adó és sikerre is áhító kliensek igyekeznek kikerülni az e kaotikus szervezeti struktúrába történő betagozásukat, megszerzett pénzeiket és személyzetüket azon kívül helyezik el, ezzel is jelezve különleges státuszukat, fontosságukat, önállóságukat és persze a patrónusokhoz fűződő személyes-bensőséges viszonyukat.

Mint jeleztük, az önálló vagy relatív önállósággal bíró szervezetek-intézmények pártellenőrzés alá vonásával sem késlekedett a magát túlgőző jobboldali erő: megelőzendő érdek-képző és -megjelenítő képességük „túlzott” megerősödését. A politikai szférában a következő négy évre biztosítva volt a túlsúly, amennyiben a többi párt a parlamenti mandátumok alapján statisztaszerepre volt kárhóztatva, illetve a választási törvény megváltoztatásával ez hosszabb távon is fenntarthatónak látszott. Tekintettel a válság, a megszorítások, a romló szolgáltatások vagy a rendteremtő intézkedések stb. felkorbácsolta elégedetlenségre-indulatokra, melyek az ezek nyomán keletkező érdekek megjelenítésének elkerülhetetlenségét vetítették előre, – nem kizárva a szétesett és helyét kereső baloldal felocsúását vagy új parlamenti erők kikristályosodását – ezért közvetlen állami ellenőrzés alá vonták a pártokat; például az Állami Számvevőszéket is mozgósítva az éppen megerősödni látszókkal szemben. A bevetett kormányzati eszköztár aztán a politika kiüresedéséhez vezetett, hiszen, ha a kormánypárt egyszerűen nem engedi az égető társadalmi gondok átpolitizálását és a politikai arénába emelését más pártoknak, maga pedig nem teszi, mert uralmi érdekei ellen való, akkor kétségek merülnek fel, hogy vajon mire is valók a pártok; vagy netán, hogy nem szimplán cirkusz-e maga a választás? A hazai politikai-társadalmi állapotok tragikusan viccesgiccses jellegére utal az, hogy a pártvezér ellen „fellázadt” barát-harcostárs Simicska Lajos eseti politikai ringbe szállásától szinte az egész ország átütőbb sikert várt, mint a több évtizedes múlttal, veretes ideológiákkal, bejáratott szervezeti hálózatokkal, kidolgozott programokkal stb. felfegyverzett pártrendszer egészétől. Tudva, hogy a megoldást kereső és konfliktusokat gerjesztő problémák korunkban sem a parlamentben keletkeznek, és ottani megjelenésük akadályoztatása esetén a társadalom bármely

szférájában-szegletében mozgósító erővé válhatnak, a kormánypárt a számításba vehető szervezeti formák egészére – a szakszervezetektől a szakmai csoportosulásokon át a civilekig – kiterjesztette ellenőrzését. Ahol az érdekszerveződés és -képviselés bármilyen csíráját felfedezni vélték, ott keményen lecsaptak, nem válogatva az eszközökben, ideértve a szervezők-részrtvevők lejáratását, fenyegetését, gyalázását, elbocsátását, magyarságuk kétségbevonását, üldöztetését stb.. A hatás nem maradt el: a kollektív megmozdulások helyén idővel egyéni akciókat találunk; jelezve, hogy részvétel és támogatás (szolidaritás) hiányában az érdekkifejezés e formái is kiürültek, így a megoldatlan problémák, részben alig azonosítható feszültségként, arctalan indulatként kavarohtak-bolyonganak az intézményrendszerben. Részben visszacsúsztak a társadalmi érdekvényesítésre legkevésbé alkalmas intézmény szintjére, és a családban megrekedve, mint sajnálatos családi-egyéni problémák – depresszió, iszákosság, válás, szektázás, erőszak, tehetetlenség stb. – azonosítódnak. Továbbá utat kerestek maguknak a média, a művészetek és a tudomány irányába, amelyek az előző évszázadokban vállalkoztak jelentős és megoldást igénylő társadalmi gondok megjelenítésére (pl.: Nyugat, népi írók), azonban e területek pártosítása, pártalapú megosztása-megosztottsága és persze a közöny nem ígértek-hoztak figyelmet érdemlő eredményt. Azon keveseknek, akik mégis felkaroltak ügyeket, csalatkozniuk kellett: a pártok csupán hatalmi nyomulásaik erejéig hagyatkoztak rájuk, aztán ejtették őket is és az ügyeket is; a pártalapú média propagandacélokra fogadta be a személyeket-témákat; a kevéske „független” média pedig visszhangtalan maradt: a rendszerkritika „megszűnt”.⁸³

A gazdaság egypárti elfoglalásával sem késlekedett a győztes jobboldal, hiszen erre szerveződött. Vagyis a politikai szféra kisajátításának birtokában jogosultnak és felhatalmazottnak gondolta magát a gazdasági szféra kisajátítására is, melyet a rendszerváltás óta egyetlen kormányzó párt-pártkoalíció sem mert-akart megtenni – a korábban szintén túlgőztes szociálliberálisok sem –, ezzel a pártharcoknak és a társadalomalakításnak új dinamikát adva. Ugyanis az a tény, hogy hazánkban nem a „szerves fejlődés” eredményeként kialakuló polgárság-burzsoázia harcolta ki magának a kapitalizmust, építette ki rendszerét és hozott létre pártokat, hanem egy modernizációs-nagyhatalmi váltás nyomán a kapitalizmus nevében politikai hatalomba került egyének-csoportok-pártok egymást váltva építgették azt a közben általuk „kinevezett” burzsoázia számára, azt a hallgatóságos megegyezést is magában foglalta, hogy úgy a pártalapú klientúra, mint a pártfüggetlen polgárság közös. Vagyis ezt a politika „pártállástól függetlenül” a nyugat-európai értelemben vett „nemzeti burzsoáziának” tekinti. Az erőforrásoknak kizárólag a saját gazdasági klientúra számára történő kisajátításával, és politikai alapú és célú gazdasági versenyelőny garantálásával a jobboldal felrúgta e képlékeny elvet, majd megtetétzte a már kialakult vagyoni, vállalati és piaci állapotok-részesedések

⁸³ Farkas Attila Márton: *Arbori, a hazai politikai közbeszéd természetrajza*, Liget Alapítvány, Budapest, 2006.

leplezetlenül politikai indíttatású újraelosztásának bevezetésével. Másként fogalmazva: megkezdte a már birtokon belül lévők kifüstölését, üzletük-vagyonuk elvitatásával és a saját klientúra kezére adásával: többnyire függetlenül attól, hogy a tulajdonos miként jutott a kiszemelt javakhoz, avagy milyen nézeteket vall-követ. Ezzel hazánkban ismét a hivatalos politika rangjára emelkedett – hatalmilag szentesítve és jogilag alámasztva – az „államosított erőszak”, melynek társadalomromboló hatásairól talán nem érdektelen felidézni Márai megfigyeléseit, melyek szerint: „... Az intézményesített kegyetlenség helyzeteket szül, melyek saját tehetetlenségi súlyuk következtében újabb kegyetlenségekre készítenek.”⁸⁴ Nyersebben és realizistikusabban: egy esetleges kormányváltásból nagyon is logikusan következhet, hogy a hatalmat visszaszerző pártok ugyanezen hatalomtechnikai eszköztárat – az adóhivatallal való fenyegetés; rendőrségi eljárások; zsarolások; jogi manipulációk; tözsdei trükkök; államosítás stb. – használva vesznek elégtételt és szereznek érvényt törekvéseiknek, mint a jobboldal. Persze ők is a nemzetre és a jogra hivatkozva. Bár zömében csupán rendőrségi esetként vagy személyek közti alkalmi torzsalkodásként próbálták feltüntetni a politika eme nyomulását, ténylegesen ezen államkapitalista-államszocialista eljárásoknak a jobboldali „állampárt” klientúra gazdasága menedzselésére való felhasználása nagyon is társadalomalakító, és így konfliktusgeneráló tényező. Ugyanis a más pártállású, másként gondolkodó – mondjuk nem „keresztény, nemzeti” – vagy magukat függetlennek tekintő gazdasági szereplők meglehetősen „nemzetietlen” lépésnek és érdekeik ellen valónak gondolják, hogy a jobboldali kormány a „magyar vállalkozók” (polgár, burzsoá stb.) meghatározó, országosan-regionálisan versenyképes elit-rétegét csak saját klientúrájából akarja kinevezni-létrehozni.

A párt más módon is gazdaság- és társadalomformálónak bizonyult. Például sikerült elérnie, hogy az évszázadok óta a politikai törekvések-konfliktusok központjában elhelyezkedő föld- és parasztkérdés ne a túlgőzelmében nem kis szerepet vállaló jobboldali volt agrárpártok törekvései szerint realizálódjon. A győzelmet követően gyorsan leszámolt az efféle elképzeléseket képviselő párton belüli személyekkel-csoportokkal, meggátolva, hogy a mezőgazdasági termelésben jelentős súllyal bíró, népes, a falvak és a vidék fejlődésében-polgárosodásában meghatározó és politikailag is ütőképes réteg-osztály jöjjön létre. A paraszt-polgár oly sokakat megihlető és mozgósító „nemzeti álma” ezzel a történelem süllyesztőjébe került.

Hasonlóképpen erőfeszítéseket tett a jobboldal az egyháznak a rendi(es) társadalomban betöltött hatalmi-ideológiai-legitimáló szerepe „újraelosztására” – például a modern társadalmak emancipációs és szekularizációs folyamatait, az állam és az egyház szétválasztásának évszázados irányzatait „ördögtől valónak” és „ellenességnek” minősítve – társadalmi intézményeket, jelentős erőforrásokat és hatalmat átruházva az általa „elismert” egyházakra. E világi javakért „cserébe” politikájának

⁸⁴ Márai Sándor: *Napló 1943-44.*, 176.o.

és hatalmi nyomulásainak feltétel nélküli kiszolgáltatását várja el tőlük. Ez az egyházak modernizálódása okán is elég nehezen teljesül, hiszen a jobboldali kormány alkalmanként a Vatikán hivatalos álláspontjánál is konzervatívabban vélekedik társadalmi jelenségekről, irányzatokról. Aztán túlgőzelmében elég erősnek érezte magát ahhoz is, hogy a korlátozott és megosztott szuverenitás viszonyrendszerében a politikai hatalmát-stabilitását biztosító egyik erőtől – nevezetesen a külföldi tőkéktől – megkísérelje függőségét csökkenteni, illetve ezt kiváltani-átruházni a tőle függő és általa menedzselt klientúra-gazdaságára. A politikai voluntarizmus körébe sorolható erősködései – pl.: ”keleti nyitás”, alternatív tőkéek felhajtása, a Valutaalap megkerülése – azon túl, hogy kudarcba fulladtak, még sokba is kerültek a lakosságnak, lépéshát-
rányba is hozták a szomszédos országokkal szemben, melyek a térségben megjelenő beruházásokat megszerezve javították pozícióikat és versenyhelyzetüket Magyarországra rovására. A realitásokba végül is beletörődni látszó jobboldal aztán látványosan megbékült a multikkal, amikor is nemcsak levette őket a „nemzet ellenségeit” tartalmazó listáról, hanem a „stratégiai partner” megtisztelő címmel is megajándékozta őket, nem utolsó sorban azért, mert a „kapuvárosokat” uraló polgármestereinek nagyon is szükségük volt a beruházásaikra. Említést érdemel, hogy elhivatottságát-kiválóságát bizonyítandó a politikailag legfennköltebbnek számító alkotmányozást is felvállalta és egy jobboldali alaptörvénnyel ajándékozta meg ..., mint kiderült, kizárólag önmagát. Ugyanis az abban megfogalmazott kinyilatkoztatásait-elvárásait maga sem tudván, és főként nem akarván betartani, rövid időn belül módosításokra kényszerült, majd újabb és újabb módosításokra kerített sort, állandó munkát adva parlamenti többségének: a többieknek pedig értésére adta, hogy a „kőbe vésett” törvényt csak nekik írta, és az csak rájuk érvényes, a kormány(párt)ra nem. Nem, mert a kétharmados többség birtokában úgy és akkor alakítja és írja át azt, ahogy „akarja”, pontosabban, ahogy változó érdekei megkívánják. E politikai mentalitás-eljárás napi gyakorlattá alakítása ugyan nem hagy kétséget aziránt, hogy ki az úr az országban, vagy, hogy a törvény a jobboldali uralom szolgája; egyidejűleg azonban azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyers haszonelvűségnek és aktuális hatalmi nyomulásoknak alávetett törvénykezés még kevésbé mutat a jogállamiság irányába, mint a rendszerváltás után kialakult addigi gyakorlat.

Virágkorát élte-éli a „kettős beszéd”, a „kettős mérce”, a „kettős viselkedés”, a „kettős...”. Ma már senki sem lepődik meg azon, hogy a kormányfő mást mond az országról, szándékairól stb. a párhívek előtt, mint a lakosságnak vagy a külföldi sajtótájékoztatón; mást a hazai vállalkozóknak és mást a külföldi befektetőknak, és megint mást az Unió valamely bizottságában; mást külföldön és mást itthon; mást a határon túli magyaroknak és mást országaik vezetőinek. Ily módon például a multik az „ördögi” globalizáció képviselői a párhívek és a szimpatizánsok rendezvényén, míg „stratégiai partnerek” egy vidéki gyáratvátáson, melyek munkaalkalmat adnak és növelik a nemzeti jövedelmet; de a válság időszakában már az „ország kiszípolozóiként” jelenítődnek meg a hivatalos beszédekben. Sőt már egy dinnyeérés

szezonjában is a magyar vállalkozók kizsákmányolóiként bélyegezhetik meg őket a nyomott felvásárlási árak miatt, nagyvonalúan elhallgatva, hogy ennek a magyar vásárlók is a kedvezményezettjei. Láthatóan ugyanaz a szervezet (személy, ország, nép stb.) pozitív és negatív megítélés alá is eshet a hivatalosságok szintjén, és ez a mindenkori széljárástól, érdekektől, törekvésektől, elvárásoktól stb. függően akár napi szinten is változhat.

A „kettős viselkedés” szintén polgárjogot nyert. A magyar miniszterelnök Brüsszelben demokrataként viselkedik, elvárja, hogy a demokrácia szabályai szerint őt is meghallgassák, érveit-véleményét megfontolják és érdekeire is figyelemmel kerüljön sor a döntésekre, mely eljárás hatékonyságát az uniós tárgyalások-döntések után előadott „sikertörténetei” is bizonyítják. Aztán hazaérkezve, a szintén a magyar választók érdekében tevékenykedő ellenzéki pártokkal és képviselőkkel úgy bánik, mintha nem is léteznének – mint ahogy az általuk megjelenített társadalmi gondok sem –, és jó esetben megleckézteti őket; szabálysértési vagy rendőrségi szinten méltányolva képviselőségüket. A „kettős mércéhez” is mintha hozzászólt volna a lakosság: csak a jobboldali a „magyar”, legyen az író, festő, focista, zenész, polgármester, orvos, szurkoló, vállalkozó, tudós stb. és nekik jogosan jár a támogatás, vagy a kedvezőtlen üzletmenet (például: járvány) okán a kiesett bevételek pótlására is elsősorban ők jogosultak. Így aztán a „kettős mérce” vádjától csak akkor hangos a pártellenőrzés alatt működő média, ha elégséges forrás híján valamelyik jobboldali kötődésű vállalkozó vagy zenész több pénzhez jut, mint a szintén jobboldali társa. A „beszéd és a tettek” kettősége, illetve a „pávatánc” jelensége is az ismert eljárásmodok közé sorolható, jelezve a jobboldali párt helykeresését a korlátozott és megosztott szuverenitás uniós viszonyrendszerében, melyben valamely hálás „nemzet-politikusi” szerep (pl.: szabadságharcos, nemzeti hős) megformálásával gondolja itthoni presztízsét-bázisát növelni, a lakosságot manipulálni úgy, hogy közben hazai politikai monopolhelyzetét megőrizze-növelje az uniós integráció előrehaladtával is. A média pártosítása is befejezettnek tekinthető, melynek hadrendbe állításával nem csupán a Horthy-korszak mintának tekintett működését gondolják feleleveníteni, hanem a náci és nyilas időszak, továbbá a Rákosi Mátyás nevével jelzett szovjet típusú kommunista propagandagépezetek újraélesztésével is próbálkoznak. Sikerral, hiszen célkeresztbe kerül minden és mindenki, ami, vagy aki kritizálja, netán kétségbe vonja uralmi intézkedéseiket, aktuális nyomulásaikat, vagy propagandájuk hitelességét, és most a nemzeti „felsőbbrendűségük”-re hivatkozva gyanúsítják, vádolják, fenyegetik, gyalázzák, átkozzák ki és bélyegzik meg a kiszemelteket.

A verseny- és élsport politikai célú felhasználására már közvetlenül a rendszerváltás után sort kerített a korabeli kormányzó párt, hiszen szükség mutatkozott a rendszerváltás sikerességének valamely területen kimutatható „bizonyítására” a kudarcok közepette, és miután az élsportot (pl.: az olimpiai mozgalom) hasonló okok miatt már egy évszázada ennek jegyében működtették a politikai elődök, kézenfekvőnek látszott e lépés

megtétele. Röviden arról van szó, hogy az élsport régtől szerepet kapott a nemzeti azonosságtudat alakításában, hiszen hazánk fiai, akik aktív szerepet vállaltak az újkori olimpiai mozgalom életre keltésében, a Monarchia időszakában elvetették a közös csapat indításának ötletét, és a magyarok – az osztrákokhoz vagy a csehekhez hasonlóan – önállóan, a saját nemzet képviselőiben vonultak fel az első olimpiai játékokon. Az itt megszerzett aranyak a „magyarok” tehetségét, kiválóságát, nemzetközi versenyképességét stb. voltak hivatva felmutatni a világ számára, de a nemzeti függetlenség fikciójának rejtett tartalmát is sokan kiolvasni vélték a saját zászló alatti indulásban. Az első és a második világháború megpróbáltatásai és kudarcai nagyon is igényelték az olimpiai győzelmeket a megtépzott nemzeti büszkeség helyreállításában – az elvárásokat a berlini és a londoni játékokon résztvevő sportolók „teljesítették” is – ugyanakkor új tudattartalmakat társított hozzá úgy a politika, mint a lakosság. Az 1940-es évek végi „szocialista” rendszerváltás propagandája már látványosan a „szocializmus sikerességét és felsőbbrendűségét” olvasta ki a helsinki aranyesőből és az „aranycsapat” nemzetközi sikereiből, a lakosság meg a „nemzet” talpra állását, kiválóságát, a megszállt ország büszkeségét, élni akarását stb. társította hozzá. A kettő jól megfér egymás mellett, mely a „kis ország, de sport nagyhatalom” megfogalmazásban öltött testet, mintegy jelezve a „gulyás szocializmusbeli” hangsúlyeltolódást, amikor is már csupán néhány propagandista gondolta a „szocializmus sikerességét” a világversenyeken szerzett győzelmekkel bizonyítani. Az 1980-as évek végi „kapitalista” rendszerváltás – mint jeleztük – ismét igényelte az új rendszer sikerességének alátámasztását és miután a gazdaság, a jólét, a foglalkoztatás, a versenyképesség stb. területén képtelen volt erre, a politika ismét a verseny- és élsportot hívta „segítségül”. Igazán azonban a politikai monopolhelyzetbe került jobboldali kormány állította ezt is hadrendbe, ugyanis az uralma kiépítésével befejezettnek tekintvén a rendszerváltást, égető szükség mutatkozott sikerekre, és ezekre a versenysport valóságos iparaggá szervezésével vélt szert tenni. Ez a látványosan beharangozott iskolai tornaterem- és uszodaépítéstől és az utánpótlás-neveléstől kezdve, a szakemberek és versenyzők megfizetésén, ez utóbbiak menedzselésén; a szurkolókról való gondoskodáson, az edzőtermek, sportcsarnokok, uszodák és stadionok építésén át, a kontinens- és világversenyek rendezéséig, vagy a sportturizmus fellendítéséig stb. sok mindent magában foglal, hatalmas összegeket pumpálva a látványsportba, miközben az egészségügy vagy az oktatás alulfinanszírozott. Azért érdemel figyelmet e tény, mert a rendszert az államszocializmushoz hasonlóan a bújtatott állami támogatás tartja életben: a különbség az „átkoshoz” képest annyi, hogy most a vadonatúj, több ezer vagy tízezer főt befogadó stadionokban lézeng vagy balhézik mindössze pár száz, jó esetben néhány ezer szurkoló, és, hogy a pár éve átadott létesítmények és stadionok fenntartása-működtetése már most is gond, mert nincs rá (elég) pénz. Bár a fentiekkel mindenki tisztában van, mint ahogy a várt-remélt sikerek elmaradásával is – úgy a játék-, mint a nézőtéren – azonban ez jól érzékelhetően nem zavar senkit: a pénz továbbra is ömlik a kormánypárt szándékai szerint. Ez

nyilvánvalóvá teszi, hogy itt egy sajátos üzletelés folyik: a politika kiosztja a pénzt a klientúrának állami vagy egyéb megrendelések formájában, a kedvezményezettek pedig annak adott hányadát, hálájuk jeléül visszautalják az adózás előtti „adakozás” intézményén keresztül a politikának, amely azt saját preferenciái szerint használja fel. Elsősorban is a versenysportba csorgatja vissza, és bár a labdarúgás kivételezett helyzetéről hallani legtöbbit, melyet a kormányfő favorizált, a különféle sportági szövetségek élén zömében párt- és kormánypotentátok ülnek, tőlük remélvén nagyobb részesedéshez jutni a rendelkezésre álló forrásokból.

Nos, remélhetően a vázoltak is elégségesek annak bemutatására, hogy a politikai monopolhelyzetbe került jobboldal milyen találékonyan használta és fejlesztette tovább a jobb- és baloldali politikai elődei által ráhagyományozott hatalomtechnikai eszköztárat uralmi rendszere kiépítésére, és annak működési jellemzői milyen kísértetiesen hasonlítanak a Szekfű, Márai vagy Bibó által megjelenített hazai nemesi rendi-rendies, és ennek mintázatát az orosz despotizmus hagyományaival zagyváló kommunista rendies berendezkedések működésmódjára, politikai-gazdasági-társadalmi produktumaira. Gondoljunk a „mameluk” parlamentre; a „bugris” jelenségre; a személyi függőségek rendszerére, a kontraszelekczióra; a szolgálalkúségre; a „csicskáztatás” intézményére; a szakmaiság hiányára; az intézményesített agresszióra; az uszításra és félelemkeltésre; a rokoni-atyafisági, politikai-gazdasági összefonódásra; a jobboldali küldetéstudatra; a pártkatonákra-komisszárokra; ellenségkeresésre és bűnbakképzésre; a pártalapú korrupcióra; a politika kiüresedésére; az érdekbiszámítás paternalista-kegyúri alapú gyakorlatára; a politikai propaganda, gyűlöletkeltés és manipuláció mindenhatóságára, vagy a társadalom fragmentált, megosztott és gyanakvó-kirekesztő világára.

Ez utóbbival – mármint a társadalommal – kapcsolatban gyakran elhangzik, (nem ritkán dühös politikusok szájából is), hogy „birka nép a magyar”; értve ez alatt a mindenkorai politika önkényeskedéseinek, úrhatnamságának és diktátumainak a csendes elviselését, kiszolgáltatottságával szembeni látszólagos közönyét, hiszékenységét-manipulálhatóságát, vagy szervezett ellenállásának hiányát. E kijelentés igazságtartalmával kapcsolatban érdemes felidéznünk a modernizációs kihívások és a politikai monopolhelyzetben lévők kölcsönviszonyának a történeti alakulását. Kiváltképpen azt, hogy miközben a kapitalizmus térnyerésével új rétegek-osztályok jelennek meg, melyek szerveződni-szervezkedni kezdenek; sajátos ideológiáik mentén réteg- és osztályidentitásuk kialakításán, érdekeik megjelenítésén munkálkodnak – ide értve a politikai szerepvállalásukat is –, azonközben a rendi-rendies politikai elit mindezeket igyekszik megakadályozni, politikai monopolhelyzetét „nemzetfenntartó őseire”, „magyarságára” stb. hivatkozva megtartani, oly sikerrel, hogy a történetileg szerves fejlődés hazai polgársága torzó maradt. Torzó – és erről már szóltunk –, hiszen a merkantilista kor polgárosodása elmaradt, a 19. század végi és a 20. század eleji polgárosodás pedig befejezetlennek minősíthető társadalmi és politikai értelemben:

gondoljunk az önszerveződés, a társadalmi elismertség, a réteg- és osztályidentitás, az öntudat, az érdekmegjelenítés, a pártosodás vagy a politikai felkészültség és szerepvállalás korabeli kezdeti, korlátozott állapotaira. Aztán 1920 után e polgárság politikailag megbélyegzett és megtűrt, az anchluss-t követően üldözhető és vagyontól megfosztható, majd a kommunista rendszerváltással ideológiai alapon felszámolható osztály lett; hogy aztán a legutóbbi kapitalista rendszerváltás kedvezményezettjeként, most politikailag „kinevezhető” klientúraként keljen életre.

A kapitalizmus másik hordozó osztálya, a munkásság is hasonló pályát futott be hazánkban: a kiegyezést követően a rendi-rendies politika lenézte-korlátozta-helyére rakta; 1920 után megbélyegezte-üldözte; később a kommunisták a szociáldemokratákat beolvasztották pártjukba; majd a szocialista államosítással és az iparosítással proletarizálódó tömegek érdekeinek képviselőjét a pártállam vállalta magára. Vagyis az önálló, osztályidentitással bíró és önmagát politikailag is megjelenítő munkásság szintén hiányzott hazánkban az 1989/90-es rendszerváltásig, amikor is az új rendszer befejezte a proletarizáció folyamatát, a munkásság jelentős hányada elszegényedett-marginalizálódott, és a politikai elit ma is korlátozza szervezkedését, politikai szerepvállalását, érdekei megjelenítését stb.. Aztán hazánkban a paraszt-polgár is történelmi torzó maradt, mely osztály meghurcoltatásáról és politikai megkövetéséről a rendszerváltó politikai csoportok-pártok annyit beszéltek, netán harcosan kiálltak mellette, mígnem a magát túlgyőző jobboldal visszalépett „kinevezésétől”. Bár más rétegeket is említhetnénk – például a „középosztályt”-értelmiséget – azonban csupán jelezni kívántuk, hogy hazánkban nem alakult ki a nyugat-európai értelemben vett osztálytársadalom: az önmagát megszervezni képes, sajátos habitusokkal-értékekkel bíró, öntudatos, érdekérvényesítésre és politikai szerepvállalásra felkészült stb. polgársággal, munkássággal és parasztsággal, amely megalapozta és áthagyományozta társadalmi-politikai kultúráját, liberális-konzervatív-szocialista értékvilágát és működés módját a későbbi alkalmazotti, jóléti, majd a globalizációs társadalmaira. Ennek hiányában, pontosabban e helyett nálunk még ma is azt a szélsőségesen polarizált és fragmentált, megosztott, érdekmegjelenítésében korlátozott, identitáshiányos, önvédelemre képtelen, szolidaritást nélkülöző, integrálatlan stb. társadalmat találjuk, mint egy évszázada. Ebben a formában ez – kissé sarkítva – nem sokkal több, mint az egymás mellett, alkalmasint a társadalom alatti létben élő, töredezettségében-megosztottságában átjárhatatlan, kirekesztő, irigykedő-uszítható stb. csoportok-rétegek konglomerátuma, mely állapot a rendszerváltó pártok közös tevékenységének is a terméke. És persze ideális terep valamely uralmi rendszer kiépítéséhez, ahol még ma is el lehet hitetni a „birka néppel”, hogy „... Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén”, és azt is, hogy „...Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói uralmon vannak.”⁸⁵

⁸⁵ Bibó István: A Márciusi Front tíz esztendeje. In: Vál.... 1947., 465 o.

Csakhogymint szó volt róla – a jobboldal nem a realitásoknak megfelelően mérte fel és értelmezte túlgőzölme, a korlátozott és megosztott szuverenitás, és az uniós integráció valóságát. Ugyanis kétharmados győzelmét nem a félperifériás társadalomnak a pénzügyi-gazdasági összeomlásra adott válságreakciójaként fogta fel, hanem kedvező alkalomként hazai politikai monopolhelyzete uralmi rendszerré „fejlesztésére”, rendcsinálásra, a politikai szféra, a gazdaság és a társadalom kisajátítására. Így a felgyülemlett, kiélezett és súlyos problémákat nem engedte be a politikai arénába, és ezek más formában (pl.: tüntetések, sztrájkok) történő megjelenését is korlátozta, tiltotta, üldözte. A feszültségek politikai levezetésére felkínált bűnbakképzés, gyűlölködés, magyarkodás ugyan sokakat lekötött-leköt, azonban az ennél igényesebb és gondjaikra tényleges megoldást keresők éltek az utolsó felkínált lehetőséggel – melyet a rendszerváltó pártok a kommunista diktatúra mélységesen elítélendő jellemzőjeként definiáltak –, nevezetesen: az egyéni érdekkijárással. És miután a rendszerváltással nyitottak lettek a határok, az uniós tagsággal pedig elérhető a kedvező kínálatot nyújtó nyugati munkaerő-piacok, a kollektív érdekérvényesítő intézményeitől megfosztott, munkát kereső, vagy alulfizetett, ismét az ideológiai-politikai rend, az engedelmeskedés és az alattvalói státusz irányába szorított állampolgárok tömegei az ország elhagyását választva kerestek-keresnek megoldást egyéni gondjaikra: több százezren távoztak külföldre. A becslések 400-600 ezer közöttire teszik az érintettek számát, ami a hivatalos felfogás szerint sem számában, sem arányaiban nem sok néhány környező országhoz (pl.: Románia, Lengyelország) képest; mások az 1956-os kivándorláshoz hasonlítják, melyet ez nagyságrendekkel meghalad; megint mások gazdasági migrációról beszélnek, mint a fejlődő országokra jellemző tünetről, utalva az ország valós teljesítőképességére. A fenti megközelítésünkbe ágyazva azonban – nélkülözve minden iróniát – azt is mondhatnánk, hogy a magyar lakosság egy fontos – mert munkaképes korú, képzett stb. – és létszámában sem elhanyagolható része ténylegesen előbb érkezett meg az Európai Unióba, mint jobboldali kormánya; hiszen élt az uniós tagsággal járó jogaival. Másként fogalmazva: a hazai szorult helyzetéből (pl.: munkanélküliség, kiszolgáltatottság) e jogok kihasználásával próbált meg kitörni, ami azt is jelenti, hogy amíg a korlátozott és megosztott szuverenitás a lakosság számára lehetőséget kínált és kínál saját sorsa kedvező alakítására, jobbra fordítására az Unióban, addig ezt a jobboldali kormánya hazai hatalma korlátozásaként, uralmi rendszere „felpuhításaként” gondol elutasítani, vagy megkerülni. (Politikai megoldást igénylő kihívás (csapda) ez a javából, hiszen ha a fiatal, képzett, motivált és innovatív munkaerő a számára fontos és elérhető civilizációs javakhoz csak külföldön juthat hozzá – vagyis tömegek számára jobb híján csak „Magyarországon kívül van élet” –, akkor a politikai elitnek számolnia kell a minőségi munkaerőhiány, a kontraszelekció, a „bugris-jelenség” stb. okozta hazai modernizációs veszteségekkel.)

Bár a kormány a foglalkoztatás terén ily módon oldódó feszültségeket saját teljesítményének tulajdonítva még a szocializmusbeli teljes foglalkoztatás kísértetét is

felidézte, sőt a Nyugat „utolérését” ismét felelevenítette, ténylegesen olyan lefojtott problémákat és konfliktusokat hozott felszínre, olyan távlatos irányzatokat indított útjára, olyan új megoldásokat igényelve, melyek messze túlmutatnak a jelenlegi uralmi berendezkedésen.

Láthatóan a tömeges Uniós munkavállalás következtében általános munkaerő- és szakemberhiány lépett fel, melyek a multiknál sokkal érzékenyebben érintik a hazai foglalkoztatókat, hiszen az ezek okán megugró béreket és bérköltségeket az utóbbiak kevésbé képesek megtermelni-kigazdálkodni, mint a külföldi nagyvállalatok. A munkaerő- és szakemberhiány a külső befektetőket is más országok felé irányíthatja, továbbá felveti az „idegen” munkaerő (pl.: ukrán) tömeges magyarországi beszerzésének-betelepítésének a szükségességét is, amiről tudni, hogy folyik – a hivatalos „idegenellenes” propaganda árnyékában – bár amint lehet, ők is nyugatabbra távoznak. Aztán jól érzékelhetővé vált a szolgáltatások megkurtításának és színvonaluk romlásának a trendje is, melyek – mint szó volt róla – egyfelől a szervezeteken belüli, másfelől a szervezetek közti konfliktusokat élezi ki: az intézményi válságot a végsőkig fokozva, és gerjesztve a politikai túlhatalom visszaszorítására irányuló kollektív megmozdulásokat. A fentiek kapcsán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a zárt nemzetállami munkaerőpiacot, olcsó és kiszolgáltatott munkavállalókat tételező politikai elképzelés ma már csupán fikció, hiszen a képzett, motivált, mozgékony, fiatal, maguknak és családjuknak magasabb jövedelmet és jobb életet biztosítani akaró munkavállalók rég túlléptek ezen. Tekintettel arra, hogy a hosszabb nyugati munkavállalás az adott ország állami ellátórendszerébe – pl.: egészségügy, oktatás, nyugdíj – való betagozódását igényli-kínálja, számolni kell ennek aktuális és távlatos hazai következményeivel. Annál is inkább, mert a hosszabb távú, a társadalmi reprodukciós folyamatokkal kalkuláló-tervező politikai gondolkodás teljes hiányára derült fény akkor, amikor a kormány rádöbent, hogy a jelentős magyar munkaerőtartalékokból nem pótolható a külföldi munkavállalás okán fellépő hazai munkaerő-hiány. Történt pedig, hogy a politika a 90-es évek elején elbocsájtott, a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, elszegényedett, marginalizálódott, alacsony iskolázottságú és munka kultúrájú stb. csoportokat-rétegeket nemes egyszerűséggel magukra hagyta, hiszen képzésükre, reszocializálásukra és reintegrálásukra nem indított átfogó és hatékony programokat, mint ahogy az innen kikerülő fiatal generációk iskolai felzárkóztatását is „elhanyagolta”. Így aztán szembe-sülnie kellett azzal, hogy e népesség alkalmatlan, mert felkészítetlen, korunk munkaerő-piacára való belépésre; hogy a politikai arénából száműzött társadalmi problémák megbosszulják magukat, hiszen e népes csoportok-rétegek továbbra is Magyarországon fognak élni, – tőlük a politika nem tud megszabadulni. Röviden: e kérdéskör politikailag nem megkerülhető, legalábbis egy modern társadalom ezt nem engedhetné meg magának.⁸⁶ A vázoltak ismeretében figyelmet érdemel, hogy a magát „nemzetinek”

⁸⁶ Gázsó Ferenc: *Iskola, társadalom, rendszerváltás*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2019.

valló párt és kormány a „nemzet” e nem elhanyagolható hányadát miként kezeli úgy, mintha ők nem a „nemzet” részei lennének. Továbbá az is, hogy a politikai-ideológiai, érzelmi stb. alapú nemzeti azonosságtudat messze nem azonos – és főként nem egyenértékű – egy jól működő, modern intézményekkel ellátott, integrált magyar társadalom kínálta-biztosította nemzeti identitással. Márpedig a rendszerváltásnak ez utóbbi volt az egyik fontos ígérete-célja.

Andorka Rudolf 1996-ban egy kialakítandó modern magyar társadalomról beszélt, amelyet szerinte (1) a hatékony piacgazdaság, (2) az általános jólét (nincsenek leszakadók), (3) a demokratikus berendezkedés, (4) az integrált társadalom, (5) a modern gondolkodásmód és kultúra jellemez, de amelytől már a kilencvenes évek közepi gazdasági, társadalmi és politikai irányzatok eltérni látszottak. A fent említettek kapcsán a következőkre figyelmeztet:

„Az indokoltan várt gazdasági fellendülés ugyan biztosan enyhíteni fogja a jövedelemcsökkenés problémáját, az egyenlőtlenség további növekedése esetén azonban a társadalom legszegényebb része kimaradhat a gazdasági növekedés hasznaiból, és így még inkább leszakadhat a társadalom többi részétől. Ez mindenképpen elmenthető lenne a modernitásnak azzal a kritériumával, hogy a társadalom integrált közösség, egyik tagjának sem kell azt éreznie, hogy ki van zárva abból a jólétből és azokból az életesély-opciókból, amelyek a társadalom többségének sajátjai.”⁸⁷

Nos, negyed évszázaddal később sem találjuk a rendszerváltó pártok által megcélzott modern magyar társadalmat, sőt az Andorka által jelzett irányzatok dominanciájával az a még távolabbi jövő ígéretének tekinthető: már ha a politika is akarja. Ugyanis a jelenlegi kormány itthoni politikai monopóliumhelyzete birtokában nem egyszerűen befejezettnek tekint a rendszerváltást, hanem azt állítja, hogy számára ez, a két világháború közötti uralmi rendszert másolni kívánó berendezkedés volt kezdettől a rendszerváltás igazi célja. Az nagyon is kétséges, hogy a korabeli liberális Fidesznek valóban ez lett volna a távlatos célja – ha igen, jól álcázta – társadalmával kapcsolatban, azonban a jelenlegi uralmi helyzete ismeretében ez világos beszéd és hihető politikai szándék: pillanatnyilag nem érdeke egy modern magyar társadalom megteremtésén munkálkodni, mert a hatalom és a vagyonhalmozás fontosabb. Amikor tehát egy modern nemzeti azonosságtudat hiányának kérdése vetődik fel, melyet a rendszerváltás megvalósítani ígért, akkor gondoljunk a máig kialakult félperifériás válságtársadalomra, és a rendszeresen magyarkodó uralmi rendszerre, amelyekre egy ilyen identitás aligha alapozható. És amikor a „birka népről” esik szó, akkor is érdemes a vázoltakkal összevetni e megbélyegző kijelentést, ahogy Márai is hajlandó volt a szintén elmarasztalónak szánt korabeli ítéletén eltöprengeni, és kifakadását így pontosítani: „Az emberek nem is olyan

⁸⁷ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. (nyár), 12. o.

aljasok, mint amilyen nyomorultak”.⁸⁸ Az is nyilvánvaló, hogy e rendiesen katonásra szabott politikai berendezkedés alkalmatlan a fiatal generációk demokratikus társadalmi viszonyokra történő szocializálására, így a rendszerváltó politikusok eme korabeli közös célja-vágya szintén álom maradt csupán.

A gazdaságban is új irányzatok és törésvonalak jelentek meg, melyek a megosztott és korlátozott szuverenitás viszonyrendszerében a jobboldali kormányt komoly kihívások elé állítják. Már csak azért is, mert ugyan itthon a politikai monopolhelyzete birtokában megteheti-megteszi, hogy nem engedi be azokat a politikai arénába, az uniós szintű átpolitizálásukkal szemben azonban tehetetlen. E problémák közül számosat megemlítettünk, köztük például azt, hogy a más pártállású és független magyar vállalkozók „nemzetietlen” lépésként élik meg a kormány saját klientúragazdaságára korlátozódó pénzügyi és egyéb menedzselését. Úgy tűnik, hogy maga a kormánypárt sem elégedett vállalkozói egy részének „kapitalista” fejlődésével, ugyanis amíg számosan az erőforrások politikai alapú osztogatásának eddigi gyakorlatát folytatnák – ami e pénzek „elfolyását”, a klientúra alacsony gazdasági teljesítményét állandósítaná –, addig a politika tisztában van ennek tarthatatlanságával. Részben azért, mert az európai integráció előrehaladtával a piaci rendszerekbe való betagozódás kikerülhetetlen, így a politika és a gazdaság hazánkban honos összefonódását mindenképpen a két szféra „önállósodásának” irányzatai veszik át. Részben, mert a kormánypártnak elemi érdeke, hogy gazdasági klientúrája versenyképesen illeszkedjék e rendszerekbe, hiszen a pártnak ekkor is szüksége lesz rá, befolyására és pénzbeli támogatására politikai pozíciói megtartásához. Továbbá, mert a politika és a gazdaság családi, baráti, pártalapú stb. összefonódása (pl.: korrupció) kimeríthetetlen konfliktusok forrása, amelyekből itthon sem jön ki mindig győztesen a kormánypárt uralmi helyzete ellenére, az Unió intézményei által vizsgált ilyen ügyekből pedig garantáltan nem. Mindent egybevéve határozott törekvések mutatkoznak a politika és a gazdaság kialakult kölcsönviszonyának a reálfolyamatokkal adekvát újra rendezésére, az utóbbi javára, melynek a gazdasági szereplők mellett láthatóan a politika is aktív részvevője, remélvén eltanulni a gazdaság feletti politikai gyámkodás (menedzselés) ma elfogadott formáit-eljárásait: saját javára.

A törekvések csakúgy kiterjednek az erőforrások feletti rendelkezés megváltoztatására, mint egy ellenőrizhető intézményrendszer kialakítására; a személyes és pártkapcsolatok átláthatatlan hálójának a megszüntetésére; az elosztás piaci szempontok és lakossági szükségletek szerinti újragondolására; vagy a pályáztatás-pályázás átláthatóságára és az e körben mozgó vállalkozások teljesítményével szembeni követelmények szigorítására. Miután – mint jeleztük – a kormánypárt uralmi pozíciói birtokában ezeket sem engedte átpolitizálni és a politikai szférában megjeleníteni, így azok más megkerülhetetlen kérdések – például: az egypárti rendszer kiépítése;

⁸⁸ Márai Sándor: *Napló 1943-44.* 158.o.

az Alkotmánybíróság eljelentéktelenítése; az ügyészség függetlenségének kétségessé válása – társaságában „felcsúsztak” az uniós politika szintjére, és konfliktusos viszonyt előidézve az Unió és a magyar kormány között, ott megrekedni látszottak-látszanak. Megrekedni, hiszen a jobboldal – túlgőzelmére és jobboldali elődeire hivatkozva fellevenítette azt a rendi(es) fikciót, miszerint ő a „nemzet”, a „magyar nemzet”, és így Magyarországon ő az úr – azt tesz itt a társadalommal, a gazdasággal, a joggal, sőt még az uniós pénzekkel is, amit akar – életre keltette a hazai modernizáció egyfajta „birodalmi” mintázatát. Ennek megfelelően azok a magyarok, akik ezt vitatják vagy nem fogadják el – mert csupán hivatkozás az uralmi helyzet megtartására – egyszerűen „hazaárulók”, „magyartalanok” vagy „idegenszívűek”. A „birodalmat” megjelenítő „brüsszeli bürokraták” (Európai Unió) ebben a mintázatban a „magyarok ellenségei”, a „hagyományaitól idegen” eszmék, értékek, törekvések, felfogások stb. hordozói – alkalmasint „összeesküvők”, napjainkban már akár a „gyarmatosítók”, „imperialista kizsákmányolók” – , akik ráadásul „illetéktelenül” beavatkoznak a magyar belügyekbe. Jóllehet nem tesznek mást, csupán az általuk hazánknak átutalt fejlesztési források előírás- és jogszerű elosztását-felhasználását, a korrupció kiszűrését stb. gondolnák hivatalból ellenőrizni, továbbá olyan, a rendszerváltás lényegét érintő társadalmi-politikai törekvések-értékek-működésmódok stb. valóságával szembesíteni a kormányt, melyeknek a jobboldali pártok is egykoron az élharcosai voltak: „diktatúra helyett demokrácia”; „pártállam helyett jogállam”; az „államilag ellenőrzött információ helyett az információ szabadsága”; vagy a „hatalmi ágak szétválasztása”. A konfliktus itthon magyarkodóan harcias, hangos és gyűlölködő – pl.: a plakátháború –, és rávilágít azokra a szakadékszerű különbségekre, amelyek a magyar és a nyugat-európai jobboldal felfogása, értékrendszere vagy politikai kultúrája között feszülnek. Ugyanis a nyugati jobboldal polgári konzervativizmusa, kereszténység-, nemzet-, demokrácia- és jogállam-felfogása merőben más tartalmakat hordoz, mint a magyar jobboldal rendi(es), kirekesztő és küldetéstudatos „keresztény, nemzeti” képzetei, ahogy ezt „eredetiben” a kortársak (pl.: Szekfü, Márai, Bibó) bemutatták, és amelyek már saját korukban is történetileg túlhaladottnak, korszerűtlennek és életidegennek számítottak. Természetesen a konfliktusban a felek csak addig mentek el, amíg nem veszélyeztették érdekeiket: a „magyarok” (a jobboldali kormány) – miután az előírásokat pontosan teljesítették – az uniós védernyőt, főként a pénzforrásokat; a „birodalom” pedig az egységet, a tagországok gazdasági integrációja biztosította hatalmi súlyát, vonzerejét. Jóllehet a „kettős beszéd” napjainkban is a „magyarok” „győzelmeit” közvetíti a hívek és támogatók felé, azonban a kormánypárt mégis látványosan visszalépett a „birodalom” hivatalos szintű megleckéztetésétől, ellenségként történő felmutatásától, nyilvános gyűlöletétől, és óvatosabb eljárásokkal, áttételesebben gondolja ugyanezeket itthon terjesztetni. A választott „pávatánc” produkciójában a megosztott és korlátozott szuverenitás, a romló magyar versenyképesség, az erősödő uniós integráció, a megkerülhetetlen modernizációs nyomás, a tömeges külföldi munkavállalás stb. körülményei közti

magyarkodó szerepmegformálások (pl.: függetlenségi harcos, ravasz magyar) változatait követhetjük nyomon a kormánypárt aktuális előadásában. Ez arról szól(na), hogy a jobboldal miként tudná itthoni politikai monopolhelyzetét, rendies uralmi rendszerét és gazdasági pozícióit az uniós források és alkuhelyzete veszélyeztetése nélkül fenntartani, miközben mind a magyar lakosságnak, mind az Európai Uniónak egy modern magyar társadalom kialakítása-kialakulása az érdeke. Ebben a mintázatban a „birodalmat” megjelenítő Európai Unió nem teheti meg, hogy saját érdekei ellen cselekedjék – mint ezt a Monarchia időszakában a Habsburg-ház megtette –, és nem azért, mert jobboldali kormánya ellenében a magyar nép sorsát jobban a szívében viseli, hanem mert korunk globalo-modernizációs folyamatai elől nem tud, nem lehet kitérni. Továbbá, mert a társulási szerződést Magyarországgal kötötte és nem a jelenlegi kormánypárttal, amely ugyan azt állítja magáról, hogy ő a „magyar nemzet”, de ezzel a hazai felhasználásra szánt középkori felfogással az Unió demokratikus intézményeiben még ő maga sem mert előállni. Aztán új szereplője is van e mintázatnak, a „nép”, amely munkavállalóként, betegként, gyerekeit iskoláztató szülőként stb. nagyon is érdekelt egy korszerű intézményrendszerrel ellátott, integrált, és demokratikus társadalom kiépítésében, és a nyugati életminőséghez és állami szolgáltatásokhoz történő közelítésben. Őt ugyan sok tekintetben – érdekmegjelenítésben, állampolgári jogai gyakorlásában stb. – korlátozza a politika, azonban a tömeges uniós munkavállalás lehetőségével élve alkuhelyzetén jelentősen javított és javíthat. További elem: a jobboldal egy évtizednyi kormányzati monopolhelyzete után kiderült, hogy uralmi rendszere konfliktus-generáló, probléma- és feszültséghalmozó teljesítménye messze felülmúlja gazdasági, társadalmi vagy politikai teljesítményét, és az is, hogy a klientúra-építésében és a politikai ellenfelek „levadászásában”, vagy a lakosság manipulálásában sikeresebb volt, mint az országépítésben és a modernizációban.

Nos, ezt a situációt látszik dinamizálni a koronavírusjárványt kísérő gazdasági válság, amely ismét a felszínre hozta és kiélezte a jobboldal által a szőnyeg alá söpört és megkerülhetőnek vélt modernizációs gondokat-konfliktusokat, jelezve új politikai megközelítések és megoldási módok kimunkálásának szükségességét. A történet – a magyar modernizáció sajátos, abszurd története – folytatódik...

Első megjelenés: Gászó Ferenc: Iskola, társadalom, rendszerváltás, Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2019., 275.-383. o.